

આચાર્યશ્રી વિજયસિંહસૂરિજી વિરચિત

સામ્યશતક

(મૂળ શ્લોક, ભાવાર્થ, વિવેચન સાથે)

મહોપાધ્યાયજી શ્રી યશોવિજયજી વિરચિત

સમતાશતક સમેત

૨૦ પ્રકાશન નિમિત્ત

શ્રી રાજ-સૌભાગ આશ્રમમાં યોજાતી
એકાંત મૌન આરાધના શિબિરના
સાધકોને સ્વાધ્યાયાર્થે

મૂલ્ય : પારમાર્થિક પુરુષાર્થ

૨૦ પ્રકાશન પર્વ

પ. પૂ. શ્રી સૌભાગભાઈ દેહવિલય દિન
વિ.સં. ૨૦૭૦, જેઠ વદ-૧૦
તા. ૨૨-૬-૨૦૧૪, રવિવાર

૨૦ પ્રકાશક

શ્રી રાજ-સૌભાગ સત્સંગ મંડળ

સોભાગપરા, સાયલા-૩૬૩૪૩૦

૨૦ પ્રસ્તાવના

શ્રી રાજ-સૌભાગ આશ્રમ, સાયલામાં દર મહિને યોજાતી એકાંત મૌન આરાધના શિબિરમાં પૂ. આચાર્યશ્રી વિજયસિંહસૂરિજી વિરચિત સામ્યશતક પુસ્તકનો સ્વાધ્યાય અર્થે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં તેની સાથે સાથે પૂ. મહોપાધ્યાયજી શ્રી યશોવિજયજી કૃત સમતા-શતકને પણ આવરી લેવામાં આવ્યું છે; જેથી આધ્યાત્મિક સાધના કરતાં સાધકોને સામ્યભાવ - સમતાભાવ સિદ્ધ કરવા માટેનો પુરુષાર્થ કરવામાં ઉપયોગી થાય અને પ્રગતિકારક બને એ હેતુથી પુસ્તકરૂપે પ્રકાશન કરવામાં આવેલ છે.

સં. ૨૦૭૦, જેઠ વદ ૧૦
તા. ૨૨-૬-૨૦૧૪
સાયલા

વિ. પ્રકાશન સમિતિ
શ્રી રાજ-સૌભાગ સત્સંગ મંડળ

સામ્યશતક

ગ્રંથની શરૂઆત મંગલાચરણથી થાય છે.

અહંકારાદિરહિત નિઃછદ્મસમતાસ્પદમ્ ।

આદ્યમપ્યુત્તમં કિંચિત્ પુરુષં પ્રણિદધ્મહે ॥૧॥

અર્થ : અહંકાર આદિ દોષોથી રહિત, સ્વાભાવિક સમતાના સ્થાનરૂપ અને સર્વપ્રથમ થયેલા ઉત્તમ એવા કોઈ અનિર્વચનીય પુરુષ અરિહંત, સિદ્ધનું અમે ધ્યાન કરીએ છીએ.

ભાવાર્થ : આચાર્યશ્રી વિજયસિંહસૂરિજી ‘સામ્યશતક’ ગ્રંથનો મંગળ પ્રારંભ કરતી વખતે શ્રેષ્ઠ એવા આદ્ય પુરુષનું ધ્યાન કરે છે. વીતરાગ પરમાત્માના અનંત ગુણોમાંનો એક ગુણ છે સમતા. આ ગ્રંથમાં સમતા ગુણનું પ્રતિપાદન કરવાનું હોવાથી, સ્વાભાવિક સમતાના ધારક એવા પરમાત્માનું ધ્યાન કરીને તેઓ પોતાને એ ભાવમાં ઓતપ્રોત કરે છે કે જેથી સમત્વનું સમ્યક્ સ્વરૂપ સમજાવી શકે, તેમજ ગ્રંથનું અધ્યયન કરનાર આ વિષયનું તાત્પર્ય ગ્રહણ કરી શકે.

ગ્રંથકાર આચાર્યદેવ વીતરાગ અરિહંત પરમાત્માનું ધ્યાન કરે છે. એમને શામ્ય-સમતાના વિષય પર લખવું છે. એટલે તેમણે એવી શ્રેષ્ઠ વિભૂતિમાં નિઃછદ્મ સમતાનું દર્શન કરી, એના પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું છે. વીતરાગના અનંતગુણો પ્રગટ રહેલા છે, તેમાંથી તેમણે ‘સ્વાભાવિક સમતા’ ગુણનો નિર્દેશ કર્યો છે. તે ઘણો સૂચક છે ! કારણ કે એમને ‘સહુ જીવો સમતા પામો’- એ ભાવના અભિપ્રેત છે. માટે આ ગ્રંથ લખવાનો ભાવ થયો છે.

સમતાના સાગર એવા વીતરાગ પરમાત્માનું ધ્યાન કરીને, ગ્રંથકાર

પોતાના વ્યક્તિત્વને સમતા ભાવથી રસી દે છે ! સમતાભાવથી ઓતપ્રોત કરી દે છે અને આ રીતે તેઓ ‘સ્વયં’ ‘યોગી’ કક્ષામાં આવી જાય છે. કારણ કે શામ્ય-સમતા ગુણ યોગીપુરુષો માટે વિશિષ્ટ ગુણ રહેલો છે. ગ્રંથકાર પોતે સમતા-યોગી બનીને ‘સમતા-શતક’-‘સામ્ય શતક’ની રચના કરે છે.

ઉન્મનીભાવ-સમતાથી મોક્ષલક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ :

ઉન્મનીભૂયમાસ્થાય નિર્માય સમતાવશાત્ ।

જયન્તિ યોગિનઃ શશ્વદંગીકૃત શિવશ્રિયઃ ॥૨॥

અર્થ : માયારહિત સમતાના કારણે ‘ઉન્મનીભાવ’ પ્રાપ્ત કરીને, હમેશાં મોક્ષલક્ષ્મી અંગીકાર કરનારા યોગીઓ જય પામે છે.

ભાવાર્થ : અતિ ચંચળ મનનો સર્વ વ્યાપાર વિલય થાય તે છે ઉન્મનીભાવ. આત્મા મનને પ્રેરણા કરતો નથી અને મન ઈન્દ્રિયોને પ્રેરણા કરતું નથી, અર્થાત્ મનનો પ્રેર્યભાવ અને પ્રેરકભાવ નષ્ટ થાય તેને ઉન્મનીભાવ કહેવાય છે. માયાદિ દોષોથી રહિત સમતાભાવમાં રમણ કરતા યોગી ઉન્મનીભાવ વડે સર્વ ભાવથી ઉદાસીન થઈને આત્મામાં સ્થિર થયા છે, શિવગતિ પામ્યા છે. મોક્ષલક્ષ્મીને વરનાર ભગવંતો આ વિશ્વમાં સદૈવ, સર્વત્ર જય પામે છે.

યોગી-સાધકની સમતા સહજ હોય છે. દાંભિક સમતા હોતી નથી, કારણ કે યોગીપુરુષો તો ભૌતિક ઋષિ તરફ ઉદાસીન હોય છે. નિર્મળતાવાળા હોય છે. ઈન્દ્રિય વિષયોથી અનાસક્ત હોય છે. સહજ સમતાથી યોગીને ઉન્મનીભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે.

બહિરંતશ્ચ સમતાત્ ચિંતાયેષ્ટા પરિચ્યુતો યોગી ।

તન્મય ભાવં પ્રાપ્તઃ કલયતિ મૃશમુન્મની ભાવમ્ ॥

(યોગશાસ્ત્ર પ્રકાશ-૧૨)

બાહ્ય અને આંતર સર્વથા ચિંતારહિત અને ચેષ્ટા રહિત થયેલા યોગી અત્યંત તન્મયભાવને પામે છે.

આત્મા મનને પ્રેરણા કરતો નથી, મન ઈન્દ્રિયોને પ્રેરણા કરતું નથી, ત્યારે ઉભય ભ્રષ્ટ થયેલું મન સ્વયં નાશ પામી જાય છે ! આ રીતે મનનો નાશ થવો એનું નામ છે ઉન્મની ભાવ !

મનનો પ્રેરકભાવ અને પ્રેર્યભાવ નષ્ટ થઈ જાય, ચિંતા, સ્મૃતિ વગેરે મનોવ્યાપાર વિલય પામે, એટલે વાયુ વિનાના સ્થાનમાં રહેલા દીપકની જેમ આત્મામાં 'તત્ત્વજ્ઞાન' નો ઉદય થાય છે.

અતિ ચંચળ, અતિ સૂક્ષ્મ અને તીવ્ર ગતિવાળા મનને, જરાય પ્રમાદ કર્યા વિના, જરાય વિશ્રામ કર્યા વિના, ઉન્મનીભાવથી ભેદી નાખવું જોઈએ, વિંધી નાખવું જોઈએ.

આવી અમનસ્કતા (ઉન્મનીભાવ) આવે ત્યારે યોગીપુરુષ પોતાના શરીરને જાણે વિખરાઈ ગયું, બળી ગયું, ઉડી ગયું... વિલય પામી ગયું... એમ સમજે. અર્થાત્ શરીરરહિત શુદ્ધ આત્માની અનુભૂતિ કરે.

આ રીતે ઉન્મનીભાવરૂપ નૂતન અમૃતકુંડમાં મગ્ન થયેલો યોગી અનુપમ અને ઉત્કૃષ્ટ તત્ત્વામૃતનો આસ્વાદ અનુભવે છે ! આવો આસ્વાદ અનુભવે છે ત્યારે 'મુક્ત ઇવ ભાતિ યોગી' યોગી મુક્તાત્માની જેમ શોભે છે ! અર્થાત્ મોક્ષલક્ષ્મી જાણે અંગીકાર કરી હોય, તેવો યોગી શોભે છે.

યો જાગ્રદવસ્થાયાં સ્વસ્થઃ સુપ્ત ઇવ તિષ્ઠતિ લયસ્થઃ ।

શ્વાસોચ્છ્વાસવિહીનઃ સ હીયતે ન ખલુ મુક્તિજુષઃ ॥૪૭॥

(યોગશાસ્ત્રે, પ્રકાશ : ૧૨)

‘જાગ્રત અવસ્થામાં, આત્મભાવમાં રહેલો યોગી, લય (ધ્યાન)

અવસ્થામાં સુપ્ત રહે છે, આવો લય અવસ્થામાં શ્વાસોચ્છ્વાસ વિનાનો યોગી, સિદ્ધ-મુક્ત આત્માઓથી જરાય ઉતરતો નથી !’

લયમાં મગ્ન થયેલા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ જાગતા પણ નથી હોતા અને ઊંઘતા પણ નથી હોતા ! ‘તત્ત્વવિદો લયમગ્ના નો જાગ્રતિ શેરતે નાપિ ।

આવા યોગીપુરુષો કહે છે : ‘અમારો મોક્ષ થાઓ કે ન થાઓ, પણ ધ્યાનથી પ્રાપ્ત થતો પરમાનંદ તો ખરેખર, અહીં ભોગવીએ જ છીએ. એ પરમાનંદની આગળ, આ દુનિયાનાં બધાં જ સુખ, તૃણવત્ તુચ્છ છે... માત્ર સુખાભાસ છે !’

‘મોક્ષોઽસ્તુ માસ્તુ યદિ વા, પરમાનન્દસ્તુ વેદ્યતે સ ખલુ ।

આવા યોગીઓ શું સદૈવ-સર્વત્ર જય ન પામે ?

ઉદાસીનતાથી ચિદાનંદની પ્રાપ્તિ વિષે – ૩, ૪ :

ઔદાસીન્યક્રમસ્થેન ભોગિનાં યોગિનામયમ્ ।

આનંદઃ કોઽપિ જયતાત્ કૈવલ્યપ્રતિહસ્તકઃ ॥૩॥

અર્થ : ઔદાસીન્ય (મધ્યસ્થપણા)ના ક્રમ વડે ભોગ ભોગવતા એવા યોગીઓને મોક્ષ આપવામાં જામીનરૂપ એવો કોઈ આનંદ (ચિદાનંદ) થાય છે, તે આનંદ જય પામો ! ઉદાસીનતાથી, અસંગતા, અસંગતાથી ચિત્ત પ્રસન્નતાથી આત્મ સાક્ષાત્કાર.

ભાવાર્થ : સંસારમાં કોઈ મૂલ્યવાન વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવી હોય તો તેના બાનારૂપે કંઈક આપવાથી તે વસ્તુ પોતાની માલિકીની ગણાય છે. ભલે હજી તેની પૂરી કિંમત ન ચૂકવી હોય તો પણ તે વસ્તુ તેને મળશે એવી બાંહેધરી અપાય છે. તેમ આત્માનુભૂતિથી પ્રાપ્ત થયેલ સહજ આનંદ - ચિદાનંદ મોક્ષના બાનારૂપ છે. તે સહજાનંદમાં નિમગ્ન રહેતાં નિશ્ચિત મોક્ષ મળશે જ એવા જામીન વીતરાગવિજ્ઞાન આપે છે. ઉદાસીનતા

ધારણ કરનાર યોગીપુરુષોને પ્રાપ્ત થયેલ આ કેવળજ્ઞાનના પ્રભાતરૂપ ચિદાનંદ જયવાન થાઓ !

: વિવેચન :

સમતા-ગંગા-મગનતા, ઉદાસીનતા જાત,
ચિદાનંદ જયવંત હો, કેવલ-ભાનુ પ્રભાત ! — ઉપા. યશોવિજયજી

સમતારૂપ ગંગામાં મગ્ન રહેવારૂપ ઉદાસીનભાવથી ઉત્પન્ન થયેલ આત્મિક આનંદ કે જે કેવળજ્ઞાનરૂપ સૂર્યના પ્રભાત જેવો અર્થાત્ અરૂણોદય જેવો છે તે ઉદાસીનતા જયવંત વર્તો. (૧)

ચિદાનંદનો જય હો ! યોગીપુરુષોનો ચિદાનંદ કહે છે : ‘હવે કેવળજ્ઞાનનું પ્રભાત પ્રગટ થયું સમજો ! મુક્તિ હવે હાથવેંતમાં સમજો !’ યોગીના હૃદયમાં આવો ચિદાનંદ પ્રગટે છે ઉદાસીનભાવના કારણે. ઉદાસીનભાવની પરિભાષા ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજી આ પ્રમાણે આપે છે :

અનાસંગ મતિ વિષય મેં, રાગ-દ્વેષ કો છેદ,
સહજ ભાવમેં લીનતા, ઉદાસીનતા ભેદ.- દ.

વિષયોમાં અનાસક્ત બુદ્ધિ, રાગદ્વેષનો ક્ષય, અતિસહજ સ્વભાવમાં-આત્મભાવમાં લીનપણું, આ ઉદાસીનતાના પ્રકારો છે. દ.

જ્યારે ઈન્દ્રિયોના વિષયોમાં અનાસક્તિ-અનાસંગ પ્રગટે છે અને રાગ-દ્વેષ ખૂબ મંદ પડી જાય છે ત્યારે યોગી સહજ આત્મભાવમાં લીન બને છે ! આ લીનતાનું નામ છે ઉદાસીનતા. આવી ઉદાસીનતા પ્રગટ થયા પછી યોગીનો વિષયોપભોગ પણ અનાસક્ત ભાવે થાય છે... અને ચિદાનંદની મસ્તી અખંડ રહે છે. આ ઉદાસીનતાને ‘સમાધિશતક’માં — ઉદાસીનતા સુખસદન, — ઉદાસીનતા સુર(કલ્પ)લતા. — ઉદાસીનતા

જ્ઞાનફળ. કહેવામાં આવી છે. કારણ કે આવી ઉદાસીનતામાંથી ચિદાનંદ પ્રગટે છે. ગ્રંથકાર આવા ચિદાનંદનો જય પોકારે છે ! (અધ્યાત્મ રાજચંદ્ર પ્રકરણ-૬૨ને વિચારણામાં લેવું.)

સામ્યપીયૂષપાથોદિ સ્નાનનિર્વાણચેતસામ્ ।
યોગિનામાત્મસંવેદ્યમહિમા જયતાલ્લયઃ ॥૪॥

અર્થ : સમતારૂપી અમૃતના સાગરમાં સ્નાન કરવાથી જેમનાં ચિત્ત શાંત થયાં છે, તેવા યોગીઓનો આત્મજ્ઞાનમાં તન્મય થવારૂપ લય જય પામો, કે જે લયનો મહિમા આત્માનુભવરૂપ છે.

ભાવાર્થ : ચિત્તશાંતિનો રાજમાર્ગ છે ક્ષણેક્ષણ સમતાભાવમાં રમણતા. રાગ-દ્વેષ-મોહ ઘટાડતાં, વિષય-કષાયમાં અનાસક્ત થતાં સમતા આલિભાવ પામે છે. આ સમતારૂપી સાગરમાં સદૈવ નિમજ્જન કરનાર યોગીઓ આત્મજ્ઞાનમાં લયલીન થાય છે, આત્મામાં એકતાર થાય છે. આત્માનુભવ કરાવનાર આ લયલીનતાનો મહિમા અનેરો છે. અનંત શાંતિ બક્ષનાર, પરમાનંદ આપનાર લયલીનતા સદા જયવંત રહો !

: વિવેચન :

શું તમારે આત્માનુભૂતિ કરવી છે ? શું તમારે આત્માનુભૂતિનો પરમાનંદ પામવો છે ? તો તમે આત્મજ્ઞાનમાં તન્મય બનો ! તો તમે આત્મજ્ઞાનમાં લયલીન બનો ! આ લય, આ લયલીનતા તમને બ્રહ્માનંદ આપશે !

પરંતુ આત્મજ્ઞાનમાં લયલીનતા યોગીપુરુષો જ પામી શકે છે, કારણ કે યોગીપુરુષો જ સમતામૃતના મહાર્ણવમાં સર્વાંગીણ સ્નાન કરતા હોય છે... આવું દિવ્ય સ્નાન કરીને તેઓ ચિત્તને શાન્ત કરતા હોય છે.

આત્માનુભૂતિ કરાવનાર લય જય પામો !

આત્મજ્ઞાનમાં તન્મયતારૂપ લય જય પામો !

મહત્ત્વની વાત છે સમતામૃતના મહાસાગરમાં સ્નાન કરતા રહેવાની, ગ્રંથકાર આચાર્યદેવ, સમતાને અમૃતનો મહાસાગર કહે છે ! એ મહાસાગરમાં સ્નાન કરનાર જ શાન્તિ પામે છે, એટલે કે ચિત્તશાન્તિનો રાજમાર્ગ છે સમતાભાવમાં રમણતા. સદૈવ... ક્ષણેક્ષણ સમતાભાવમાં રહેવાનું !

તમે ગૃહસ્થ હો કે મુનિ હો, સંસારી હો કે સાધુ હો, તમારે જો ચિત્તશાન્તિ જોઈએ છે તો સમતારસનું જ અમૃતપાન કરતા રહો, સમતામૃતના સાગરમાં જ નિમજ્જન કરતા રહો... ચિત્ત શાંત થશે એટલે આત્માનુભવ થશે જ. તમને 'લય'ની પ્રાપ્તિ થશે.

લય, અમનસ્કતા વિષે - ૫, ૬, ૭ : (ધ્યેય જણાવે છે.)

આસ્તામયં લયઃ શ્રેયાન્ કલાસુ સકલાસ્વપિ ।

નિષ્કલે કિલ યોગેઽપિ સ એવ બ્રહ્મસંવિદે ॥૫॥

અર્થ : સર્વ કળાઓમાં શ્રેષ્ઠ લય છે એ વાતને છોડો, પરંતુ સંપૂર્ણ (નિષ્કલ) યોગમાં પણ એ જ લય બ્રહ્મજ્ઞાન માટે બને છે.

ભાવાર્થ : જ્યારે મન, વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિનો સંપૂર્ણપણે નિરોધ થાય છે ત્યારે યોગસ્થિરતા આવે છે. આ સ્થિરતાને લય કહેવાય છે. આ લયલીનતા સર્વ કળાઓમાં શ્રેષ્ઠ તો છે જ, પણ માત્ર તેનું આટલું જ માહાત્મ્ય નથી. યોગમાં આ લયલીનતા અખંડપણે આવી જાય તો બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, આત્માનુભવ થાય છે. તેથી યોગીઓ તેનું નિરંતર સેવન કરે છે.

: વિવેચન :

ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજી 'સમતાશતક'માં આ શ્લોકનો અર્થ આ પ્રમાણે કરે છે :

સકલ કલામાં સાર લય, રહો દૂર સ્થિતિ એહ,

સકલ યોગમાં ભી સકલ, લય દે બ્રહ્મ વિદેહ. - ૨

જે યોગમાં શબ્દના ઉચ્ચાર વડે, સમાપત્તિ સધાય, તે 'સકલયોગ' અને જે પ્રક્રિયા કેવળ ભાવનાને આશ્રિત હોય અને તેના વડે સમાપત્તિ સધાય તે 'નિષ્કલ યોગ' કહેવાય. 'અકળ' - 'નિષ્કલ' યોગમાં પણ તે સંપૂર્ણલય બ્રહ્મજ્ઞાન-આત્મજ્ઞાન પ્રગટાવે છે, જે આત્માને વિદેહ-દેહમુક્ત કરે છે. (૩)

'આત્મજ્ઞાન મેળવવાની બધી જ કળાઓમાં શ્રેષ્ઠ કળા આ લય છે !' આ વાતને હાલ એક બાજુ રાખીએ, તો પણ, જો આ લય, મન-વચન-કાયાના યોગોમાં આવી જાય તો પણ બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રગટી શકે છે.

મન-વચન-કાયાના યોગોમાં સ્થિરતાને ગ્રંથકાર લય કહે છે. આવો લય, આવી તલ્લીનતા આવી જાય તો પણ આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

સામ્યં માનસભાવેષુ સામ્યં વચનવીચિષુ ।

સામ્યં કાયિકચેષ્ટાસુ સામ્યં સર્વત્ર સર્વદા ॥

સ્વપતા જાગ્રતા રાત્રૌ દિવા ચાખિલકર્મસુ ।

કાયેન મનસા વાચા સામ્યં સેવ્યં સુયોગિના ॥

(યોગસારે - ૧૦૦/૧૦૧)

ઉત્તમ યોગીએ મનના વિચારોમાં, વચનના તરંગોમાં, કાયાની ચેષ્ટાઓમાં, દરેક સ્થળે અને દરેક ક્ષણે, સૂતાં ને જાગતાં, રાત્રે કે દિવસે, બધાં જ કાર્યોમાં મન-વચન-કાયાથી સામ્ય સેવવું જોઈએ અર્થાત્ સમભાવ રાખવો જોઈએ.

આવો સમભાવ એ પણ 'લય' છે ! આ લય યોગીને આત્મજ્ઞાની

બનાવે છે ! માટે સમભાવ રાખવા, સતત જાગ્રત રહેવાનું છે.

નિત્યાનન્દ સુધારશ્મે સ્મનસ્કકલામલા ।

અમૃતં સ્યાદિનં બીજમનપાયા જયત્યસૌ ॥૬॥

અર્થ : નિત્ય આનંદસ્વરૂપ ચંદ્રની અમનસ્કતારૂપ નિર્મળ કળા અમૃત(મોક્ષ)નું મૂળ બીજ છે. એવી એ શાશ્વત કળા જય પામે છે.

ભાવાર્થ : અમનદશામાં મન-વચન-કાયાના યોગ સંપૂર્ણપણે નિશ્ચળ હોવાથી, રાગ-દ્વેષનો સંપૂર્ણ અભાવ હોવાથી શાશ્વત સહજ આનંદની અનુભૂતિ થાય છે. આ અનુભૂતિ વાણીથી કહી શકાતી નથી. તે માત્ર અનુભવગોચર છે. જેમ ચંદ્રની કળા અમૃતનું બીજ છે, તેમ અમનસ્કતા - ચિદાનંદની કળા કેવળજ્ઞાનનું બીજ છે. આ શાશ્વત કળાનો સદા જય હો !

: વિવેચન :

જેમ ચંદ્રની કળા અમૃતનું બીજ કહેવાય છે, તેમ નિત્યાનંદ (બોધબીજ)ની નિર્મળ કળા મોક્ષનું બીજ છે ! નિત્યાનંદની નિર્મળ કળા છે અમનસ્કતા ! આ અમનસ્કતા એટલે ઉન્મનીભાવ. એવી અમનસ્કતા પ્રાપ્ત કરવા માટે સર્વપ્રથમ અનાસક્ત બનવું જોઈએ. તમામ પ્રકારની આસક્તિઓમાંથી મન મુક્ત થઈ જાય, પછી જ અમનસ્ક ભાવ પ્રગટે. ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજી તો કહે છે :

ચિદાનંદ-વિધુકી કલા અમૃતબીજ અનપાય,

જાને કેવળ અનુભવી, કિનહિ કહી ન જાય. - ૩

આત્મિક આનંદરૂપ ચંદ્રમાની કળા એ અપાય (દુઃખ) વિનાનું અમૃતનું બીજ-મોક્ષનું બીજ છે, તે કળાનો આનંદ ફક્ત અનુભવી જ જાણી શકે છે. તે કોઈને કહી શકાતો નથી. (૩)

નિત્યાનંદ એટલે ચિદાનંદ ! ચિદાનંદની કલા (અમનસ્કતા) અમૃતબીજ છે. એને માત્ર અનુભવી જ જાણી શકે છે, એને વાણીમાં-વચનમાં બાંધી ન શકાય ! 'ઉન્મનીભાવ' વચનનો વિષય નથી, અનુભવનો વિષય છે.

આ 'નિત્યાનંદ'ને, 'આ ચિદાનંદ'ને 'યોગસાર' ગ્રંથમાં 'સહજાનંદ' કહેલો છે.

સહજાનન્દતા સેયં સૈવાત્મારામતા મતા ।

ઉન્મનીકરણં તદ્ યદ્ મુનેઃ શમરસે લયઃ ॥ (યોગસારે-૧૧)

મુનિનો સમભાવરૂપી રસમાં જે લય થાય તે જ સહજાનંદતા છે. તે જ આત્મારામતા છે અને તે જ ઉન્મનીભાવ (મનનો નાશ-ઉદાસીનતા) છે.

ગ્રંથકાર મહર્ષિ નિત્યાનંદની આવી શાશ્વત્ કળાની જય બોલાવે છે ! એમની સાથે આપણે પણ એ શાશ્વત્ કળાની જય બોલીએ !

યઃ કશ્ચિન્ન લયઃ સામ્યે મનાગાવિર્મૂન્મમ ।

તમાશુ વચસાં પાત્રં વિધાતું યતતે મતિઃ ॥૭॥

અર્થ : મને સમતામાં કોઈ જાતનો લય જરા પણ પ્રગટ થયો નહીં, તેથી હવે મારી બુદ્ધિ તે લયને તત્કાળ વચનનો વિષય કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

ભાવાર્થ : જેને બુદ્ધિ વર્ણવી શકતી નથી, જેને વચન દ્વારા વ્યક્ત કરી શકાતો નથી, એ સમતાભાવને તેમ છતાં શબ્દમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન કરતાં ગ્રંથકાર કહે છે કે સમત્વભાવમાં નિમજ્જન કરવાની મને અભિલાષા છે, પરંતુ વર્તમાન ક્ષણ સુધી આ અભિપ્સા (જિજ્ઞાસા-સુરણા)

અધૂરી રહી છે, તેથી સામ્યભાવને ગ્રંથબદ્ધ કરી એ ભાવમાં રંગાઈ જવા મારી બુદ્ધિ તત્પર થઈ છે.

: વિવેચન :

તો ભી આશ્રવ તાપ કે, ઉપશમ કારણ નિદાન;

બરષતહું તાકે વચન, અમૃતબિંદુ અનુમાન. - ૪

તો, પણ આશ્રવના તાપનું ઉપશમન કરવામાં કારણભૂત હોવાથી અમૃતના બિંદુ સમાન તે અનુભવના વચનોને હું વર્ષાવું છું. (૪)

લય ! આત્મજ્ઞાનમાં તન્મયતા ! સમતામૃતના સાગરમાં સર્વાંગીણ સ્નાન !

ઘણી-ઘણી ઈચ્છા આવું સ્નાન કરવાની છે, આત્મજ્ઞાનમાં તન્મય બનવાની છે... નિત્યાનંદની અનુભૂતિ કરવાની છે.... પરંતુ આજ સુધી, વર્તમાન ક્ષણ સુધી એ ઈચ્છા અધૂરી જ રહી છે. ક્યારે એ ઈચ્છા પૂર્ણ થશે... ખબર નથી... મન અકળાય છે... હૃદય આકન્દ કરે છે...

ત્યારે બુદ્ધિ, એ અનુભવગમ્ય લયને શબ્દોમાં બાંધવાનો વ્યર્થ પ્રયત્ન કરે છે... અનુભવને શબ્દોમાં કેવી રીતે અભિવ્યક્ત કરી શકાય ?

ખાંડનો સ્વાદ, મધની મધુરતા, ભોગસુખની અનુભૂતિ...,

જેમ વચનોમાં, શબ્દોમાં વર્ણવી શકાતી નથી, તેમ આ 'લય'ને વચનોમાં વ્યક્ત કરી શકાતો નથી. છતાં બુદ્ધિ એવો પ્રયત્ન કરવા તત્પર બને છે ! ગ્રંથકાર આચાર્યદેવ, આવા 'સમતારસ'નું વર્ણન કરવા આ 'શામ્યશતક' ગ્રંથની રચના કરવા તત્પર બન્યા છે. ઘણું-ઘણું દુષ્કર કાર્ય છે આ.

છતાં, ગ્રંથકારે દુષ્કર કાર્યને ઘણું પાર પાડ્યું છે, એમ આ ગ્રંથનું અધ્યયન-અવગાહન કરતાં સમજાય છે. તેમણે અંતરાત્માને સમતામૃતના સાગરમાં ડૂબકીઓ મારવા ઉત્તેજિત તો જરૂર કર્યો છે !

માધ્યસ્થ ભાવનું રહસ્ય

અષ્ટાંગસ્યાપિ યોગસ્ય રહસ્યમિદમુચ્યતે ।

યદ્ વિષયાસંગત્યાગાન્માધ્યસ્થ્ય સેવનમ્ ॥૮॥

અર્થ : વિષયોની આસક્તિનો ત્યાગ કરી, માધ્યસ્થ્યભાવ (સમતા)ને સેવવો, એ અષ્ટાંગ યોગનું રહસ્ય કહેવાય છે.

ભાવાર્થ : યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ આઠ યોગ છે. યોગનાં આ આઠ અંગનો અભ્યાસ કરવાથી ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ થાય છે, વિષયોમાં રહેલી આસક્તિનો ત્યાગ થાય છે. આસક્તિ ઘટતાં, મન શુભાશુભ વિકલ્પોથી પાર થતાં માધ્યસ્થભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે. આમ, સમત્વની પ્રાપ્તિ એ અષ્ટાંગ યોગનું ફળ છે.

: વિવેચન :

ઉદાસીનતા પરિનયન, જ્ઞાન ધ્યાન રંગરોલ;

અષ્ટાંગ મુનિયોગ કો, એહી અમૃત નિચોલ. - ૫

હે મુનિ ! આત્મામાં ઉદાસીનભાવની પરિણતિ થવી અને જ્ઞાન-ધ્યાનમાં એકતાનતા આવવી-આ બે અષ્ટાંગ યોગનો અમૃતભૂત નિચોડ છે. (૫)

યોગની પરિભાષા આ કરવામાં આવી છે —
વિલ્લઘ્ચિત્તવૃત્તિનિરોધો યોગઃ । ચિત્તની ક્લિષ્ટ-અશુભ વૃત્તિઓનો

નિરોધ, તે યોગ છે. જ્યાં સુધી ઇન્દ્રિયોના વિષયોની આસક્તિનો ત્યાગ ન થાય ત્યાં સુધી ચિત્તની અશુભ વૃત્તિઓનો નિરોધ ન થઈ શકે, અને ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ ન થાય ત્યાં સુધી માધ્યસ્થ ભાવ, સમતાભાવ ન આવી શકે.

યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ-આ અષ્ટાંગ યોગ છે. આ અષ્ટાંગ યોગની સાધનાનું તાત્પર્ય છે શામ્યભાવની પ્રાપ્તિ, માધ્યસ્થ ભાવની પ્રાપ્તિ ! ન પ્રિય વિષયોમાં રાગ, ન અપ્રિય વિષયોમાં દ્વેષ !

વિષયોમાં પ્રિયાપ્રિયત્વની કલ્પના જ નથી કરવાની. ‘આ પ્રિય, આ અપ્રિય; આ ઈષ્ટ, આ અનિષ્ટ...’ આવા વિકલ્પોથી મનને મુક્ત કરવાનું છે. આવા વિકલ્પોથી મન મુક્ત બન્યું, કે માધ્યસ્થ ભાવ આવ્યો સમજવો ! અને માધ્યસ્થ ભાવ આવ્યો એટલે અષ્ટાંગ યોગ સિદ્ધ થયો સમજવો !

વિષયોની આસક્તિથી મુક્ત થવા, ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી એક શ્રેષ્ઠ ઉપાય બતાવે છે - ‘જ્ઞાન-ધ્યાન રંગ રોલ !’ તમે આત્મજ્ઞાનમાં, આત્મધ્યાનમાં રમતા રહો.... બસ, વિષયોમાં મન જશે જ નહીં. જ્ઞાન-ધ્યાનનો રંગ લાગી જવો જોઈએ. અષ્ટાંગ યોગની સાધનાનું ફળ માધ્યસ્થ ભાવ છે.

એ માધ્યસ્થ ભાવ (સમત્વ) વિષયાસક્તિના ત્યાગથી આવે.

વિષયાસક્તિનો ત્યાગ, જ્ઞાન-ધ્યાનની રમણતાથી થાય.

ઔદાસીન્યતાનું ફળ :

રાગ-દ્વેષ-પરિત્યાગાદ્વિષયેષ્વેષુ વર્તનમ્ ।

ઔદાસીન્યમિતિ પ્રાહુરમૃતાય રસાંજનમ્ ॥૧૧॥

અર્થ : વિષયોમાં રાગ-દ્વેષ વિના પ્રવર્તવું, તેને ઔદાસીન્ય કહેવાય. તે ઔદાસીન્ય (સમત્વ) મોક્ષ (અમૃત) માટે રસાંજન (ઔષધરૂપ) છે.

ભાવાર્થ : ઉદાસીનતા હોય ત્યાં પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં રાગ-દ્વેષથી રહિત પ્રવૃત્તિ થાય છે. જ્યાં સુધી મન-વચન-કાયાના યોગ છે ત્યાં સુધી પ્રવૃત્તિ રહે છે, પરંતુ જો તેમાં ઈષ્ટાનિષ્ટની કલ્પના ન રહે, રાગ-દ્વેષ ન ઉદ્ભવે, અનાસક્ત થવાય તો ચિત્ત સ્થિર થાય છે. ચિત્ત સ્થિર થતાં સહજ ભાવમાં પ્રવર્તન થાય છે. સહજ ભાવમાં લીનતા થવી એ ઉદાસીનતાનું ફળ છે. જેમ આરોગ્યની પ્રાપ્તિ માટે ઔષધ સેવન કરવામાં આવે છે, તેમ ઉદાસીનતાનું નિરંતર સેવન કરવાથી આત્મ-આરોગ્ય - મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે.

: વિવેચન :

ગ્રંથકારે ઉદાસીનતાની આ વ્યાખ્યા આપી છે : પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં રાગ-દ્વેષ કર્યા વિના પ્રવર્તવું, પ્રવૃત્તિ કરવી, તેનું નામ ઉદાસીનતા, ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજીએ આ શ્લોકનો અર્થ આ રીતે કર્યો છે :

અનાસંગમતિ, વિષયમેં રાગ-દ્વેષ કો છેદ,

સહજભાવમેં લીનતા, ઉદાસીનતા ભેદ. - ૬

વિષયોમાં અનાસક્ત બુદ્ધિ (૧) રાગદ્વેષનો નાશ (૨) અને સહજ સ્વભાવમાં આત્મભાવમાં લીનપણું (૩) આ ઉદાસીનતાના પ્રકારો છે. (૬)

‘સહજભાવ’માં લીનતા થવી, તેનું નામ ઉદાસીનતા ! સહજભાવમાં લીનતા તો જ થાય, જો રાગ-દ્વેષનો નાશ થાય. રાગ-દ્વેષનો નાશ તો જ થાય, જો મનુષ્યની મતિ અનાસક્ત બની હોય.

મનને વિષયોમાં અનાસક્ત બનાવવા માટે નીચે પ્રમાણે

ચિંતન કરવું જોઈએ.

- વિષયો પ્રત્યે મનને જે રાગ-દ્વેષ થાય છે, તે તેના માત્ર વિકલ્પો જ હોય છે. કોઈ વિષય કાયમ માટે ઈષ્ટ નથી હોતો કે કાયમ માટે અનિષ્ટ નથી હોતો.
 - આજે જે ઈષ્ટ લાગે છે તે કાલે અનિષ્ટ લાગી શકે છે, આજે જે અનિષ્ટ લાગે છે તે કાલે ઈષ્ટ લાગી શકે છે.
 - મનની વિકલ્પ-જાળ મુજબ રાગ-દ્વેષ જન્મે છે. માટે વિકલ્પોનો નાશ થતાં રાગ-દ્વેષનો નાશ થાય છે. વાસ્તવમાં રાગ કે દ્વેષ તાત્વિક નથી.
- પ્રિય-અપ્રિયની કલ્પનાઓનો ત્યાગ કરો. એટલે ચિત્તમાં સ્થિરતા આવશે. એ સ્થિરતાનું નામ સમતા છે. એ સમતા જ ઉદાસીનતા છે.

ઉદાસીનતાનું બીજ નિર્મમતા :

તસ્યાનધમહો બીજં નિર્મમત્વં સ્મરન્તિ યત્ ।

તદ્યોગી વિદધીતાશુ તત્રાદરપરં મનઃ ॥૧૦॥

અર્થ : ખરેખર, તે ઉદાસીનતાનું પવિત્ર બીજ નિર્મમતા છે. માટે યોગીએ અવિલંબ તે નિર્મમત્વ ઉપર મનને આદરવાળું કરવું જોઈએ.

ભાવાર્થ : સંસારનું મૂળ અહં-મમબુદ્ધિ છે અને સંસારક્ષયનો ઉપાય ઉદાસીનતા છે. અહં-મમભાવ, આસક્તિ રાગ-દ્વેષને ઉત્પન્ન કરે છે. જો રાગ-દ્વેષનો નાશ થાય તો મન વિશ્રામ પામે છે તેમજ ઉદાસીનતાનો ઉદ્ભવ થાય છે; અને રાગ-દ્વેષનો ક્ષય નિર્મમત્વથી થાય છે. નિર્મમત્વરૂપ બીજ અંકુરિત થતાં ઉદાસીનતાનો છોડ નવપલ્લવિત થાય છે. તેથી યોગી નિર્મમતામાં વિના વિલંબે મનને જોડે છે, તેમાં જ રમણતા કરે છે.

: વિવેચન :

શું તમારે સહજભાવમાં લીનતા પ્રાપ્ત કરવી છે ? તો તમે ઉદાસીનતા આત્મસાત્ કરો. તમારે ઉદાસીનતા આત્મસાત્ કરવી છે ? તો તમે રાગ-દ્વેષનો નાશ કરો. તમારે રાગ-દ્વેષનો નાશ કરવો છે ? તો મમત્વનો ત્યાગ કરો, નિર્મમ બનો ! આ રીતે નિર્મમતા, ઉદાસીનતાનું નિષ્પાપ બીજ છે. તમે આ બીજભૂત નિર્મમતાને વ્હાલી કરો.

ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજી કહે છે :

તાકો કારણ અમમતા, તામેં મન વિશ્રામ.

કરે સાધુ આનંદધન, હોવત આતમરામ. - ૭

અત્યાર સુધી મન મમતામાં વિશ્રામ કરતું હતું, હવે નિર્મમતામાં મન વિશ્રામ કરે... રમણતા કરે... તો ઉદાસીનતાનો આત્માની ક્ષિતિજે ઉદય થાય. મમત્વ દૂર થાય, આસક્તિનાં બંધન તૂટે... તો આત્મા 'આતમરામ' બને ! આત્મામાં આરામ કરનારો બને.... તો જ આત્માનો આનંદ અનુભવનારો બને.

મનને અનાસક્તિ ગમી જવી જોઈએ. આસક્તિ-વિષયાસક્તિ પ્રત્યે તીવ્ર અણગમો જાગી જવો જોઈએ. અનાસક્તિનો પ્રેમ તમને વિરાગી બનાવશે. તમને ઉદાસીન બનાવશે અને તમે સહજભાવમાં લીન બની શકશો. (અધ્યાત્મસાર-મમત્વ ત્યાગ અધિકાર જુઓ.)

વિહાય વિષયગ્રામમાત્મારામમના ભવન્ ।

નિર્મમત્વસુખાસ્વાદાન્મોદતે યોગિપુંગવઃ ॥૧૧॥

અર્થ : વિષયોના સમૂહનો ત્યાગ કરી, પોતાના આત્મામાં મનને રમાડતો ઉત્તમ યોગી, નિર્મમત્વના સુખનો સ્વાદ લઈ આનંદ પામે છે.

ભાવાર્થ : અનાદિ કાળથી જીવ રાગ-દ્વેષ સહિત વિષયોમાં રમણતા

કરી સુખી થવા પ્રયત્ન કરે છે, પરંતુ તેને સુખના બદલે દુઃખ મળે છે. શાશ્વત સુખ તો એકમાત્ર નિર્મમત્વના સેવન વડે આત્મામાં રમણતા કરવાથી મળે છે, બાકીનું બધું સુખાભાસ છે. આ તથ્યના જાણકાર યોગી ઈન્દ્રિયવિષયો પ્રત્યે અનાસક્ત રહી, તેનો ત્યાગ કરે છે. તેઓ પોતાનાં નિર્મળ મનને આત્માના ગુણોમાં રમાડી, નિર્મમતાના સુખથી આનંદ પામે છે.

: વિવેચન :

તાર્કો કારણ અમમતા, તાર્મે મન વિશ્રાવ;
કરે સાધુ આનંદધન, હોવત આતમરામ. - ૭

તે ઉદાસીનતા પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય નિર્મમપણું છે. તેમાં આનંદધન-આનંદમાં મસ્ત મુનિ પોતાના મનની વિશ્રાંતિ કરે છે અને તેથી તે આત્મામાં રમણતા કરનારો થાય છે. (૭)

ભોગી મમત્વમાં સુખાસ્વાદ કરે છે, યોગી નિર્મમત્વના સુખનો આસ્વાદ કરે છે ! મમત્વનો સુખાસ્વાદ ક્ષણિક આનંદ આપે છે. નિર્મમત્વનો સુખાસ્વાદ પરમાનંદ પ્રદાન કરે છે... એ આનંદનો અંત જ નથી આવતો !

પાંચ ઈન્દ્રિયોના બધા જ વિષયોનો ત્યાગ કરવાનું કહે છે. એકાદ ઈન્દ્રિયના એકાદ વિષય પર પણ જો મમત્વ રહે તો આત્મામાં મન રમતું થતું નથી... વારંવાર એ વિષયમાં ચાલ્યું જાય છે. એકાદ પણ વિષય પ્રત્યે મમત્વ ન રહેવું જોઈએ.

એક પણ શબ્દ નહીં, એક પણ રૂપ નહીં, એક પણ ગંધ નહીં, એકાદ પણ રસ નહીં... ને એકાદ પણ સ્પર્શ નહીં ! એકેય પર મમત્વ નથી રાખવાનું, આસક્તિ નથી રાખવાની. વિષયો માટે મન મરી જવું જોઈએ !

આત્મામાં, આત્માના અનંત ગુણોમાં મનને રમતું રાખવાનું છે. એ આત્મરમણતામાંથી સુખાનુભૂતિ પ્રગટે છે... પરમાનંદની ધારા વહેવા માંડે છે ! આ સ્થિતિ ઉત્તમ યોગીપુરુષોની હોય છે. ‘મમતા’ અને ‘નિર્મમતા’ માટે ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજી કહે છે:

મમતા થિર સુખ શાકિની, નિર્મમતા સુખમૂલ,
મમતા શિવ-પ્રતિકૂલ હૈ, નિર્મમતા અનુકૂળ - ૮

‘મમતા ડાકણ છે ! સ્થિર આત્મ સુખને ગ્રસી લે છે. જ્યારે નિર્મમતા તો પરમ સુખનું મૂળ છે. મમતા મોક્ષપ્રાપ્તિમાં પ્રતિકૂળ છે, નિર્મમતા અનુકૂળ હોય છે.’ માટે, મમત્વનો સર્વથા ત્યાગ કરવાનો છે.

યેડનિશં સમતામુદ્રાં વિષયેષુ નિયુંજતે ।

કરણૈશ્ચર્યધુર્યાસ્તે યોગીનો હિ નિયોગિનઃ ॥૧૨॥

અર્થ : જે યોગીપુરુષો (ઈન્દ્રિયોના) વિષયોમાં સદૈવ સમતાની મુદ્રા યોજે છે, તે યોગીપુરુષો ઈન્દ્રિયોના નિયામકપણાને વહન કરનારા સાચા સત્તાધીશ અધિકારી છે.

ભાવાર્થ : જેમ કોઈ દેશના ઐશ્વર્યના, એની સમૃદ્ધિના પૂર્ણ નિયામક બનવા માટે સત્તાધીશ પોતાની મુદ્રા, મહોર સ્થાપિત કરે છે અને એ દેશ ઉપર પોતાની સત્તા ચલાવે છે, તેમ યોગી ઈન્દ્રિયો ઉપર પોતાની સત્તા સ્થાપિત કરવા, ઈન્દ્રિયોના નિયામક બનવા ઈન્દ્રિયવિષયો ઉપર સમતાની મહોર મારે છે. ભોગી જીવો ઉપર ઈન્દ્રિયોની સત્તા ચાલે છે, જ્યારે યોગી મહાત્મા ઈન્દ્રિયો ઉપર સમત્વ વડે પોતાની સત્તા ચલાવે છે.

: વિવેચન :

જેમ એક દેશના ઐશ્વર્યના, સમૃદ્ધિના પૂર્ણ નિયામક બનવા માટે

સત્તાધીશો પોતાની મુદ્રા (મહોર-છાપ) સ્થાપિત કરે છે અને દેશ ઉપર પોતાની સત્તા ચલાવે છે. તેવી રીતે યોગી ઈન્દ્રિયો ઉપર પોતાની સત્તા સ્થાપિત કરવા, ઈન્દ્રિયોના નિયામક બનવા, તે વિષયો પર સમતાની મુદ્રા સ્થાપિત કરે છે !

‘વિષય’ શબ્દના બે અર્થ ગ્રંથકારે કર્યા છે. એક દેશ અને બીજો ઈન્દ્રિયોના વિષય. કહેવાનું તાત્પર્ય આ છે : અત્યાર સુધી ઈન્દ્રિયો આત્મા પર રાજ કરતી હતી. હવે આત્માએ ઈન્દ્રિયો પર રાજ કરવાનું છે. ઈન્દ્રિયો પર અધિકાર સ્થાપિત કરવાનો છે. તે માટે તેણે એક કામ કરવાનું છે. વિષયોમાં સમત્વ ધારણ કરવાનું છે !

— પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયોમાં ઈષ્ટાનિષ્ટની ભ્રાન્તિનો નાશ થાય એટલે અપ્રતિહત સમતાની અનુભૂતિ થાય.

— દરેક જીવ શુદ્ધાત્મસ્વરૂપે દેખાવા લાગે, દ્વૈવિધ્યની કલ્પના ઉપરમે-શાંત થાય ત્યારે અબાધિત સમતાની પ્રાપ્તિ થાય.

— ઈન્દ્રિયો પર વિજય મેળવવાનો શ્રેષ્ઠ ઉપાય આ છે : વિષયોમાં રાગ-દ્વેષ ન કરો, સમત્વ ધારણ કરો. ભોગી જીવો પર ઈન્દ્રિયોની સત્તા ચાલતી હોય છે, યોગી જીવો ઈન્દ્રિયો પર પોતાની સત્તા ચલાવતા હોય છે !

‘આ યોગીપુરુષો ઈન્દ્રિયોના વિજેતા છે.’ આ વાત, વિષયો પર લાગેલી સમત્વની મુદ્રા (મહોરછાપ)થી ઉદ્ઘોષિત થાય છે.

મમતાથી નુકસાન :

મમત્વવાસના નિત્યસુખનિર્વાસનાનકઃ ।

નિર્મમત્વં તુ કૈવલ્યદર્શનપ્રતિભૂઃ પરમ્ ॥૧૩॥

અર્થ : મમતાની વાસના શાશ્વત સુખને વિદાય કરવામાં પટહરૂપ

છે અને નિર્મમતા કેવલ્યદર્શન કરાવવામાં ઉત્કૃષ્ટ સાક્ષીરૂપ છે.

ભાવાર્થ : મમત્વની ઉપસ્થિતિમાં જો સમત્વનું સુખ પણ રહી શકતું ન હોય તો શાશ્વત સુખ ન જ રહે એ વાત નિર્વિવાદ છે. મમતાની સાથે રાગ-દ્વેષ, હર્ષ-શોક, રતિ-અરતિ જેવા અનેક દ્વંદ્વો ચિત્તમાં ઊછળતા હોવાથી ત્યાં ચિત્તસ્થિરતા હોતી નથી, તેથી અંશમાત્ર પણ સુખની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. પરંતુ નિર્મમતા હોય ત્યાં ચિત્ત શાંત હોય છે, પ્રસન્ન હોય છે. પ્રસન્ન ચિત્ત આત્મામાં લીન થતાં પરમાનંદનો અનુભવ થાય છે. આમ, નિર્મમતા આવે એટલે કેવલ્ય હાથવેંત છે, મુક્તિ નિશ્ચિત છે.

: વિવેચન :

મમતાનો ઘંટ વાગ્યો એટલે આંતરમુખ જાગ્યું સમજો ! નિર્મમતા આવી એટલે નિશ્ચિતપણે માનો કે કેવલ્ય હાથવેંતમાં છે ! નિર્મમ આત્માની મુક્તિ થતાં વાર નથી લાગતી.

મમતાની સાથે રાગ-દ્વેષ જોડાયેલા જ હોય છે. રાગ-દ્વેષ હોય ત્યાં આંતરિક-માનસિક સુખ ન રહી શકે. રાગી-દ્વેષી જીવાત્મા હમેશાં આંતર-દ્વંદ્વોમાં ફસાયેલો રહે છે... આનંદ અને ઉદ્વેગ, હર્ષ અને શોક, હાસ્ય અને વિલાપ... રતિ અને અરતિ.. આવાં અનેક દ્વંદ્વો એના ચિત્તમાં ઉછળ્યાં કરતાં હોય છે. આવા ચિત્તમાં શાન્તિ, સમતા કે પ્રસન્નતા કેવી રીતે રહી શકે ?

મમત્વની ઉપસ્થિતિમાં જો સમત્વનું સુખ નથી રહી શકતું, તો પછી નિત્ય સુખની, શાશ્વત સુખની તો વાત જ ક્યાં કરવાની ? માટે નિર્મમ બનવાનો ઉપદેશ આપવામાં આવે છે.

‘ન મમ’ મારું કંઈ નથી. ‘આ દુનિયામાં કોઈ મારું નથી. કંઈ જ

મારું નથી.’ આ સત્ય આત્મસાત્ કરવાનું છે.

સ્વજનો મારા નથી, પરિજનો મારા નથી, વૈભવ, સંપત્તિ.... ધન મારું નથી. આ શરીર પણ મારું નથી.

જડ-ચેતન પદાર્થો પર મારેલી મારાપણાની છાપ ભૂંસી નાખવાની છે. જ્યારે મમત્વની છાપ સંપૂર્ણ રીતે ભૂંસાઈ જશે ત્યારે કેવળજ્ઞાન દૂર નહીં હોય, મુક્તિ દૂર નહીં હોય. (જ્ઞાનસાર-મોહત્યાગ અષ્ટક જુઓ.)

નિર્મમત્વથી આસક્તિરૂપ તૃષ્ણાનો ક્ષય,

ગાઠ રાગને દૂર કરવો જરૂરી :

ભુવ્યભિષ્વંગ એવાયં તૃષ્ણાજ્વરભરાવહઃ ।

નિર્મમત્વૌષધં તત્ર વિનિયુંજીત યોગવિત્ ॥૧૪॥

અર્થ : આ જગતમાં અતિ આસક્તિ તે જ તૃષ્ણારૂપ જવરનો મોટો ભાર છે. તે જવરને દૂર કરવા યોગીએ નિર્મમત્વરૂપ ઔષધનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

ભાવાર્થ : વિષયતૃષ્ણાના કારણે જીવ અનંતકાળથી હેરાન-પરેશાન થયો છે, દુઃખમાં તરફડિયાં મારી રહ્યો છે. જ્યારે અતિ આસક્તિના કારણે અનેક તૃષ્ણાઓ જાગે છે ત્યારે તેની આંતર-બાહ્ય સ્થિતિ ગંભીર બની જાય છે. આવા દુઃખપૂર્ણ તૃષ્ણારૂપી તાવને ઉતારવા માટે નિર્મમત્વરૂપ ઔષધનો નિર્દેશ જ્ઞાની ભગવંતોએ કર્યો છે. આ એક અદ્વિતીય ઔષધ છે, જેનું વિના વિલંબે નિત્ય સેવન કરી, આત્મશાંતિના ભોક્તા બની શકાય છે.

: વિવેચન :

અતિ આસક્તિ એ જ તૃષ્ણા છે. તૃષ્ણા જવર છે, તાવ છે. તીવ્ર

જવરથી વ્યથિત મનુષ્યનું શરીર ભારેભારે લાગે છે, માથું પણ ભારે લાગે છે, દુઃખે છે.

તૃષ્ણા, વિષયતૃષ્ણા... ભોગતૃષ્ણાથી જીવાત્મા તપી જાય છે, ભારેખમ બની જાય છે. વિષયતૃષ્ણાનો તીવ્ર તપારો જીવને હેરાન-પરેશાન કરી મૂકે છે. તેમાં જ્યારે અનેક વિષયોની, અનેક પદાર્થોની તૃષ્ણા જાગે છે... ત્યારે તો જીવની આંતર-બાહ્ય સ્થિતિ ગંભીર બની જતી હોય છે.

શરીર-શાતાની તૃષ્ણા, પ્રિય ભોજનની તૃષ્ણા, પ્રિય શબ્દની તૃષ્ણા, પ્રિય સ્પર્શની તૃષ્ણા, યશઃકીર્તિની તૃષ્ણા, માન-સન્માનની તૃષ્ણા, ધન-સંપત્તિની તૃષ્ણા, પુત્ર-શિષ્યાદિની તૃષ્ણા... આવી બધી તૃષ્ણાઓ ૧૦૫ ડીગ્રીના જવર જેવી હોય છે.... જીવો તરફડતા હોય છે.

જીવોનો આ દુઃખપૂર્ણ તરફડાટ જોઈને જ્ઞાનીપુરુષ, એ જવરને દૂર કરવાનું અમોઘ ઔષધ બતાવે છે : નિર્મમત્વ !

તૃષ્ણાનો તાવ ઉતારવા માટે નિર્મમત્વનું ઔષધ લેવું પડે. આ જેવું તેવું ઔષધ નથી, અમોઘ ઔષધ છે. અને આ જ એક અદ્વિતીય ઔષધ છે. તૃષ્ણાના તાવને ઉતારવા માટે બીજું કોઈ ઔષધ નથી. જો તમે તૃષ્ણાના જવરથી પીડાઓ છો તો તમે જરાય વિલંબ કર્યા વિના નિર્મમત્વનું ઔષધ લઈ લો. એનું નિત્ય સેવન કરો. તમે જવરમુક્ત બનશો, નિરોગી બનશો.

નિર્મમત્વનું ફળ :

પર્યવસ્યતિ સર્વસ્ય તારતમ્યમહો ક્વચિત્ ।

નિર્મમત્વમતઃ સાધુ કૈવલ્યોપરિ નિષ્ઠિતમ્ ॥૧૫॥

અર્થ : અહો ! સર્વે પદાર્થોની તરતમતા (ઓછાવત્તાપણું) કોઈ ઠેકાણે પર્યવસાન પામે છે, (અર્થાત્ સમાપ્ત થાય છે); પણ એ બધામાં શ્રેષ્ઠ એવું નિર્મમત્વ તો કેવળજ્ઞાનમાં જ પર્યવસાન પામે છે.

ભાવાર્થ : સંસારનાં સુખ અલ્પકાલીન છે, તરતમતાવાળાં છે, સીમિત છે. વળી, તે વાસ્તવિક સુખ નહીં પણ સુખાભાસ છે, છતાં મૂઢ જીવો તેમાં રાચે છે. તેઓ નિર્મમત્વથી પ્રાપ્ત થતાં સુખની કલ્પના પણ કરી શકતા નથી, તો તે માટે પ્રયત્ન તો ક્યાંથી કરે ? નિર્મમત્વનું સુખ નિઃસીમ છે અને તે જીવને પરમસુખ તરફ લઈ જાય છે. નિર્મમત્વનાં સુખની ગંગા અનંત, શાશ્વત સુખના સાગરમાં જઈને ભળે છે.

: વિવેચન :

અપ્રમાદ પવિ દંઠથેં, કરી મોહ ચકચુર;

જ્ઞાની આતમપદ લહેં, ચિદાનંદ ભરપુર. - ૫૪

જે જ્ઞાની આત્મા છે, તે તો અપ્રમાદરૂપી વજ્રદંડથી મોહરાજાને ચકચૂર કરી જ્ઞાન અને આનંદથી ભરપૂર એવા આત્મપદ-મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે. (૫૪)

મનુષ્યના સુખની સીમા હોય છે, દેવોનાં સુખની પણ સીમા હોય છે, સુખની જેમ દુઃખોની પણ સીમા હોય છે, પશુઓનાં દુઃખોની સીમા હોય છે, નારકી, જીવોનાં દુઃખોની સીમા હોય છે...

પરંતુ નિર્મમત્વનું સુખ નિઃસીમ હોય છે ! નિર્મમત્વનું સુખ વિલીન થાય છે કેવળજ્ઞાનમાં, વીતરાગતામાં.... અને અંતે મુક્તિમાં, અર્થાત્ નિર્મમત્વ જીવાત્માને પરમસુખ તરફ લઈ જાય છે. નિર્મમત્વની ગંગા, અનંત સુખના સાગરમાં જઈને મળે છે.

નિર્મમત્વના સુખ સિવાયનાં બધાં જ સુખના રેલા સહરાના રણ જેવા

સંસારમાં વિલીન થઈ જાય છે. મમત્વજન્ય સુખો ક્ષણિક હોય છે, અલ્પકાલીન હોય છે... વાસ્તવમાં તો એ સુખ હોતા જ નથી, સુખાભાસ હોય છે.

મમત્વજન્ય સુખાભાસોમાં મૂઢ બનેલા જીવો, નિર્મમત્વના સુખની કલ્પના પણ કરી શકતા નથી. તેમને આશ્ચર્ય થાય છે : 'નિર્મમત્વમાં શું સુખ હોય ? નિર્મમત્વમાં સુખ હોઈ જ શકે નહીં !' આવા જીવો જન્મથી માંડીને મૃત્યુ સુધી ભિન્ન-ભિન્ન મમત્વ કરતા રહે છે... સુખાભાસોમાં અટવાયા કરે છે અને દુઃખ, અશાન્તિ, કલેશ તથા સંતાપની આગમાં બળ્યા કરે છે.

મમતાનો ત્યાગ કરીને આંતરસુખનો એકાદવાર અનુભવ કરી જુઓ ! એના જેવું સુખ તમે ક્યાંય કે ક્યારેય અનુભવ્યું નહીં હોય !

દૃષ્ટાંત : કુરગડુ મુનિનું.

મમતાને દૂર કરવા વૈરાગ્યની જરૂરીયાત - તેનું કાર્ય :

મમત્વવિષમૂર્છાલમાંતરં તત્ત્વમુચ્ચકૈઃ ।

તદ્વૈરાગ્યસુધાસેકાચ્ચેતયંતે હિ યોગિનઃ ॥૧૬॥

અર્થ : મમતાના ઝેરથી અત્યંત મૂર્ચ્છિત થયેલા આંતર તત્ત્વને યોગીજનો વૈરાગ્યના અમૃતસિંચનથી સચેત કરે છે.

ભાવાર્થ : જીવ અનંતકાળથી મમત્વના કારણે મોહમૂઢ છે. અનાદિની આ મૂર્ચ્છા દૂર કરવા માટે વૈરાગ્ય જેવું કોઈ સાધન નથી. સંસાર પ્રત્યે વૈરાગ્ય પ્રગટતાં, ઔદાસીન્યભાવ આવતાં અહં-મમનાં ઝેર આત્મામાંથી ઓસરવા માંડે છે. પરંતુ અનાદિના આ સંસ્કાર બળવાન હોવાથી કોઈ વાર યોગીજનો પણ તેના ઝપાટામાં આવી જાય છે. તેથી તેઓ આંતર તત્ત્વને વૈરાગ્યજળ વડે સિંચીને એટલું પુષ્ટ કરે છે કે જેથી મમતાના ઝેરથી આત્મા કઠી પણ મૂર્ચ્છિત ન થાય.

: વિવેચન :

મમતા વિષ મૂર્છિતભયે, અંતરંગ ગુણવૃંદ;

જાગે ભાવ નીરાગતા, લગત અમૃતકે ભુંદ. - ૯

— ઉપા. યશોવિજયજી

આત્મિક ગુણોનો સમૂહ મમતારૂપી વિષથી મૂર્છિત થઈ જાય છે, પણ જ્યારે વિરાગભાવ રૂપી અમૃતનાં બિંદુઓ તેના ઉપર પડે છે, ત્યારે તે આંતરિક ગુણોનો સમૂહ પાછો જાગૃત-આવિર્ભાવ પામી જાય છે. (૯)

આ તો હૃદયની વાત છે, અંતઃકરણની વાત છે ! ભલે એ યોગીનું હૃદય હોય, યોગીનું અંતઃકરણ હોય !

ક્યારેક મમત્વનો ઝેરી ઝંઝાવાત એ હૃદયને મૂર્છિત કરી શકે છે, અંતઃકરણને મોહમૂઢ કરી શકે છે. આ સંસાર છે... સંસારમાં મમતાના ઝેરી વાયરા વાતા જ હોય છે. એ વાયરાઓના ઝપાટામાં ક્યારેક યોગીમુનિ પણ ઝડપાઈ જતા હોય છે.

પરંતુ યોગી જાગ્રત હોય છે. એને ખ્યાલ આવી જાય છે પોતાના હૃદયનો, એના ઉપર થયેલી મમત્વની ઝેરી અસરનો અને તરત જ તેનો ઉપચાર આરંભી દે છે ! એ ઉપચાર છે વૈરાગ્યચિંતનનો. વૈરાગ્યનું ચિંતન એટલે અમૃત સિંચન ! મૃતપ્રાયઃ બનેલી અંતઃચેતનાને વૈરાગ્યનું અમૃતસિંચન મળે એટલે અંતઃચેતના આળસ મરડીને બેઠી થઈ જાય છે. વૈરાગ્યના ચિંતનના મુખ્ય ચાર વિભાગો પાડી શકાય :

- મમત્વ જો સ્વજનવિષયક હોય તો એકત્વ ભાવનાનું ચિંતન કરાય.
- મમત્વ જો પરિજનવિષયક હોય તો અશરણ ભાવનાનું ચિંતન કરાય.
- મમત્વ જો વૈભવ-સંપત્તિવિષયક હોય તો અનિત્ય ભાવનાનું ચિંતન કરાય.
- મમત્વ જો શરીર-વિષયક હોય તો અશુચિ ભાવનાનું ચિંતન કરાય.

આ રીતે અન્યત્વ અને સંસાર ભાવનાઓનું ચિંતન પણ કરી શકાય. ચિંતનથી મમત્વના ઝેરની અસર દૂર થાય છે. હૃદય-અંતઃકરણ સ્વચ્છ ને સ્વસ્થ બને છે. એમાં નિર્મમત્વ પુનઃ પ્રસ્થાપિત થાય છે.

વિરાગો વિષયેષ્વેષુ પરશુર્ભલિકાનને ।

સમૂલકાષં કષિત મમતા-વલ્લિરુલ્બળઃ ॥૧૭॥

અર્થ : વિષયો પ્રત્યે પ્રગટેલો વૈરાગ્ય, સંસારવનમાં કુહાડા સમાન છે. વૈરાગ્યનો કુહાડો મમતાની વેલને મૂળમાંથી ઉખેડી નાખે છે.

ભાવાર્થ : સંસારવનમાં પાંગરેલી મમતાની વેલીનાં મૂળ ઘણાં ઊંડા હોય છે. મમતાની આ વેલી જીવને વિષયોમાં બાંધી રાખી, દુઃખી કરે છે. તેને જડમૂળથી ઉખેડી નાખવામાં આવે તો જ દુઃખથી છુટકારો થાય છે. પરંતુ તેનાં ગાઢ, સજ્જડ મૂળ સહેલાઈથી ઊખડતાં નથી. જો કે વૈરાગ્યરૂપી તીક્ષ્ણ કુહાડો હોય તો ગમે તેટલાં મજબૂત મૂળનો પણ સર્વાંશ નાશ થઈ શકે છે. વિષયોમાં રહેલી આસક્તિ તૂટતાં વૈરાગ્ય પ્રગટે છે; જે મમતાની વેલીનો મૂળમાંથી વિચ્છેદ કરી નાખે છે.

: વિવેચન :

પરિણતિ વિષય-વિરાગતા ભવતસ્મૂલકુઠાર,

તા આગે ક્યું કરી રહે, મમતા-વેલિ પ્રચાર. - ૧૦

— ઉપા. યશોવિજયજી

આત્મામાં વિષયો પ્રત્યે વૈરાગ્યભાવ પ્રગટવો તે સંસારરૂપી વૃક્ષને છેદવામાં કુહાડા સમાન છે. તેની આગળ મમતારૂપી વેલનો વિસ્તાર થઈ શકતો નથી. (૧૦)

‘વિષય-વૈરાગ્ય’ કુહાડો છે. એ કુહાડાથી મમતાની વેલને મૂળમાંથી

ઉચ્છેદી નાંખો. ભવ-વનમાં ઠેર-ઠેર મમતાની વેલો ઊગી નીકળે છે. એ મમતાનું ઝેર ફેલાય, એ પૂર્વે તે વેલનો વિચ્છેદ કરી દો.

જેવી રીતે કઠિયારો પોતાના ખભે કુહાડો રાખીને ફરતો હોય છે જંગલમાં, તેવી રીતે યોગી પણ પોતાના ખભે વિષયવૈરાગ્યનો કુહાડો રાખીને ફરે ભવના જંગલમાં. જ્યાં મમતાની વેલ દેખાય, મૂળમાંથી એનો વિચ્છેદ કરી નાખે. એ વિષય-વૈરાગ્ય ‘પરિણતિ’રૂપ જોઈએ.

પરિણત-વૈરાગ્ય એટલે તીક્ષ્ણ-ધારદાર કુહાડો ! આ કુહાડો બુદ્ધો ન થાય. એ કુહાડાનો ઘા નકામો ન જાય.

પરિણત વૈરાગ્ય એટલે જ્ઞાનમૂલક વૈરાગ્ય. જ્ઞાનજન્ય વિરક્તિ. રામચન્દ્રજી જ્યારે રામચન્દ્રમુનીશ્વર બન્યા, જંગલમાં પાષાણશીલા પર ધ્યાનસ્થ બન્યા. સીતેન્દ્ર (સીતાનો જીવ) એમને વિચલિત કરવા આવ્યા. અપ્સરાઓનાં ગીત-નૃત્ય થવા લાગ્યાં... ચારે બાજુ વસંત વૈરાગ્યની પરિણતી હતી. મમત્વ સો ગજ દૂર રહ્યું ! તેઓ ધર્મધ્યાનમાંથી શુકલધ્યાનમાં પ્રવેશી ગયા. સમતાભાવમાં સ્થિર થઈ ઘાતીકર્મોને હણી નાખ્યાં. સર્વજ્ઞ વીતરાગ બની ગયા.

શરીરના મોહથી જીવો ક્લેશ પામે છે :

શરીરક્રેડપિ દુઃખાય મોહમાધાય તત્પરાઃ ।

ક્લિણ્યન્તે જંતવો હંત, દુઃસ્તરા ભવવાસના ॥૧૮॥

અર્થ : અહો ! સંસારવાસના કેવી દુસ્તર છે ! શરીર ઉપરનો મોહ દુઃખી જ કરે છે, છતાં મોહાસક્ત રહીને જીવો ક્લેશ પામે છે !

ભાવાર્થ : દરેક જન્મ વખતે મળતા દેહમાં જીવ પોતાપણું માની, એમાં અત્યંત ગાઢ મોહ કરે છે; પણ એ નશ્વર દેહ ઉપરના મોહથી

તેને દુઃખ સિવાય બીજું કંઈ મળતું નથી. વળી, શરીરમાં રહેલી અહંબુદ્ધિના કારણે તે પરપદાર્થોમાં મમબુદ્ધિ કરે છે, તેથી ક્લેશપરંપરા ઊભી થાય છે અને તે દુઃખના દાવાનળમાં બળે છે. અજ્ઞાનને લીધે સંસારી જીવ આ દુઃખનાં - ક્લેશનાં કારણને સમજી શકતો નથી અને તેથી દુસ્તર એવી સંસારવાસનારૂપી વૈતરણી નદી તે તરી શકતો નથી, દુઃખથી મુક્ત થઈ શકતો નથી. (મેઘકુમારનું દ્રષ્ટાંત)

: વિવેચન :

સંસાર-વાસના એટલે વૈતરણી નદી.

વૈતરણી હમેશાં દુસ્તર હોય છે. વૈતરણીને પાર કરવી સરળ નથી.

સંસારવાસનાથી પર થવું એટલું જ મુશ્કેલ છે. એ સંસારવાસનામાં મુખ્ય વાસના હોય છે શરીરની.

મોહાધીન જીવાત્મા દેહને-શરીરને જ સર્વસ્વ માને છે, એટલે એની દેહાસક્તિ પ્રબળ હોય છે. આ દેહાસક્તિ જીવને દુઃખી કરે છે, ત્રાસ આપે છે... છતાં મૂઢ જીવ દેહાસક્તિ છોડતો નથી.

દેહાસક્ત જીવાત્મા સમજતો નથી કે, આ દેહ નાશવંત છે, આ દેહમાં અશુચિ ભરેલી છે, આ દેહ સદૈવ પવિત્ર રહેતો નથી.

આ દેહાસક્તિ, શરીરવાસના છૂટવી સરળ નથી હોતી, ઘણી મુશ્કેલ હોય છે. મનુષ્ય, સ્વજનોનો ત્યાગ કરી શકે છે, સ્નેહી મિત્રોનો ત્યાગ કરી શકે છે, વૈભવ-સંપત્તિનો ત્યાગ કરી શકે છે... માન-સન્માનનો ત્યાગ કરી શકે છે... પરંતુ શરીરના મમત્વનો ત્યાગ કરવો એના માટે પણ મુશ્કેલ હોય છે.

મારું શરીર રોગી ન બનવું જોઈએ, મારું શરીર દુર્બળ ન થવું જોઈએ, મારું શરીર ગંદુ ન રહેવું જોઈએ !

આવી બધી દેહવાસનાઓ જીવાત્માને સંતાપ પમાડતી રહે છે, છતાં મોહમૂઢ જીવાત્મા દેહાસક્તિ છોડતો નથી. શરીર ઉપરનું મમત્વ ત્યાગતો નથી... કારણ કે સંસારવાસના વૈતરણી છે ! અને તે દુસ્તર છે !

**अहो मोहस्य माहात्म्यं विद्वत्स्वपि विजृम्भते ।
अहंकारभवात्तेषां यदंधं करणं श्रुतम् ॥१९॥**

અર્થ : અહો ! વિદ્વાનોમાં પણ મોહનો પ્રભાવ વૃદ્ધિ પામે છે ! અહંકાર ઉત્પન્ન થવાથી તેમને શાસ્ત્ર પણ અંધ કરી નાખે છે.

ભાવાર્થ : શ્રુતજ્ઞાન જીવને મોહ-અંધકારમાંથી પ્રકાશ તરફ લઈ જાય છે, પણ તે શ્રુતજ્ઞાની જો મોહના પ્રભાવ હેઠળ આવી જાય તો એ જ શ્રુતજ્ઞાનનો તે અહંકાર કરે છે. જે વિદ્વતા વડે મોહનાં મૂળિયાં જડમૂળથી ઉખેડી શકાય, એનું અભિમાન કરી કોડીના મૂલ્યે રત્ન વેચવા જેવી ભયંકર ભૂલ તે કરે છે. જે શાસ્ત્રજ્ઞાન પામી વિદ્વાનો ભવસમુદ્રની પાર જઈ શકે છે, પોતે તરી શકે છે અને બીજાને તારી શકે છે; એ શાસ્ત્રજ્ઞાનનો જો તેઓ ગર્વ કરે તો તેમને મોહરૂપી અંધાપો આવે છે અને તેથી પોતે તો સંસારમાં ભટકે છે અને બીજાને પણ સંસારમાર્ગે ઘસડી જાય છે.

: વિવેચન :

હહા, મોહકી વાસના બુધકું ભી પ્રતિકૂલ,

યા કેવલ શ્રુતઅંધતા અહંકાર કો મૂલ. - ૧૧

— ઉપા. યશોવિજયજી

મોહની વાસના પંડિત જન-જ્ઞાનીપુરુષને પણ પ્રતિકુળ માર્ગે લઈ જાય છે. મોહના યોગે જ્ઞાન પણ તેમને અંધ બનાવે છે અને અહંકાર વધવાના મૂળ રૂપ થાય છે. (૧૧)

તમે વિદ્વાન છો ? શાસ્ત્રોના જ્ઞાતા છો ? ભલે, પરંતુ તમને વિદ્વતાનું... શાસ્ત્રજ્ઞાનનું અભિમાન નથી ને ? અહંકાર નથી ને ? જો છે, તો તમે મોહના પ્રભાવ નીચે છો. તમારું શાસ્ત્રજ્ઞાન તમને પ્રકાશ નહીં આપી શકે... કારણ કે તમે સ્વયં અંધ બની ગયા છો ! શાસ્ત્રજ્ઞાનનું અભિમાન અંધાપો આપે છે.. મોહનો અંધાપો.

વિદ્વતાનું અભિમાન સ્વોત્કર્ષ કરાવે છે, પરાપકર્ષ કરાવે છે. શ્રુતજ્ઞાનનો ગર્વ મનુષ્યને અહંકારી બનાવે છે અને બીજાઓ તરફ તિરસ્કાર કરાવે છે. આ ગર્વ, આ અભિમાન, આ અહંકાર એ જ મોહ છે.

જે શ્રુતજ્ઞાનથી, જે વિદ્વતાથી મોહનાં મૂળ ઉખાડીને ફેંકી દેવાના છે, તે જ શ્રુતજ્ઞાનથી અભિમાન કરવાનું ? તે જ શ્રુતજ્ઞાનથી મોહનાં મૂળ મજબૂત કરવાનાં ? આ તો કેટલી મોટી ભૂલ કહેવાય ?

અજ્ઞાની માણસ મોહના પ્રભાવ તળે આવી જાય એ સામાન્ય વાત છે, પરંતુ જ્ઞાની-વિદ્વાન પુરુષ મોહાધીન બની જાય... એ અસાધારણ વાત કહેવાય. પરંતુ મોહ જ ખતરનાક તત્ત્વ છે. એનાથી બચવું ઘણું કપરું કામ છે.' આ વાત સમજાવવા માટે જ ગ્રંથકારે આ શ્લોક લખ્યો છે. મોહના પ્રભાવની નીચે શાસ્ત્ર પણ વિદ્વાનને અંધ કરી દે છે...

શ્રુતસ્ય વ્યપર્દશેન વિવર્તસ્તમસામસૌ ।

અંતઃ સંતમસઃ સ્ફાતિર્યસ્મિન્નુદયમીયુષી ॥૨૦॥

અર્થ : જે શ્રુતના અભિમાનથી અંદર અજ્ઞાનરૂપ અંધકારનો વિસ્તાર ઉદય પામે, તે શાસ્ત્ર નથી; પરંતુ શાસ્ત્રના બહાને અજ્ઞાનરૂપ અંધકારનું રૂપાંતર છે.

ભાવાર્થ : શ્રુતજ્ઞાનના અભિમાનથી શાસ્ત્ર શસ્ત્રરૂપે પરિણમે છે, અર્થાત્ તે જ્ઞાન જ્ઞાનરૂપ રહેતું નથી, પરંતુ અજ્ઞાનમાં પરિણત થઈ જાય

છે. જેમ જેમ શાસ્ત્રજ્ઞાન વૃદ્ધિ પામે, તેમ તેમ જીવ વિનમ્ર બને તો તે જ્ઞાન મોહ-અંધકારનો નાશ કરવા સમર્થ બને છે. પરંતુ જો શાસ્ત્રજ્ઞાન અભિમાનથી આવરાયેલું હોય તો તેનાથી અજ્ઞાન-અંધકાર વિસ્તાર પામે છે અને તેથી આત્મજ્ઞાનરૂપ પ્રકાશની ઉપલબ્ધિ થઈ શકતી નથી.

: વિવેચન :

મોહતિમિર મનમેં જગે, યાકે ઉદય અછેહ,
અંધકાર પરિણામ હૈ, શ્રુત કે નામે તેહ. - ૧૨

— ઉપા. યશોવિજયજી

આત્મજ્ઞાનનો ઉદય થતાં મનમાં મોહરૂપી અંધકાર જાગે તે શ્રુત નથી. પણ શ્રુતના નામે અંધકારનું પરિણમન છે. (૧૨)

પ્રકાશથી ઝળહળતા દીપક ઉપર કાળો કાગળ લપેટી દેવામાં આવે તો ? દીપક પ્રકાશ આપે કે અંધકાર ? એવી રીતે, શ્રુતજ્ઞાન ઉપર અભિમાનનો કાળો કાગળ લપેટાઈ જાય એટલે શ્રુતજ્ઞાનથી અજ્ઞાનનો અંધકાર જ ફેલાય ! ભીતરમાં મોહતિમિર જ પ્રસરે.

ગ્રંથકાર, શાસ્ત્રોના જ્ઞાન ઉપર અભિમાન કરવાની ના પાડે છે. તેઓ સાવધાન કરે છે : જો જો, જ્ઞાન પર અભિમાન ન કરતા, નહીંતર તમારું અંતઃકરણ મોહાન્ધકારથી ભરાઈ જશે ! જો અભિમાન નહીં કરો તો શ્રુતજ્ઞાન તમારા હૃદયને પ્રકાશથી ભરી દેશે.

અભિમાનથી આવરાયેલું શ્રુતજ્ઞાન, અજ્ઞાનના અંધકારરૂપ જ છે. એ જ્ઞાન, જ્ઞાનરૂપ નથી રહેતું, અજ્ઞાનમાં પરિણત થઈ જાય છે. ‘હું વિદ્વાન છું, હું જ શાસ્ત્રજ્ઞાની છું... હું જ શાસ્ત્રાર્થ જાણું છું... મારા જેવો બીજો કોઈ શાસ્ત્રજ્ઞ નથી...’ આ છે અભિમાનનો કાળો કાગળ !

આ છે શ્રુત-મદ; જ્ઞાનનું અભિમાન.

જેમ જેમ શાસ્ત્રજ્ઞાન વધે, તેમ તેમ જ્ઞાનીપુરુષ વિનમ્ર બને. વિનમ્રતાના કાયમાંથી ચળાઈને આવતો શાસ્ત્રજ્ઞાનનો પ્રકાશ, મોહાંધકારનો નાશ કરે છે. આત્મજ્ઞાનની કેડી બતાવે છે. પરમાનંદ પામવાનો પંથ બતાવે છે.

વિદ્વતાથી શું નુકસાન છે ?

કેષાંચિત્કલ્પતે મોહાદ વ્યાવભાષીકૃતે શ્રુતમ્ ।

પયોઽપિ ખલુ મંદાનાં સન્નિપાતાય જાયતે ॥૨૧॥

અર્થ : કેટલાક વિદ્વાનોનું જ્ઞાન મોહથી વાદ-વિવાદ માટે થાય છે. જેવી રીતે માંદા માણસોને આપેલું દૂધ પણ સન્નિપાત રોગ ઉત્પન્ન કરે છે.

ભાવાર્થ : જેમ દૂધ પૌષ્ટિક આહાર હોવા છતાં માંદા માણસને આપવામાં આવે તો એ તેને નિરોગી બનાવવાને બદલે તેનો રોગ વધારે છે. તેમ શ્રુતજ્ઞાનનો ઉપયોગ જો અંતરશુદ્ધિ માટે કરવાને બદલે વાદવિવાદ કરવા માટે, તર્કથી બીજાને હરાવવા માટે, પોતાની મિથ્યા માન્યતા સિદ્ધ કરવા માટે થાય તો જેનાથી જીવના મોહ, રાગ, દ્વેષાદિ દૂર થઈ શકે - આત્માનું કલ્યાણ થઈ શકે, એનાથી જ જીવ પોતાનું સંસાર પરિભ્રમણ વધારે છે.

: વિવેચન :

કરે મૂઢમતિ પુરુષકું, શ્રુત ભી મદ ભય રોષ,

જ્યું રોગીકે ખીર ધૃત, સન્નિપાત કા પોષ. - ૧૩

— ઉપા. યશોવિજયજી

જેમ રોગી માણસને ખીર અને ઘી સંનિપાત-ત્રિદોષના પોષણ માટે થાય છે, તેમ મૂઢ બુદ્ધિવાળા પુરુષને શ્રુતજ્ઞાન પણ મદ, ભય અને રોગની વૃદ્ધિ કરનાર થાય છે. (૧૩)

ઘી-દૂધનો આહાર મનુષ્યની તૃષ્ટિ-પુષ્ટિ કરનારો હોય છે. પરંતુ જો એ આહાર બીમાર મનુષ્યને આપવામાં આવે તો એને સંનિપાત જેવો રોગ થઈ જાય છે. મનુષ્યની બીમારી વધી જાય છે.

એવી રીતે, શ્રુતજ્ઞાનથી, શાસ્ત્રજ્ઞાનથી મનુષ્યના મોહ, રાગ, દ્વેષ દૂર થતા હોય છે, આત્માનું કલ્યાણ થતું હોય છે, પરંતુ જો મનુષ્ય એ શાસ્ત્રજ્ઞાનનું અભિમાન કરે છે, એ શાસ્ત્રજ્ઞાનથી બીજાઓને વાદવિવાદમાં હરાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે... તો એ શાસ્ત્રજ્ઞાન એને ભવસાગરમાં ડુબાડનારૂં બને છે.

શ્રુતજ્ઞાનથી તો અહંકાર અને તિરસ્કારનો નાશ કરવાનો છે. એ જ શ્રુતજ્ઞાનથી જો વિદ્વાનો અહંકારી બનીને બીજાઓનો તિરસ્કાર કરે, બીજાઓ સાથે વિતંડાવાદ કરે. તો એ 'સંનિપાત રોગ' જ છે ને ?

આમેય અભિમાની-અહંકારી પુરુષને શ્રુતજ્ઞાન-શાસ્ત્રજ્ઞાન માટે અયોગ્ય-અપાત્ર કહેવામાં આવ્યા છે. આવા પુરુષો શ્રુતજ્ઞાનની પરિણતિ પામી શકતા નથી. શ્રુતજ્ઞાનનો આંતરિક આનંદ અનુભવી શકતા નથી. એમનો આનંદ, એ જ્ઞાનથી વાદ-વિવાદ કરવામાં જ સમાયેલો હોય છે. આવા જ્ઞાનીપુરુષો કરતાં અજ્ઞાનીપુરુષો સારા હોય છે ! કારણ કે તેઓ પોતાને અજ્ઞાની માને છે, તેથી અભિમાન નથી કરતા કે બીજાઓનો તિરસ્કાર નથી કરતા.

મૂઢમતિ લોકો, શાસ્ત્રજ્ઞાનથી સ્વ-પરનું હિત નથી કરતા, અહિત કરે છે.

વૈરાગ્યની શા માટે જરૂરીયાત છે ?

મમત્વપંકં નિ:શંકં પરિમાર્ષ્ટુ સમંતતઃ ।

વૈરાગ્યવારિલહરી પરિરંભપરો ભવ ॥૨૨॥

અર્થ : મમતાના કાદવને ચારે બાજુથી નિ:શંકપણે ધોઈ નાખવા વૈરાગ્યજળનો સંપર્ક કરવા તત્પર થઈ જાવ.

ભાવાર્થ : સર્વ દુ:ખોનું મૂળ મમત્વ છે. મમત્વના કાદવથી ખરડાયેલા જીવને લેશમાત્ર પણ સુખ મળી શકતું નથી. જો મમત્વનો કાદવ ધોવો હશે તો બીજું કોઈ જળ કામ નહીં આવે, એકમાત્ર વૈરાગ્યજળ જ મમત્વનો કાદવ ધોઈ શકે છે. ચિત્ત જ્યારે વૈરાગ્યથી ભાવિત થાય છે ત્યારે વિભાવનો દાહ શાંત થાય છે, તૃષ્ણારૂપી તૃષ્ણા છિપાય છે અને મમત્વરૂપી કાદવ ધોવાય છે. માટે હે જીવ ! તું ત્વરાથી વૈરાગ્યજળની પ્રાપ્તિનો ઉપાય કર.

: વિવેચન :

ટાલે દાહ તૃષ્ણા હરે, ગાલે મમતાપંક,

લહરી ભાવ વૈરાગ્ય કી, તારું ભજો નિ:શંક. - ૧૪

— ઉપા. યશોવિજયજી

વૈરાગ્યભાવની લહેર, કોધરૂપ દાહને ટાળે છે. વિષયરૂપી તરસને હરી લે છે અને મમતારૂપી કાદવને સાફ કરે છે. માટે શંકારહિતપણે વિરાગભાવનું સેવન કરો. (૧૪)

મનમાં કોઈ પણ જાતની શંકા રાખ્યા વિના, મમત્વના કાદવને ધોઈ નાંખો... જરાય મમત્વને ન રહેવા દો... ચારેબાજુથી ધોઈ નાંખો... કારણ કે સર્વે દુ:ખોનું મૂળ કારણ આ મમત્વ જ છે.

મમત્વનો કાદવ જે તે પાણીથી નહીં ધોવાય. એના માટે વૈરાગ્યનું પાણી જોઈએ. વૈરાગ્યના પાણીથી મમત્વના કાદવને ધોતા જ રહો ! જેમ હાથ-પગ કાદવથી ખરડાય કે તરત જ તમે પાણીથી ધોઈ નાંખો છો ને ! તેવી રીતે જ્યાં અને જ્યારે મમત્વ થઈ જાય, તરત જ વૈરાગ્યના ચિંતનથી એ મમત્વને ધોઈ નાંખો.

કોઈ વસ્તુ પર મમત્વ થઈ જાય, ‘આ સારું છે, આ મારું છે, આ મને ગમે છે, આ મને પ્રિય છે. આ મને ઈષ્ટ છે...’ તરત જ અનિત્ય ભાવનાનું કે એકત્વ ભાવનાનું અથવા અન્યત્વ કે સંસાર ભાવનાનું ચિંતન કરો ! અશુચિ ભાવનાનું કે અશરણ ભાવનાનું ચિંતન કરો ! મમત્વનો કાદવ ધોવાઈ જશે... હૃદય સ્વચ્છ બની જશે.

આ ભાવનાઓનું ચિંતન એ જ વૈરાગ્યનું ચિંતન છે. આ ચિંતન મમત્વના કાદવને તો ધોઈ જ નાંખે છે, સાથે સાથે અહંકારના દાહજ્વરને શાંત કરે છે. અને તૃષ્ણાની તૃષ્ણાને હરી લે છે ! માટે - સદૈવ વૈરાગ્ય-જળનો કુંભ તમારી પાસે રાખો. (વૈરાગ્ય-મોક્ષમાળા જુઓ.)

રાગ વિષે - ૨૩, ૨૪, ૨૫ :

રાગોરગ વિષજ્વાલાવલીઢ દ્રઢચેતનઃ ।

ન કિંચિચ્ચેતતિ સ્પષ્ટં વિવેકવિકલઃ પુમાન્ ॥૨૩॥

અર્થ : રાગસર્પના વિષની જવાલાથી જેનું ચૈતન્ય સજજડ વ્યાપ્ત થયેલું છે, એવો પુરુષ સ્પષ્ટ રીતે વિવેક વિનાનો થઈ, જરા પણ ચૈતન્ય (ચેતનતા) પામતો નથી.

ભાવાર્થ : જીવ અનંત કાળથી રાગરૂપી સર્પના સકંજામાં સપડાયેલો છે. એ રાગરૂપી સર્પ એવો ઝેરીલો છે કે એ ગેલ કરતાં કરતાં ડંખ મારે

છે, તેથી જીવને એ અમૃત સમાન ભાસે છે. એનું વિષ એટલું બધું ભયંકર છે કે જીવનું ચૈતન્ય હણાઈ જાય છે, અર્થાત્ તેનામાં વિવેક રહેતો નથી, તેનો વિવેક નષ્ટ થઈ જાય છે. જ્યાં વિવેક નહીં ત્યાં ચૈતન્ય નહીં - આ સત્યને લક્ષમાં રાખી જીવે વિવેક જાગૃત કરી, રાગને દૂર કરવાનો પુરુષાર્થ કરવા યોગ્ય છે.

રાગ ભુજંગમ વિષહરન, ધારો મંત્ર વિવેક;

ભવવનમૂલ ઉચ્છેદકં, વિલસે યાકી ટેક. - ૧૫

રાગરૂપી સર્પનું વિષ દૂર કરવા માટે વિવેકરૂપી મંત્રને મનમાં ધારણ કરો. એ વિવેક સંસારરૂપી વનનું મૂળ ઉખેડી નાખવા માટે સમર્થ છે. (૧૫)

: વિવેચન :

રાગનો સર્પ તીવ્ર વિષની જવાળાઓ ઓકે છે. એ તીવ્ર વિષજવાળાઓથી આત્માનો ‘વિવેક’ બળી જાય છે. આત્માનું ચૈતન્ય હણાઈ જાય છે.

રાગને ભયંકર ઝેરીલો સાપ સમજો. આ સાપ નિરંતર ઝેર ઓકતો રહે છે. એ ઝેરની ભયાનક જવાળાઓ જે જીવને સ્પર્શે છે, તેનો વિવેક તત્કાલ ભસ્મીભૂત થઈ જાય છે. એ જીવાત્માનું ચૈતન્ય હણાઈ જાય છે.

ગ્રંથકાર, રાગની ભયાનકતા સમજાવે છે. જડ-ચેતન પદાર્થો પર રાગ કરવાની ના પાડે છે. ‘રાગ’ને ‘ઝેરી સર્પ’ કહીને, એનાથી દૂર રહેવા પ્રેરણા આપે છે. મોક્ષમાર્ગની આરાધનામાં મહત્વપૂર્ણ તત્ત્વ જે ‘વિવેક’ છે, એ વિવેકને રાગ નષ્ટ કરી દે છે. આ એક બહુ મોટું નુકસાન બતાવે છે. કારણ કે ‘વિવેક વિના ચૈતન્ય નહીં’ - આ એક મોટું સત્ય ઉજાગર કરે છે.

‘વિવેક નહીં તો ચૈતન્ય નહીં’ - આ સત્યને પ્રગટ કરીને ગ્રંથકાર

‘વિવેક’ને બચાવી રાખવાની તાકીદ કરે છે. તે માટે રાગ-સર્પથી દૂર રહેવા સાવધાન કરે છે.

એક વાત સદૈવ સ્મૃતિમાં રાખો : રાગ, હડકાયો કૂતરો છે. એ ભસતો નથી અને પાછળથી આવીને કરડે છે ! રાગ, એવો ઝેરી સાપ છે કે જે ફૂંફાડા મારતો નથી.. ગેલ કરતો આવે છે ને ડંખ દે છે. માટે રાગથી દૂર રહો. રાગ ન કરો. આસક્તિ, મમતા અને વાસનાથી બચો.

तद्विवेकसुधाभोधौ स्नायं स्नायमनामयः ।

विनयस्व स्वयं रागभुजंगम महाविषम् ॥૨૪॥

અર્થ : હે આત્મન્ ! તું સ્વયં વિવેકરૂપ અમૃતના સમુદ્રમાં સ્નાન કરી, તંદુરસ્ત થઈ, રાગસર્પના તીવ્ર વિષને દૂર કર.

ભાવાર્થ : અનાદિથી જીવ સ્વસ્વરૂપને વીસરી ગયો છે અને તેણે કર્મકૃત વ્યક્તિત્વને સ્વ માની એમાં અહંબુદ્ધિ, પરમાં મમબુદ્ધિ કરી છે. પોતાથી તદ્દન ભિન્ન એવા પર પ્રત્યેનું આ રાગરૂપી વિષ તેને ચિરકાળથી અસ્વાસ્થ્ય પ્રદાન કરતું રહ્યું છે. આ વિષથી છૂટવું હોય, નીરોગી થવું હોય તો સ્વ પરનો વિવેક પ્રગટાવવો જોઈએ. સાર-અસાર, ધર્મ-અધર્મ, હેય-ઉપાદેય, સત્ય-અસત્ય સમજાતાં જીવની પરમાં રહેલી આસક્તિ તૂટે છે, તેનો રાગ બળહીન થાય છે. અનાદિનું રાગસર્પનું વિષ એટલું બધું તીવ્ર છે કે વિવેકના અમૃતસમુદ્રમાં જો તે નિરંતર સ્નાન કરે તો જ તે એનાથી મુક્ત થઈ શકે, સ્વસ્થ થઈ શકે.

: વિવેચન :

કરૂણાવંત જ્ઞાનીપુરુષો આટલું સમજાવે છે, છતાં રાગને પરવશ બનીને, વિવેકભ્રષ્ટ બનેલા..., ચૈતન્ય માટે તરફડતા જીવોની, જ્ઞાની પુરુષો ઉપેક્ષા નથી કરતા, તેમના ઉપર કરૂણા કરીને કહે છે :

‘હજુ સર્વનાશ નથી થયો, હજુ મનુષ્યજીવન છે, દેવ-ગુરૂનું સાન્નિધ્ય છે, માટે નિરોગી-નિરામય બનવાની તક છે. રાગના તીવ્ર વિષનો નાશ કરી દે. એ માટે વિવેકના અમૃત-સમુદ્રમાં કૂદી પડ... આત્મસ્નાન કર. જ્યાં સુધી રાગનું ઝેર ઉતરી ન જાય ત્યાં સુધી સ્નાન કરે જ જા. એક ક્ષણ એવી આવશે, જ્યારે રાગનું ઝેર ઉતરી જશે. વિવેકનું અજવાળું પથરાશે... અને તું મોક્ષમાર્ગ પર દોડવા લાગીશ.’

સાર-અસારનો, ધર્મ-અધર્મનો, પુણ્ય-પાપનો, હેય-ઉપાદેયનો સમ્યક્ત્વ - મિથ્યાત્વનો અને આચાર-અનાચારનો વિવેક જાગ્રત જોઈએ. આ વિવેક જ આત્માનું સાચું ચૈતન્ય છે.

અસારને સાર માનશો નહીં, અધર્મને ક્યારેય ધર્મ સમજશો નહીં, પાપને ક્યારેય પુણ્ય કહેશો નહીં, હેયને ક્યારેય ઉપાદેય માનવાની ભૂલ કરશો નહીં, મિથ્યાત્વને ક્યારેય સમ્યક્ત્વમાં આરોપશો નહીં. અનાચારને કદીય આચારોમાં ખપાવશો નહીં. આવી ભૂલો રાગનું ઝેર ફેલાવે છે. માટે રાગનું ઝેર વહેલી તકે ઉતારી નાંખવા જ્ઞાનીપુરુષો પ્રેરણા આપે છે.

રાગની સુંવાળી ધરતી પર ચાલતાં લપસી ન પડાય - એની ખૂબ કાળજી રાખવાની છે. આ સંસાર છે ! રાગની ધરતી પર ચાલવું પડે ... ત્યાં ખૂબ સાવધાનીથી પગલાં મૂકજો !

बहिरंतर्वस्तुतत्त्वं प्रथयन्तमनश्चरम् ।

विवेकमेकं कलयेत्तार्तीयીकं विलोचनम् ॥૨૫॥

અર્થ : બહારની અને અંદરની વસ્તુના તત્ત્વને જોનાર અને ક્યારે પણ નાશ નહીં પામનાર એવો વિવેક ત્રીજું લોચન છે એમ જાણવું.

ભાવાર્થ : જેમ નેત્રહીન જીવ જોઈ શકતો ન હોવાથી, તેના જીવનમાં એટલું અંધારું હોય છે કે તે જ્યાં ત્યાં ભટકીને દુઃખી થાય છે,

તેમ જીવને અનાદિ કાળથી મિથ્યાત્વરૂપી અંધાપો હોવાથી, તે સંસારમાં જ્યાં ત્યાં ભટકી અનંત દુઃખ પામે છે. વળી, જાત અને જગતનાં સત્ય સ્વરૂપને ઓળખવા માટે માત્ર ચર્મનેત્ર પૂરતાં નથી. એ માટે વિવેકરૂપી ત્રીજું નેત્ર હોવું જરૂરી છે. જો જીવ આંતર-બાહ્ય તત્ત્વને યથાર્થ રીતે સમજે તો તેનો અંધાપો દૂર થતાં તેને સમ્યક્ દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે અને તે સુખી થાય છે. તેથી સાદિ-અનંત સુખ બક્ષનાર આ અનશ્વર વિવેકરૂપી સમ્યક્ દૃષ્ટિને ત્રીજું નેત્ર કહ્યું છે.

: વિવેચન :

ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજી ‘સમતાશતક’માં કહે છે.

રાગ ભુજંગમ વિષહરન, ધારો મંત્ર વિવેક;

ભવ-વન-મૂલ ઉચ્છેદકુ, વિલસે યાકી ટેક. - ૧૫

રાગરૂપી સર્પનું વિષ દૂર કરવા માટે વિવેકરૂપી મંત્રને મનમાં ધારણ કરો. એ વિવેક સંસારરૂપી વનનું મૂળ ઉખેડી નાખવા માટે સમર્થ છે. (૧૫)

— રાગ-વિષધરનું વિષ ઉતારવા માટે ‘વિવેક’-મંત્રનો જાપ કરો !

— ભવ-વનના મૂળનો ઉચ્છેદ કરવા વિવેકની કુહાડી હાથમાં લો !

આગળ વધીને તેઓ વિવેકને ત્રીજું નેત્ર કહીને, એ નેત્રથી અંતરના ભાવોને પ્રકાશિત કરવા માટે કહે છે. તે માટે કહે છે :

કરો બંધ સબ પરિહરી, એક વિવેક અભ્યાસ;

રવિ દૂજો તીજો નયન, અંતરભાવ પ્રકાશ. ૧૬

વિવેક આંતરિક ભાવોને પ્રકાશિત કરવા માટે બીજા સૂર્ય સમાન અને ત્રીજા દિવ્ય નેત્ર સમાન છે માટે સંસાર ભાવના ધંધાનો એટલે કે

બુદ્ધિના અંધપણનો ત્યાગ કરી એક વિવેક પ્રગટાવવાનો જ પુરુષાર્થ - પ્રયાસ કરતા રહેવાનું છે. (૧૬)

બીજાં બધાં કામ છોડીને, એકમાત્ર વિવેકનો અભ્યાસ કરો. કારણ કે વિવેક અનશ્વર-અવિનાશી ત્રીજું નેત્ર છે ! આ વિવેક-નેત્રથી જ બાહ્ય અને આંતરિક વસ્તુતત્ત્વને જોઈ શકાય છે, વાસ્તવિકરૂપે જોઈ શકાય છે !

— ચર્મચક્ષુ તો માત્ર બહારની વસ્તુઓને જોઈ શકે છે, વિવેકચક્ષુ બહારનાં અને ભીતરના વસ્તુતત્ત્વને જુએ છે.

— ચર્મચક્ષુ (આંખો) તો રોગથી નાશ પામી શકે છે, જ્યારે વિવેકચક્ષુ તો અનશ્વર છે ! નાશ પામતા નથી.

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે રાગદશાનો નાશ કરવા માટે મનુષ્યે વિવેકી બનવું જ પડે. વિવેકી મનુષ્ય જ રાગદશાને ટાળી શકે છે. માટે વિવેકને પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ. પ્રાપ્ત કરેલા વિવેકને જાળવી રાખવો જોઈએ. વિવેકને બધાં તત્ત્વો કરતાં મૂલ્યવાન સમજવો જોઈએ. બધું ચાલ્યું જાય તો ભલે જાય, પરંતુ વિવેકને જવા દેવો ન જોઈએ.

આ રીતે ગ્રંથકાર, રાગનો નાશ કરવાનું કહીને; હવે દ્વેષનો નાશ કરવાનો ઉપદેશ આપે છે.

દ્વેષ વિષે - ૨૬-૨૭

उद्दामक्रममाबिभ्रद् द्वेषदंतावली बलात् ।

धर्मराममयं भिन्दन् नियम्यो जितकर्मभिः ॥૨૬॥

અર્થ : ઉદ્દત રીતે ચાલીને દ્વેષરૂપ હાથી પોતાના બળથી ધર્મરૂપી બગીચાને ભાંગી નાંખે છે. માટે કર્મોને જીતનારા (જીતવાનો પ્રયત્ન કરનારા) પુરુષોએ તે દ્વેષરૂપ હાથીને વશ રાખવો જોઈએ.

ભાવાર્થ : ધર્મરૂપી બાગમાં વિચરનાર જીવ, કર્મોનો નાશ કરી શાશ્વત સુખને પ્રાપ્ત કરે છે અને મોહને વશ જીવ કર્મો બાંધી સંસારપરિભ્રમણ વધારે છે. જેમ અનંત સંસારમાં રખડાવનાર રાગ જીવનો શત્રુ છે, તેમ દુઃખપરંપરા ઊભી કરનાર દ્વેષ પણ જીવનો મોટો શત્રુ છે. દ્વેષરૂપી ઉન્મત્ત હાથી જીવને એવો તે ભરમાવે છે કે તે એના ઉપર સવાર થઈ અનંત સુખ આપનાર ધર્મના બાગને વેરવિખેર કરી નાંખે છે. તેથી કર્મો ઉપર વિજય મેળવવા ઈચ્છનાર વિવેકી જીવે આ દ્વેષરૂપી ઉન્મત્ત હાથીને અંકુશમાં રાખવો જોઈએ કે જેથી ધર્મારાધના કરી તે મોક્ષસુખ પ્રાપ્ત કરી શકે.

: વિવેચન :

રવિ દૂજો, તીજાનયન, અંતર ભાવ પ્રકાશ

હરો ધંધ સબ પરિહરી, એક વિવેક અભ્યાસ. - ૧૬

વિવેક આંતરિક ભાવોને પ્રકાશિત કરવા માટે બીજા સૂર્ય સમાન અને ત્રીજા દિવ્ય નયન સમાન છે માટે સંસાર ભાવોના ધંધાનો એટલે કે બુદ્ધિના અંધપણાનો ત્યાગ કરી એક વિવેક પ્રગટાવવાનો જ પ્રયાસ કરો. (૧૬)

ધર્મ, એ સુંદર બગીચો છે. દાન, શીલ, તપ, ભાવ-આ બધા ગૃહસ્થના ધર્મ છે. અહિંસા, સત્ય, અયૌર્ય, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ - આ બધા સર્વ સંગપરિત્યાગીના ધર્મ છે. દ્વેષ આ ધર્મોનો નાશ કરી નાંખે છે.

જો તમારે કર્મો પર વિજય મેળવવો છે, એ માટે તમે પ્રયત્નશીલ છો, તો તમારે સર્વપ્રથમ દ્વેષ પર વિજય મેળવવો પડશે. દ્વેષરૂપ ઉન્મત્ત હાથીને વશ રાખવો પડશે, તે માટે.

દ્વેષ, ઉન્મત્ત હાથી છે. ઈર્ષ્યા, રોષ, પરિવાદ, મત્સર, અસૂયા.... આ બધા દ્વેષના જ પર્યાયો છે. આ બધા દારૂ પીધેલા હાથી જેવા ઉન્મત્ત દોષો છે.

રાજમાર્ગ પર આવો ઉન્મત્ત હાથી દોડતો આવતો હોય, ત્યારે એ શો અનર્થ ના કરે ? શું નુકસાન ન કરે ? ગ્રંથકાર કહે છે એ ધર્મના સુંદર બગીચાનો નાશ કરી નાંખે છે.

તમારે કોઈ જીવની ઈર્ષ્યા નહીં કરવાની. કોઈ પ્રત્યે રોષ નહીં કરવાનો. કોઈ જીવની નિંદા નહીં કરવાની... કોઈ જીવ પ્રત્યે વેરની ગાંઠ નહીં બાંધવાની ! વાત-વાતમાં ક્રોધ-ગુસ્સો નહીં કરવાનો !

આ રીતે તમે દ્વેષ ઉપર વિજય મેળવશો તો કર્મો ઉપર પણ જલ્દી વિજય મેળવી શકશો. અલબત્ત, દ્વેષ ઉપર વિજય મેળવવાનું કામ સહેલું તો નથી જ. ઉન્મત્ત હાથીને વશ કરવો સહેલો નથી હોતો તેમ.

પુષ્કારાવર્ત મેઘ-જમીનને શીતળ કરે છે. તેમ પ્રશમ તાપને શમાવે છે.

સૈષ દ્વેષશિખી જ્વાલાજટાલસ્તાપયન્મનઃ ।

નિર્વાપ્યઃ પ્રશમોદ્દામપુષ્કરાવર્તસેકતઃ ॥૨૭॥

અર્થ : હૃદયને તપાવનાર, જવાલાઓથી વ્યાપ્ત દ્વેષાગ્નિને પ્રશમના પુષ્કરાવર્ત નામના ઉગ્ર મેઘના જળસિંચનથી શમાવવો જોઈએ.

ભાવાર્થ : દ્વેષ અગ્નિ સમાન દાહક છે. એ એવો ભયંકર અગ્નિ છે કે દ્વેષ કરનારને તો એ બાળે છે, ઉદ્વિગ્ન કરે છે અને સાથે સાથે જેના પ્રત્યે દ્વેષ કરવામાં આવે છે, તેને પણ બાળે છે, સંતાપે છે. એની જવાળાઓ એટલી ભયાનક છે કે જેના હૃદયમાં એને સ્થાન મળે છે, તેનામાં પ્રેમનું નામ નિશાન રહેવા પામતું નથી, મૈત્રી આદિ ચાર ભાવનાને એ ભસ્મીભૂત કરી નાંખે છે અને તેથી તે જીવ મોક્ષમાર્ગથી ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે. ગ્રંથકાર આ દ્વેષાગ્નિને બુઝાવવાનો ઉપાય જણાવતાં કહે છે કે આ અગ્નિને બુઝાવવા સાધારણ મેઘ પૂરતો નથી. તેના માટે

પ્રશમભાવનો પુષ્કરાવર્ત મેઘ વરસાવવો જોઈએ, અર્થાત્ અવિરત ઉપશમભાવની વર્ષા દ્વેષાગ્નિને બુઝાવી શકે છે.

: વિવેચન :

દ્વેષ ભયંકર અગ્નિ છે. એ અગ્નિમાંથી ભયાનક જવાળાઓ પ્રગટી રહી છે. આ દ્વેષાગ્નિ, જીવાત્માના હૃદયને સંતાપે છે, ઉદ્વિગ્ન કરે છે. માટે એને તત્કાળ બુઝાવી દેવો જોઈએ.

દ્વેષની આ પ્રચંડ આગ, સામાન્ય અગ્નિશામક બંબાથી બુઝાય એવી નથી. એને બુઝવવા સામાન્ય વર્ષા પણ સમર્થ નથી. એને બુઝાવવા તો પ્રશમનો પુષ્કરાવર્ત મેઘ જોઈએ ! પુષ્કરાવર્ત મેઘની વર્ષા જ દ્વેષના પ્રચંડ દાવાનલને બુઝવી શકે છે. પ્રશમભાવનો પુષ્કરાવર્ત મેઘ !

ગ્રંથકારે કેવો શ્રેષ્ઠ અને અસાધારણ ઉપાય બતાવ્યો છે ! આ મેઘ, મૂશળધારે વરસ્યા જ કરતો હોય છે... કોઈ એવી આગ નથી આ દુનિયામાં કે જે આ મેઘવર્ષાથી ન બુઝાય.

સાધકનો પુષ્કરાવર્ત મેઘ શમભાવ, પ્રશમભાવ, ઉપશમ ભાવ... વરસતો જ રાખો ! છ-છ મહિનાઓ સુધી સંગમદેવ ઉપર ભગવાન મહાવીરસ્વામીએ આ પ્રશમભાવના પુષ્કરામેઘને વરસતો જ રાખ્યો હતો ને ! આગ બુઝાઈ ગઈ હતી.

ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજી આ શ્લોકનો ભાવાનુવાદ આ રીતે કરે છે.

પ્રશમ-પુષ્કરાવર્તકે, બરસત હરખ વિશાલ,

દ્વેષ-હુતાશ બુઝાઈયે, ચિંતાજાલ જ ટાલ. - ૧૭

ચિંતાઓ રૂપી જવાળાઓથી વ્યાપ્ત એવા દ્વેષરૂપી અગ્નિને પ્રશમરૂપી પુષ્કરાવર્ત મેઘને વૃષ્ટીથી વિશાળ હર્ષપૂર્વક બુઝાવી દેવો જોઈએ. (૧૭)

‘જ્યારે પ્રશમ-પુષ્કરાવર્ત વરસે, ત્યારે ખૂબ હરખો ! ખૂબ હરખો ! દ્વેષાગ્નિ (હુતાશન=આગ) ને બુઝાવો ! પછી કોઈ ચિંતા નહીં રહે.

આપણે આપણા જ હૃદયમાંથી (હૃદયના આકાશમાંથી) આ પુષ્કરાવર્ત-મેઘની વર્ષા કરવાની છે ! સંવર પાણી રૂપ વર્ષા વરસાવવાની છે.

વાસના વિષે - ૨૮, ૨૯, ૩૦

વશ્યા વેશ્યેવ કસ્ય સ્યાદ્વાસના ભવસંભવા ।

વિદ્વાંસોઽપિ વશે યસ્યાઃ કૃત્રિમૈઃ કિલ કિંચિતેઃ ॥૨૮॥

અર્થ : આ સંસારની વાસના વેશ્યાની જેમ કોને વશ થાય ? જેના કૃત્રિમ (બનાવટી) હાવભાવથી વિદ્વાનો પણ વશ થઈ જાય છે.

ભાવાર્થ : ગ્રંથકારે સંસારની વાસનાને વેશ્યાની ઉપમા આપી છે. જેમ વેશ્યા જૂઠો સ્નેહ દર્શાવી, જાતજાતના હાવભાવ વડે સામી વ્યક્તિને મુગ્ધ કરી પોતાને આધીન કરે છે, પણ તે કોઈને વશ થતી નથી. તેમ સંસારની વાસના એટલી ભ્રામક હોય છે કે તે જીવને સુખની આશા બતાવી પોતાને વશ કરે છે, પણ તે કોઈના અંકુશમાં રહેતી નથી. દેહ, સ્ત્રી, પુત્ર, પદ, પ્રતિષ્ઠા, ધન, વૈભવની તૃષ્ણા જીવને દુઃખ સિવાય કંઈ જ આપતી નથી; છતાં મોહવશ ભલભલા વિદ્વાનો પણ લાયાર થઈ, તેને આધીન થઈ જાય છે.

: વિવેચન :

સંસારની વાસના એટલે વેશ્યા ! જેમ વેશ્યા કોઈને વશ નથી થતી, અર્થાત્ એ કોઈને સાચા હૃદયથી સમર્પિત નથી થતી, તેમ સંસારવાસના પણ કોઈને સમર્પિત નથી થતી. જેમ વેશ્યાના કુત્રિમ હાવભાવથી મોટા મોટા વિદ્વાનો પણ ભૂલા પડી જાય છે અને વેશ્યાને વશ થઈ જાય છે,

એવી રીતે સંસારના પણ ભિન્ન ભિન્ન મોહક પ્રસંગો, પ્રિય ઘટનાઓ... વગેરેને વાસ્તવિક માનવાની ભૂલ મોટા વિદ્વાનો પણ કરી બેસે છે. તો પછી અજ્ઞાની અને મોહમૂઢ મનુષ્યની તો વાત જ શી કરવાની ? સાંસારિક પદાર્થોની વાસનાઓ ભયંકર ઉત્પાત મચાવનાર છે.

સંસારની વિવિધ વાસનાઓ મુખ્ય ચાર પ્રકારની હોય છે :

૧. સ્વજનો-સંબંધિત, ૨. પરિજનો-સંબંધિત, ૩. ધન-વૈભવ-સંબંધિત, ૪. શરીર-સંબંધિત.

ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજી કહે છે :

કિનકે વશ ભવવાસના, હોવે વેશ્યાધૂત,

મુનિ ભી જિનકે વશભયે, હાવભાવ અવધૂત. - ૧૮

અવધૂત દશાને પ્રાપ્ત મુનિઓ પણ જેના હાવભાવથી વશ થઈ જાય છે. એવી ધૂતારી વેશ્યા જેવી સંસારની વાસના કોને વશ થાય ?

વિદ્વાનો, બુદ્ધિમાનો, શ્રીમંતો, કલાકારો... વગેરે વેશ્યાને પરવશ બની જાય છે, પરંતુ વેશ્યા કોઈને પરવશ થતી નથી. એવી રીતે સંસારની વિવિધ વાસનાને, વિદ્વાનો વગેરે પરવશ થઈ જાય છે. પરંતુ એ ભવવાસનાઓ કોઈને આધીન થતી નથી. એવી પ્રબળ હોય છે ભવની વાસનાઓ. એવી વાસનાઓને વશ નહીં થનારા વીરોમાં પણ વીર કહેવાય છે.

યાવજ્જાગર્તિ સંમોહહેતુઃ સંસારવાસના ।

નિર્મમત્વકૃતે તાવત્ કુતસ્ત્યા જન્મિનાં રુચિ ॥૨૧॥

અર્થ : જ્યાં સુધી જીવોને મોહના હેતુભૂત સંસારની વાસનાઓ

જાગે છે, ત્યાં સુધી નિર્મમત્વની રૂચિ ક્યાંથી થાય ? ન જ થાય.

ભાવાર્થ : જ્યાં નામમાત્ર સુખ છે તથા ક્લેશની પરંપરા છે એવો સંસારપથ મોહાસક્તિનો માર્ગ છે અને જ્યાં નામમાત્ર દુઃખ છે તથા શાશ્વત સુખ છે એવો મોક્ષપથ નિર્મમત્વનો માર્ગ છે. પરંતુ મોહવશ જીવ તે જાણી-સમજી શકતો નથી. તે મૂઢ બની, સંસારસુખ પાછળ દોડે છે અને દુઃખી થાય છે. તે દુઃખમાં સબડતો હોવા છતાં તેને સુખનું કારણ તો સંસારવાસના જ લાગે છે અને તેથી તે એના માટે ફાંફા મારે છે તથા સાચા સુખ માટે પ્રયત્ન જ કરતો નથી. આમ, તેને સત્સુખનું ભાન ન હોવાથી એની પ્રાપ્તિ માટેની ઈચ્છા તેને જાગતી નથી અને નિર્મમત્વ તરફ એની રૂચિ વળતી નથી.

: વિવેચન :

શું તમારા મનમાં સ્વજનો પ્રત્યે રાગ છે ? ચિત્તમાં સ્નેહી-સગા-મિત્રો પ્રત્યે સ્નેહ છે ? હૃદયમાં ધન-સંપત્તિની આસક્તિ છે ? મનમાં શરીર ઉપર મમત્વ છે ? જો છે તો પછી તમારા મનમાં મમત્વરહિત બનવાની ઈચ્છા નહીં જાગે. ‘મારે નિર્મમ-નિર્મોહ બનવું છે.’ આવી રૂચિ નહીં જ જાગે.

ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજી કહે છે :

જબલોં ભવ કી વાસના, જગે મોહનિદાન,

ત્યું ત્યું રુચે ન લોક કું, નિર્મલભાવ પ્રધાન. - ૧૯

જ્યાં સુધી ભવવાસનાઓ તમારા ચિત્તમાં જાગતી રહેશે ત્યાં સુધી શ્રેષ્ઠ નિર્મમ-નિર્મોહ બનવાની નિર્મલ ભાવનાઓ નહીં જાગે તમારા મનમાં-૧૯

‘અમારા મનમાં પવિત્ર વિચારો, નિર્મલ ભાવનાઓ, શુભ ઈચ્છાઓ કેમ જાગતી નથી ? જાગે છે, તો ટકતી કેમ નથી ? જો આવો પ્રશ્ન તમારા ચિત્તમાં જાગે છે, તો આ પ્રશ્નનું સમાધાન આ શ્લોકમાં ગ્રંથકાર કરી દે છે !

નિર્મમ-નિર્મોહ બનવાની વાત તો ઘણી દૂર છે, એવા બનવાની ઈચ્છા-રૂચિ જાગે છે મનમાં ? દિવસ-રાતમાં એકાદવાર પણ આવી ઈચ્છા જાગે છે ખરી ? આંતરખોજ કરવી જરૂરી છે... વિવિધ ઈચ્છાઓ જાગે છે મનમાં, એ ઈચ્છાઓમાં એકાદ ઈચ્છા આવી પણ જાગે છે ખરી ? શાન્ત ચિત્તે આંતરખોજ કરવી જરૂરી છે.

દોષત્રયમયઃ સૈષઃ સંસ્કારો વિષમજ્વરઃ ।

મેદૂરીભૂયતે યેન કષાયક્વાથયોગતઃ ॥૩૦॥

અર્થ : તે આ સંસ્કાર (વાસના) ત્રિદોષમય વિષમ જ્વરના જેવો છે, જે કષાયરૂપ ક્વાથ (ઉકાળા)ના યોગથી પુષ્ટ થાય છે.

ભાવાર્થ : જેમ વાત-પિત્ત-કફની વિકૃતિથી ઉત્પન્ન થતો જ્વર ઘણો વિષમ હોય છે અને જો અયોગ્ય રસાયણ લેવાઈ જાય તો તે જીવલેણ નીવડે છે; તેમ મન-વચન-કાયારૂપ ત્રિયોગના દોષમય આચરણથી ઉત્પન્ન થતો જ્વર, અર્થાત્ સંસારવાસના અતિશય ભયંકર હોય છે અને તેની ઔષધિ તરીકે કષાયરૂપ ક્વાથ લેવામાં આવે તો તે વધુ વકરીને જીવના ભાવપ્રાણોને હરી લે છે. એક તો સંસારવાસનાની તૃષ્ણા જીવને દુઃખી કરે છે અને એ દુઃખના નિવારણ માટે લેવામાં આવતો કષાયનો સહારો તેમને વિશેષ દુઃખમાં ઘસડી જાય છે. દવા દારૂનું કામ કરે છે અને જીવનો સર્વનાશ કરે છે.

: વિવેચન :

એ જ ‘સંસારવાસના’ને ‘સંસ્કાર’ કહીને, ગ્રંથકાર એને એક વિષમ જ્વરની ઉપમા આપે છે. ત્રિદોષ એટલે વાત-પિત્ત અને કફના યોગથી થતો સંનિપાત ! એ સંનિપાતથી ઉત્પન્ન થતો વિષમ જ્વર ઘણો ભયંકર હોય છે.

સંસારવાસનાનો પણ જ્વર ઘણો ભયંકર છે. મન-વચન-કાયા (ત્રિદોષ)ના યોગથી એ જ્વર આમેય જીવલેણ બને છે. તેમાં વળી ચાર કષાયનો ક્વાથ (ઉકાળો) લેવામાં આવે, તો પછી બાકી શું રહે ? એ જ્વર ભાવપ્રાણોને હરી લે છે.

પહેલી વાત તો, સંસારવાસનાઓ જ ખતરનાક છે. તેમાં ત્રિદોષ ભળે એટલે ભયંકર સંનિપાત થાય. એમાં વળી કષાયોનો ક્વાથ પીવામાં આવે, એટલે એ વાસનાઓનો જ્વર પ્રાણોને - ભાવપ્રાણોને હરી લે છે.

ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજી, આ શ્લોકનો અર્થ આ રીતે કરે છે.

વિષય તાપ ભવવાસના, ત્રિવિધ દોષ કો જોર,

પ્રકટે યાકી પ્રબલતા, ક્વાથ - કષાઈ ધોર. - ૨૦

સંસારવાસના વિષમજ્વર જેવી છે, જેમાં રાગદ્વેષ અને મોહરૂપ ત્રિદોષનું જોર હોય છે, તેમાં ભયંકર કષાયોનો ક્વાથ ભળતાં તે વાસના પ્રબળ બને છે. (૨૦)

મન-વચન-કાયાથી જો સંસારવાસનાઓને રમાડતા રહેશો તો ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ પેદા થવાના જ ! વાસનાઓની સાથે આ ચાર કષાયો ભળે છે એટલે જીવનો સર્વનાશ કરે છે. કંઈ જ શુભ બચતું નથી. અસંખ્ય વિકારોથી જીવ ખદબદી ઊઠે છે... પરિણામે એ તરત નરક આદિ દુર્ગતિઓમાં

ભટકતો થઈ જાય છે. એટલે, ભવવાસનાઓ સાથે કષાયોને જોડાવા ન દો. મન-વચન-કાયાથી એ વાસનાઓ સાથે રમો નહીં.

ચાર કષાય રૂપવાસના છેદવા માટે :

તત્કષાયानिमांछेतुभीश्चरीमविनश्चरम् ।

पावनां वासनामेनामात्मसात्कुरुते - द्रुतम् ॥३१॥

અર્થ : (તેથી) એ ચાર કષાયોને છેદવાને સમર્થ અને ક્યારે પણ નાશ ન પામે એવી પવિત્ર વાસનાને સત્વરે સ્વાધીન કરવી.

ભાવાર્થ : શુભાશુભ પરિણામરૂપ ભયંકર જ્વરને મટાડવા, નીરોગી થવા ચાર કષાયને છેદવા અત્યંત આવશ્યક છે. વળી, આ સંસારભાવો જીવ ઉપર એવા તો છવાઈ ગયા છે કે તે અતિશય અસ્વસ્થ રહે છે. પરંતુ એને હણવા સરળ નથી. માત્ર ધર્મક્રિયાઓ કરવાથી વિજય મેળવવો અસંભવિત છે. એને છેદવા માટે, સ્વસ્થ થવા માટે ધર્મવાસનારૂપ ઔષધનું સેવન કરવું અત્યંત જરૂરી છે. જો ધર્મભાવના આત્મસાત્ થાય તો તે ભાવના વાસનારૂપ બને છે અને તે આત્મસાત્ થાય તો તે ભાવના વાસનારૂપ બને છે અને તે આત્મસાત્ ત્યારે થઈ શકે, જ્યારે તે ક્યારેક ક્યારેક નહીં પણ નિત્ય ભાવવામાં આવે, નિરંતર તેનું ધોલન થાય. આ રીતે સુદૃઢ બનેલી પવિત્ર વાસના વડે કષાયજય થાય છે. તેથી જીવે ત્વરાથી એને પોતાને આધીન કરવી જોઈએ.

: વિવેચન :

વાસના બે પ્રકારની હોય છે : એક સંસારની વાસના, બીજી ધર્મની વાસના. સંસારની વાસનાનો ત્યાગ કરવો. ધર્મની વાસનાને સ્વાધીન કરવી.

ધર્મની વાસના, ક્રોધ-માન-માયા અને લોભ - આ ચાર કષોયનો

નાશ કરી શકે છે. આ ધર્મવાસના એવી આત્મસાત્ કરવી કે એનો ક્યારેય નાશ ન થાય.

જો હૃદયમાં ધર્મવાસના સ્થિર થઈ જાય તો સદૈવ હૃદય શુદ્ધ અને પવિત્ર રહે. હૃદયમાં કષાયો સ્થિર ના થઈ શકે.

ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજી આ શ્લોકનો ભાવાર્થ આપતા કહે છે :

તા તે દુષ્ટ કષાયકે, છેદે હિત નિજ ચિત,
ધરો એહ શુભભાવના સહજ ભાવ મેં મિત. - ૨૧

હે મિત્ર ! તેથી એ દુષ્ટ કષાયોનો છેદ કરવા માટે પોતાના ચિત્તમાં આ શુભભાવનાઓને સહજભાવે ધારણ કરો. (૨૧)

‘મારા મિત્ર, તમારા હૃદયમાં ધર્મની એવી શુભ ભાવના સ્થિર કરો, સહજ રીતે સ્થિર કરો, કે જે ક્રોધાદિ કષાયોનો નાશ કરે. ભાવનાને વાસનારૂપ બનાવવી પડે. શુભ પ્રશસ્ત ભાવનાઓ વાસનારૂપ એટલે કે અવિનાશી બની જવી જોઈએ. સુદૃઢ બની જવી જોઈએ. એ માટે મન-વચન-કાયાથી પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. કષાયો પર વિજય મેળવવો સરળ નથી. ચારે ચાર કષાયો પર વિજય મેળવવાનો છે. એ વિજય, માત્ર ધર્મક્રિયાઓથી મળતો નથી. એના માટે ભાવનાત્મક પુરુષાર્થ કરવો પડે છે. જ્ઞાનાત્મક પ્રયત્ન કરવો પડે છે. ઉદાસીનતા પ્રગટાવવી પડે છે.

સંસારની ચાર પ્રકારની વાસનાઓનો ત્યાગ કરીને, એની (કષાયોની) પ્રતિપક્ષી ચાર પ્રકારની વાસનાઓને સ્વાધીન કરવાની છે. અર્થાત્ ક્ષમા, નમ્રતા, સરળતા, સંતોષને પ્રગટ કરવાના છે.

ક્રોધ-કષાય - શ્લોક ૩૨-૩૩ :

સ્પષ્ટં દુષ્ટો જ્વરઃ ક્રોધઃ ચૈતન્યં દલયન્નયમ્ ।

સુનિગ્રહઃ પ્રયુજ્યાશુ સિદ્ધૌષધિમિમાં ક્ષમામ્ ॥૩૨॥

અર્થ : સ્પષ્ટ રીતે જ ક્રોધ દુષ્ટ જવર છે, તે ચૈતન્યનો નાશ કરનાર છે. માટે ક્ષમારૂપી સિદ્ધ ઔષધિનો પ્રયોગ કરી, તે (ક્રોધ)નો નાશ કરવો જોઈએ.

ભાવાર્થ : ક્રોધ જીવની બુદ્ધિને ભ્રષ્ટ કરે છે અને તે વખતે જીવ ભાનરહિત થઈ જાય છે, અવિવેકી બની જાય છે. એનાં લક્ષણ જીવની કાયા ઉપર, તેમજ વચનમાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. વળી, એ ક્રોધ કરનારનું તો અહિત કરે જ છે, પણ જેના ઉપર ક્રોધ કરવામાં આવે છે, તેને વિશેષ દુઃખી અને અશાંત કરે છે. આમ, ક્રોધરૂપી દુષ્ટ જવર જીવના ચૈતન્યને હણે છે, તેથી જીવે ક્ષમારૂપી ઔષધ ગ્રહણ કરી ક્રોધ ઉપર કાબૂ મેળવવો જોઈએ. વીતરાગ ભગવંતોએ દર્શાવેલ ક્ષમાધર્મ એક એવું સિદ્ધ ઔષધ છે કે તે અચૂક ક્રોધને હણે છે. જો ક્ષમા આત્મસાત્ થઈ જાય, તે વાસનારૂપ બની જાય તો જીવ ક્રોધથી મુક્ત થઈ શકે છે.

: વિવેચન :

પહેલો કષાય છે ક્રોધ. ક્રોધની દુષ્ટતા સ્પષ્ટ જ દેખાતી હોય છે. તમે કોઈ મનુષ્યને જોયો છે ને ? જાણે એને તીવ્ર જવર (તાવ) ચઢ્યો હોય, તેવો લાગે છે. એની આંખો લાલ થઈ જાય છે... એનું શરીર ધ્રુજતું હોય છે.... એના હોઠ ફફડતા હોય છે... એ સુધ-બુધ ગુમાવીને ચેષ્ટાઓ કરતો હોય છે. વિવેકશૂન્ય બની જતો હોય છે. ક્રોધના આ બધાં બાહ્ય લક્ષણો છે. આંતરિક રીતે ક્રોધ પરિતાપ ઉપજાવે છે. સ્વ-પરને અશાન્તિ કરે છે. માટે ક્ષમાના સિદ્ધ ઔષધનો પ્રયોગ કરી, એ ક્રોધનો નાશ કરવો જોઈએ. ક્ષમા સિદ્ધ ઔષધિ છે. એટલે કે ક્ષમાથી ક્રોધ પર વિજય મેળવી જ શકાય. પરંતુ એ માટે ક્ષમાધર્મને આત્મસાત્ કરવો પડે. ક્ષમા વાસનારૂપ બની જવી જોઈએ. કોઈ પણ જીવાત્મા, ગમે તેવું અયોગ્ય, અનુચિત આચરણ કરે, તમારે એને ક્ષમા જ આપવાની ! એના પ્રત્યે તમારા મનમાં ક્રોધ ઉઠે જ નહીં !

ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજી કહે છે -

સિદ્ધ ઔષધિ ઈક ક્ષમા, તાકો કરો પ્રયોગ,
જ્યું મિટ જાયે મોહધર, વિષમ ક્રોધ જવર રોગ. - ૨૨

આ માટે સિદ્ધ ઔષધિ એક ક્ષમા જ છે તેનો તમે પ્રયોગ કરો જેનાથી મોહના ઘર જેવો વિષમ ક્રોધ નામનો રોગ મટી જાય. (૨૨)

ક્રોધનો જવર રોગ, ક્ષમાથી જ નાશ પામે ! માટે ક્ષમાને એવી આત્મસાત્ કરવી જોઈએ કે એ અવિનાશી બની જાય. ક્ષમા અલ્પકાલીન ન ચાલે. ક્ષમા સર્વકાલીન જોઈએ. અવિનાશી જોઈએ. ક્ષમા આપવામાં ક્યારેય કૃપણ ન બનો. ક્ષમા આપવામાં ક્યારેય થાકો નહીં. અહીં ક્રોધ કેવો છે ? તે જોઈએ ઉદયરત્નની ક્રોધની સજ્જાય વિચારીએ.

કડવાં ફળ છે ક્રોધનાં, જ્ઞાની એમ બોલે;

રીસ તણો રસ જાણીને, હલાહલ તોલે. કડવાં-૧

ક્રોધ, કોડ પૂર્વતણું, સંજમ ફળ જાય;

ક્રોધ સહિત તપ જે કરે, તેતો લેખે ન જાય. કડવાં-૨

સાધુ ઘણો તપીઓ હતો ધરતો મન વૈરાગ;

શિષ્યના ક્રોધ થકી થયો, ચંડકૌશીઓ નાગ. કડવાં-૩

આગ ઊઠે જે ઘર થકી, તે પહેલું ઘર બાળે;

જલનો જોગ જો નવિ મળે, તો પાસેનું પરજાળે. કડવાં-૪

ક્રોધ તણી ગતિ એહવી, કહે કેવળ નાણી;

હાણ કરે જે હેતની, જાળવજો એમ જાણી. કડવાં-૫

ઉદય રત્ન કહે ક્રોધને, કાઢજો ગલે સાહી;

કાયા કરજો નિર્મળી, ઉપશમ રસ નાહી. કડવાં-૬

आत्मनः सततस्मेरसदानन्दमयं वपुः ।

स्फुरल्लुकाजिलस्फातिः क्रोपोऽयं ग्लपयत्यहो ॥३३॥

अर्थ : आत्माना निरंतर विकास पामेला श्रेष्ठ आनंदથી व्याप्त એવા આ શરીરને, પ્રજ્વલિત જ્વાળાઓના વિસ્તારથી સ્ફુરાયમાન એવો ક્રોધ ગ્લાનિ પમાડે છે.

ભાવાર્થ : મનુષ્યદેહ વડે જો આત્માનંદની પ્રાપ્તિની સાધના કરવામાં આવે તો તે રત્નચિંતામણિ તુલ્ય છે અને જો વિષયકષાય પાછળ વેડફવામાં આવે તો ફૂટી બદામની કિંમતનો પણ નથી, તેથી યોગીઓ રત્નચિંતામણિ તુલ્ય એવા આ મનુષ્યદેહનો ઉપયોગ મોક્ષપ્રાપ્તિ અર્થે કરે છે. આત્મરમણતા કરતા આવા યોગીઓનો દેહ પણ પવિત્ર બની જાય છે, અદ્ભુત કાંતિયુક્ત બની જાય છે. પરંતુ જો ક્ષણાર્ધ માટે પણ ક્રોધ કરવામાં આવે તો તે હજારો વર્ષનાં તપને બાળી નાંખે છે, પવિત્ર બનેલા આ દેહને અપવિત્ર કરી નાંખે છે અને તેના તેજને હણી નાંખે છે.

: વિવેચન :

કોઈ યોગીએ આ શરીરને કથિર જેવું કહ્યું છે, કોઈ મુનિએ આ કાયાને માટી જેવી કહી છે, કોઈ ઋષિએ આ દેહને લાકડા જેવો તુચ્છ કહ્યો છે !

આ ગ્રંથકાર કહે છે : આ શરીર આત્માનંદને અનુભવવાનું શ્રેષ્ઠ સાધન છે ! આ શરીર નિરર્થક નથી, તુચ્છ નથી, અનુપયોગી નથી. આત્માના નિરંતર વિકાસ પામતા... ઉલ્લસિત થતા શ્રેષ્ઠ આનંદને, આ શરીરના માધ્યમથી અનુભવવાનો છે. યોગીઓ, ઋષિઓ અને મુનિવરો... આ શરીરથી જ આત્માનંદની અનુભૂતિ કરે છે.

એવા આ શ્રેષ્ઠ માનવદેહને, આ કૂર-કષાય નુકસાન પહોંચાડે છે. ક્રોધથી આ શરીર સુકાઈ જાય છે, જીર્ણ થઈ જાય છે... ભૂકકો થઈ જાય છે.

ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજી કહે છે -

ચેતનકા કોમલ લલિત, ચિદાનંદમય દેહ,

સૂક ભૂક જુર જાત હૈ, ક્રોધ લૂંકતે તેહ. - ૨૩

આ આત્માનો કોમળ, સુંદર અને ચિદાનંદમય દેહ ક્રોધને લીધે શુષ્ક અને જર્જરિત થઈ જાય છે. (૨૩)

ક્રોધની શરીર પર કેટલી બધી ખરાબ અસરો થાય છે, એ વાતો તો વૈદ્યો અને ડોક્ટરો પણ કરે છે, પરંતુ એ વાતો ભૌતિક દૃષ્ટિની હોય છે. આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ પણ શરીરને કેવું મોટું નુકસાન થાય છે એ વાત ગ્રંથકારે કરી છે. આ માનવશરીરના માધ્યમથી આત્માનંદને અનુભવવાની વાત કરી છે. માનવદેહ સાથે માનવ-મનનો સંબંધ સમજી લેવાનો છે. માનવ-મનને ક્રોધ ભયંકર નુકસાન કરે છે.

ક્રોધ શાંત કરવાનો ઉપાય : શ્લોક - ૩૪, ૩૫, ૩૬, ૩૭

વ્યવસ્થાપ્ય સમુન્મીલદર્હિસા વલ્લિમંડપે ।

નિર્વાપય તદાત્માનં ક્ષમા શ્રીચન્દન દ્રવૈઃ ॥૩૪॥

અર્થ : હે આત્મન્ ! તારા આત્માને અહિંસારૂપ પ્રકૃત્વિત લતામંડપમાં રાખીને, ક્ષમારૂપ શ્રીચંદનના રસથી તેને શાંતિ આપ.

ભાવાર્થ : અહિંસાધર્મનું સેવન કરવામાં આવે, ક્ષમાધર્મને આચરવામાં આવે તો કષાયનો નાશ થાય છે. જેમ ઉનાળાના પ્રખર તાપમાં બળતા જીવને લતામંડપ શીતળતા આપે છે અને ચંદનનું વિલેપન દાહનો નાશ કરી શાંતિ આપે છે; તેમ અહિંસારૂપ લતામંડપ ક્રોધની જ્વાળાઓથી જીવનું રક્ષણ કરે છે અને ક્ષમારૂપ ચંદન તેને શાંતિ આપે છે. ક્રોધાગ્નિમાં બળી રહેલા જીવને ગ્રંથકાર કહે છે કે હે આત્મન્ ! ક્રોધના તાપથી બચવું હોય

તો તું અહિંસારૂપ લતામંડપની બહાર ન નીકળ અને ક્ષમારૂપ ચંદનનું વિલેપન કરીને તારા આત્માને શીતળ રાખ, શાંત રાખ.

: વિવેચન :

અહિંસાના, કરૂણાના, દયાના પ્રકૃલિત લતામંડપમાં સદૈવ તમે રહો.. અને તમારા શરીર પર ક્ષમાના ચંદનનું વિલેપન કરતા રહો ! પછી તમે જોજો કે તમને કેવી અદ્ભુત શાન્તિનો અનુભવ થાય છે !

કરૂણાના લતા-મંડપમાં રહેવાનું તમને ગમશે ? અવારનવાર તમારા મન પર ક્ષમાના ચંદનરસનું 'સ્પ્રે' કરતા રહેશો ? તો ક્રોધાગ્નિની જ્વાળાઓ તમને દઝાડી નહીં શકે, બાળી નહીં શકે. આપણે સુખપૂર્વક જીવી શકીશું.

આ વાત ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજી આ રીતે કહે છે -

ક્ષમા સાર ચંદનરસે, સિંચો ચિત્તપવિત્ત,

દયાવેલ મંડપ તલે રહો, લહો સુખ મિત્ત ! - ૨૪

હે મિત્ર ! દયારૂપી વેલડીના મંડપ નીચે રહીને ક્ષમારૂપી શ્રેષ્ઠ ચંદનના રસથી પવિત્ર ચિત્તને સિંચન કરો અને સુખને પામો. (૨૪)

પરંતુ જો તમે દયાના, કરૂણાના મંડપમાંથી બહાર ફરવા નીકળશો તો ક્રોધ તમને જરૂર બાળશે ! કરૂણાના મંડપમાંથી ભૂલેચૂકે પણ બહાર ના નીકળશો. આટલી સાવધાની તો રાખવી જ પડશે.

સાથે સાથે, તમારા મનને ક્ષમાના ચંદનરસથી ભીનું-ભીનું રાખવાનું ના ભૂલશો. ક્ષમારસનું 'સ્પ્રે' તમારી પાસે જ રાખજો. મન પર અવારનવાર છંટકાવ કરતા જ રહેજો.

આ દુનિયામાં રહીને આ કરવાનું છે. તમે સંસારી હો કે સાધુ હો, તમારે આ બે કામ કરવાનાં છે. તો તમે ક્રોધની જ્વાળાઓથી બચી

શકશો. સર્વભક્ષી ક્રોધથી બચવાની જો તમારી તીવ્ર ઈચ્છા હોય તો આ શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે.

ક્રોધયોધઃ કથંકારમહંકારં કરોત્યયમ્ ।

લીલયૈવ પરાજિગ્યે ક્ષમયા રામયાપિ ચ ॥૩૫॥

અર્થ : આ ક્રોધરૂપી યોદ્ધો શા માટે અભિમાન કરતો હશે ? કેમકે એક ક્ષમા-સ્ત્રી લીલામાત્રમાં હરાવી શકે છે !

ભાવાર્થ : ક્રોધ એવો યોદ્ધો છે કે જે જીવનો ક્ષણમાં પરાજય કરી, અશાંતિની આગમાં હોમી દે છે. વળી, આ યોદ્ધો દુર્જય છે, એટલે કે તેને જીતવો બહુ કઠિન છે. પરંતુ ગ્રંથકાર કહે છે કે હે ક્રોધ, ભલે મોહાંધ જીવો તને પરાજિત કરવામાં અસફળ થાય છે, પરંતુ તું તેનું અભિમાન ન કર, કારણ કે ક્ષમા-સ્ત્રી આગળ તારું બળ નકામું થઈ જાય છે, તું ક્ષણવારમાં પરાજય પામી જાય છે. અહીં ક્ષમાને સ્ત્રીની ઉપમા આપવામાં આવી છે. જેમ જગતમાં ભલભલા પુરુષો સ્ત્રી આગળ હારી જાય છે, તેમ ક્ષમારૂપી સ્ત્રી આગળ ગમે તેવો ક્રોધ પણ હારી જાય છે.

: વિવેચન :

ક્રોધ એક દુર્જય યોદ્ધો છે, સુભટ છે. તેની સામે ક્ષમા એક અદ્ભુત સ્ત્રી છે ! સ્ત્રી, યોદ્ધાને પલવારમાં હરાવી દે છે ! જો તમારે ક્રોધ ઉપર વિજય મેળવવો છે, તો તમારે ક્ષમાને જ આગળ કરવી પડશે. ક્ષમા જ, ક્રોધ-સુભટને પરાજિત કરી શકે છે.

ગ્રંથકારે અહીં ક્ષમાને 'સ્ત્રી'ની ઉપમા આપીને, ક્રોધની નબળી કડી ખુલ્લી કરી છે. બળવાન પુરુષોની નબળાઈ 'સ્ત્રી' હોય છે. યોગી-મુનિ-ઋષિઓની નબળાઈ 'સ્ત્રી' હોય છે ! ક્રોધને યોદ્ધાની-સુભટની ઉપમા આપીને, એની નબળાઈ 'ક્ષમા-સ્ત્રી' બતાવી છે !

તાત્પર્યાર્થ આ છે : ક્ષમાથી જ ક્રોધ ઉપર વિજય મેળવી શકાય. તમે ગમે તેટલા તપ કરો, ગમે તેટલું દાન આપો. ગમે તેટલા વ્રત-નિયમ પાળો... તમે ક્રોધ પર વિજય નહીં મેળવી શકો.

ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજી આ શ્લોકનો અર્થ આ પ્રમાણે કરે છે -

**યાકો માસે સમ-વધૂ, ક્ષમા સહજ મેં જોર,
ક્રોધ-યોધ ક્યું કર સકે, સો અપનો બલ સોર. - ૨૫**

જેને શમરૂપ પત્ની મળે, તેને ક્ષમારૂપી હથિયાર પ્રાપ્ત થાય છે, જે ક્રોધરૂપી યોદ્ધાને સહજમાં પછાડી નાંખે છે, તો ક્રોધરૂપી યોદ્ધો પોતાના બળની શા માટે બડાઈ કરતો હશે ? કારણ કે તે નિરર્થક છે. (૨૫)

‘મારે ક્રોધ ઉપર વિજય મેળવવો જ છે’ આવો તમારો દૃઢ નિર્ણય હોવો જોઈએ. તો જ તમે ‘ક્ષમા’ને સાથે રાખી શકશો. ક્ષમા પર વિશ્વાસ રાખી શકશો. ‘ક્ષમાથી ક્રોધ ઉપર વિજય મેળવાય જ છે.’ આ શ્રદ્ધા રાખવાની છે.

યાદ રાખો : ક્રોધની નબળાઈ ક્ષમા-સ્ત્રી છે ! ક્રોધની નબળી કડી ક્ષમા છે. ક્રોધ આવે ત્યારે એની સામે ક્ષમા-સ્ત્રીને ઊભી રાખી દો. ક્રોધનું રૂપ જ બદલાઈ જશે !

भर्तुः शमस्य ललितैर्बिभ्रती प्रीतिसंपदम् ।

नित्यं पतिव्रता वृत्तं क्षांतिरेषा निषेवते ॥૩૬॥

અર્થ : પોતાના વિલાસોથી ‘શમ’ રૂપ પતિની પ્રીતિ-સંપત્તિને ધારણ કરતી એ ક્ષમા-સ્ત્રી સદૈવ પતિવ્રતાનું વ્રત સેવે છે.

ભાવાર્થ : જો આત્મા ઉત્તેજિત હોય, કલેશિત હોય તો તે સ્વભાવરૂપ

પરિણમતો નથી, પણ વિભાવરૂપ પરિણમે છે; એટલે કે તે કષાયોનું સેવન કરે છે. પરંતુ જ્યારે ક્રોધાદિ કષાયોની ઉપશાંતતા હોય, આત્મા પ્રશમરસમાં ડૂબેલો હોય ત્યારે તે સ્વભાવરૂપ પરિણમે છે, અર્થાત્ તેનું પરિણમન ક્ષમાદિ ગુણરૂપે હોય છે. ગ્રંથકારે ક્ષમા-સ્ત્રીના પતિ તરીકે પ્રશમને દર્શાવી એક અદ્ભુત રૂપક યોજ્યું છે. પતિવ્રતા સ્ત્રીની જેમ જ્યાં પ્રશમ હોય ત્યાં ક્ષમા હોય છે, અર્થાત્ આત્મા પ્રશાંત હોય ત્યારે ગમે તેવા પ્રતિકૂળ પ્રસંગ વખતે પણ તે ક્ષમાધારી રહે છે.

: વિવેચન :

ક્ષમા પતિવ્રતા સ્ત્રી છે ! એનો પતિ છે શમ - પ્રશમ. ક્ષમાએ પ્રશમની પ્રીતિ પ્રાપ્ત કરેલી છે. કારણ કે એ પતિવ્રતા છે અને કલાનિપુણ છે !

સ્ત્રીની એકલી પતિવ્રત-પતિપરાયણતા, પતિને વશ રાખવા સમર્થ નથી હોતી, સાથે સાથે એનામાં કલાનૈપુણ્ય પણ જોઈએ. તો જ એ પતિનો પ્રેમ સંપાદન કરી શકે. કલાનૈપુણ્ય હોય, પરંતુ પતિપરાયણતા ન હોય, તો પણ એ પતિનો પ્રેમ નિભાવી ન શકે. એટલે સ્ત્રીમાં બંને ગુણ જોઈએ. ક્ષમા-સ્ત્રીમાં આ બંને ગુણ છે. એટલે પ્રશમ અને ક્ષમાની જોડી અખંડ રહે છે !

જ્યાં ક્ષમા, ત્યાં પ્રશમ અને જ્યાં પ્રશમ ત્યાં ક્ષમા.

ગ્રંથકારે બે શબ્દોનો લિંગ-ભેદ ધ્યાનમાં રાખીને કેવો સુંદર અર્થ ઉદ્ભાસિત કર્યો છે ! ક્ષમા સ્ત્રીલિંગ છે. શમ-પ્રશમ પુરુષલિંગ શબ્દ છે. એ રીતે ક્ષમાને પ્રશમની પત્ની બતાવી છે !

ઉપમા શ્લોકમાં ‘ક્ષમા’ને સ્ત્રી કહી, તો એ કોની પત્ની છે, એ પણ બતાવવું જરૂરી હતું. એટલે ઉદમા શ્લોકમાં એને ‘શમ-પ્રશમ’ની પત્ની

બતાવી દીધી. આ રીતે ક્ષમા અને પ્રશમની સામે ક્રોધ-સુભટ કેવી રીતે ટકી શકે ? એને ભાગવું જ પડે ! ક્ષમા અને પ્રશમની જોડી સાથે ગાઢ મૈત્રી સ્થાપિત કરો.

कारणानुगतं कार्यमिति निश्चिनु मानस ।

निरायासं सुखं सूते यन्नि क्लेशमसौ क्षमा ॥३७॥

અર્થ : હે મન ! કારણાનુસારી કાર્ય હોય છે એમ તું નિશ્ચય કર. જેથી પ્રયત્ન વિના ક્ષમા, ક્લેશ વિનાનું સુખ ઉત્પન્ન કરે છે.

ભાવાર્થ : સ્વભાવ પરિણમનથી સત્સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, જ્યારે વિભાવ પરિણમન દુઃખ ક્લેશ આપે છે. ક્ષમા એ આત્માનો સહજ ગુણ છે. સહજ ગુણના પરિણમન માટે કોઈ પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી, તેથી ક્ષમા ધારણ કરનારને પ્રયત્ન વિના એવું સ્વાભાવિક સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, જે ક્યારે પણ નાશ પામતું નથી. હે મન ! તું નિશ્ચયપૂર્વક સ્વીકાર કે કારણ અનુસાર કાર્ય નીપજે છે. જો તારે સુખી થવું હોય તો તું સંગ-પ્રસંગે ક્યારે પણ ક્રોધાદિનું સેવન ન કર અને ક્ષમા ધારણ કર કે જેથી તને સ્વાભાવિક સુખની પ્રાપ્તિ થાય.

: વિવેચન :

તમારે માનસિક સુખ જોઈએ છે ? એ પણ સહજતાથી જોઈએ છે ? એવું સહજ માનસિક સુખ, એક માત્ર ક્ષમા જ આપી શકે છે.

પહેલી વાત તો એ છે કે બાહ્ય ભૌતિક સુખોનાં તીવ્ર આકર્ષણોમાંથી આપણું મન મુક્ત થવું જોઈએ. તે પછી આંતરસુખ મેળવવાની ઝંખના જાગવી જોઈએ.

ઈન્દ્રિયોનાં સુખો મેળવવા પ્રયત્ન કરવો પડે છે, ક્લેશ સહન કરવા પડે છે. આંતરસુખ મેળવવા પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી કે તકલીફો પણ

સહન કરવી પડતી નથી. સહજ રીતે આંતરસુખ મળી શકે છે ! એવું સુખ મેળવવાનો એક જ ઉપાય છે : ક્ષમા !

ક્ષમા આત્માનો એવો સહજ ગુણ છે. જેવી રીતે ક્ષમા સહજ ગુણ છે, એ ગુણને સિદ્ધ કરવા જેમ પ્રયત્ન-મહેનત નથી કરવી પડતી કે ક્લેશ નથી કરવો પડતો, એવી રીતે ક્ષમાજન્ય આંતરસુખ મેળવવા માટે પણ પ્રયત્ન કે ક્લેશ કરવા પડતા નથી. કારણ કે દરેક કાર્ય કારણાનુસારી હોય છે.

ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજી કહે છે -

દેત ખેદવર્જિત ક્ષમા, ખેદરહિત સુખરાજ,

ઈનમેં નહીં સંદેહ કહ્યુ, કારન સરિખો કાજ. - ૨૬

ક્ષમા ખેદ વગરની છે, તે ખેદ રહિત સુખના સામ્રાજ્યને આપે છે, એમાં કાંઈ સંદેહ નથી. કારણ કે કાર્ય હમેશાં કારણને અનુસાર હોય છે. (૨૬)

ક્ષમાની આ આગવી વિશેષતા બતાવવામાં આવી છે. ક્ષમાને સિદ્ધ કરવા માટે કોઈ વિશેષ વ્યાયામ કરવો પડતો નથી. એ સહજતાથી સિદ્ધ થઈ શકે છે. એવી રીતે ક્ષમાજન્ય આંતરસુખ પણ સહજ રીતે પ્રગટ થાય છે, એમાં જરાય શંકા રાખવાની જરૂર નથી.

માન વિષે - ૩૮, ૩૯, ૪૦

अखर्वगर्व शैलाग्र शृंगादुद्धरकंधरः ।

पश्यन्नह्युराश्चर्यं गुरुनपि न पश्यति ॥३८॥

અર્થ : મોટા ગર્વરૂપ પર્વતના અગ્રશિખર ઉપરથી ડોક ઊંચીકરીને આશ્ચર્યથી જોતો એવો અહંકારી મનુષ્ય, ગુરુજનોને પણ જોઈ શકતો નથી.

ભાવાર્થ : જીવ જ્યારે માન-કષાયમાં લપટાય છે ત્યારે તેને બીજા

બધા પોતાથી ઊતરતા લાગે છે. તે પોતાનામાં રહેલા સામાન્ય ગુણને અતિવિશેષ ગુણ માને છે અને તેને બીજાના ગુણો સામાન્ય, તુચ્છ ભાસે છે. વળી, તે પોતાને એટલો ઉચ્ચ માને છે કે ગુરૂજનો પણ તેને સામાન્ય લાગે છે અને તે પોતાની માનેલી વિશેષતાઓમાં એવો તો લીન રહે છે કે એમના ગુણો ઉપર તેની દૃષ્ટિ પણ જતી નથી, એમના માટે તેને આદર પણ હોતો નથી. અહંકારથી ઉન્મત્ત થઈ તે પોતાને સર્વશ્રેષ્ઠ માને છે અને ગુરૂજનોની ઉપેક્ષા કરે છે, નિંદા કરે છે.

: વિવેચન :

કોધ પહેલો કષાય છે, માન બીજો કષાય છે. માન કહો, અભિમાન કહો કે ગર્વ કહો ! એક જ વાત છે. ગર્વને પર્વતની ઉપમા આપવામાં આવી છે. ગર્વરૂપ મોટા પર્વતની ટોચ ઉપર ચડેલો મનુષ્ય પોતાનામાં જ રહેલી વિશેષતાઓને (આશ્ચર્યોને) જોયા કરે છે, તેથી તે ગુરૂજનોને જોઈ શકતો નથી, અર્થાત્ ગુરૂજનોને તુચ્છ માને છે, નગણ્ય માને છે.

પોતાની ઉચ્ચ જાતિ, ઉચ્ચ કુળ, રૂપ, ધન, આશ્ચર્ય, બુદ્ધિ, લોકપ્રિયતા, જ્ઞાન આદિનું અભિમાન, મનુષ્યને ઉદ્ધત બનાવે છે. ઉદ્ધત બનેલો મનુષ્ય ગુરૂજનોને અવગણી નાંખે છે. ગુરૂજનોનું અપમાન કરી નાંખે છે. એમની જરાય પરવા કરતો નથી. ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજીએ કહ્યું છે :

પર્વત ગર્વ શિખર ચડ્યો, ગુરુકુંભી લઘુરૂપ,
કહે તિહાં અચરજ કિશ્યો, કથન જ્ઞાન અનુરૂપ. - ૨૭

ગર્વરૂપી પર્વતના શિખરે ચઢેલો જીવ સદ્ગુરૂને પણ લઘુપણે ગણે છે, તેમાં શું આશ્ચર્ય છે કે અહંકારના શિખર ઉપર ચઢેલો જીવ અન્યને તુચ્છ જ ગણે. એમાં કોઈ આશ્ચર્ય નથી. (૨૭)

અભિમાનનું આ લક્ષણ છે - સ્વોત્કર્ષ અને પરાપકર્ષ. પોતાને મહાન

માનવો, બીજાને હલકો-તુચ્છ માનવો. અભિમાનની આ રીતે અભિવ્યક્તિ થતી હોય છે.

અભિમાનના પહાડના ઊંચા શિખર પર ચઢેલા, ઊંચી ડોક કરીને અને છાતી કાઢીને ઊભેલા ગર્વિષ્ઠ મનુષ્યને જોજો તો ખરા ! એ બીજા કોઈને જોતો જ નથી હોતો ! એ પોતાનામાં રહેલા જાતિ, કૂળ, રૂપ, ધન, બુદ્ધિ, જ્ઞાન... આદિ વિશેષતાઓ જ જોવામાં લીન હોય છે. ભલેને એના કરતાં વધાર વિશેષતાવાળા મનુષ્યો એની સામે આવે, એને દેખાતા જ નથી.

उच्चैस्तरमहंकारनगोत्संगमसौ श्रितः ।

युक्तमेव गुरुन्मानी मन्यते यल्लधीयसः ॥૩૧॥

અર્થ : અભિમાનરૂપ પર્વતના ઊંચા ઉત્સંગમાં રહેલો અભિમાની પુરુષ, ગુરૂને લઘુ (મોટાઓને નીચા) માને છે તે યુક્ત જ છે !

ભાવાર્થ : જેમ પર્વત ઉપર ચઢેલી વ્યક્તિને તળેટીમાં રહેલા લોકો નાના દેખાય છે, તેમ અભિમાનના પર્વત ઉપર ચઢેલા અહંકારી જીવને બીજા બધા તુચ્છ, નગણ્ય, હલકા લાગે છે. તે બીજાના ગુણને અવગુણરૂપે ખતવે છે અને પોતાના અવગુણને ગુણરૂપે માને છે. પોતાના કરતાં વિશેષ ગુણવાળા, ઉચ્ચ દશાવાળા તેને પોતા સમાન પણ નહીં, નીચા લાગે છે અને પોતે એમનાથી ચડિયાતો છે એમ તેને ભાસે છે. તે એટલો ઉદ્ધત હોય છે કે ગુણીજનોનો આદર તો કરતો નથી પણ એમનો તિરસ્કાર કરે છે. અહંકારી જીવની આવી જ પ્રતિક્રિયા હોય તેમાં કોઈ આશ્ચર્ય નથી. બીજા પ્રત્યે તિરસ્કારભર્યું વર્તન કરતો જોવામાં આવે છે.

: વિવેચન :

અભિમાની મનુષ્ય, ગુરૂજનોને, મોટા ગજાના માણસોને અવગણી નાંખે, તુચ્છ માને... એમાં આશ્ચર્ય ન પામવું ! અભિમાની માટે એ

યોગ્ય જ હોય છે. અભિમાનની એ પ્રતિક્રિયા જ હોય છે.

અભિમાની મનુષ્ય પાસેથી નમ્રતાની અપેક્ષા ન રાખો. અહંકારી મનુષ્ય પાસેથી આદર-સત્કારની અપેક્ષા ન રાખો. ગર્વિષ્ઠ મનુષ્ય પાસેથી પ્રશંસાના શબ્દોની અપેક્ષા ન રાખો. આવા લોકોમાં ઉદ્ધતાઈ હોય, તે સ્વાભાવિક માનો. આવા લોકોમાં અનાદર-તિરસ્કારભર્યું આચરણ હોય, તેને સ્વાભાવિક માનો.

આવા લોકો હમેશાં બીજાઓની ટીકા-નિંદા જ કરતા હોય છે, તે એમના માટે યોગ્ય જ હોય છે. આશ્ચર્ય ન પામો, ખેદ ન પામો. આઘાત ન અનુભવો.

અભિમાની મનુષ્યો, માતા-પિતાને અવગણી નાખે છે. ઉપકારીજનોનું અપમાન કરી નાંખે છે. વડીલો-સજજનોને ઉતારી પાડે છે. જ્ઞાની-ધ્યાની પુરુષોને તિરસ્કારી કાઢે છે... આ બધું એમના માટે યોગ્ય જ હોય છે !

આમ કહીને, ગ્રંથકાર આચાર્યદેવ, અભિમાની-અહંકારી મનુષ્યો પ્રત્યે ઉપેક્ષા-ભાવ રાખવાની પ્રેરણા આપે છે. એમના પ્રત્યે દુર્લભ્ય રાખવાનું કહે છે. ‘તેઓ આવા જ હોય’ એવું સમજીને એમની પાસેથી બીજી કોઈ સારી અપેક્ષા નહીં રાખવાનો ઉપદેશ આપે છે.

આપણે પણ જો અભિમાન-પર્વતના ઊંચા શિખર પર આરૂઢ થઈ જઈએ તો આપણી પણ આવી જ સ્થિતિ થાય. બીજાઓનો અપકર્ષ જ કરવાના... આપણા જ ગુણ ગાવાના !

તિરયન્નુજ્વલાલોકમભ્યુન્નતશિરાઃ પુરઃ ।

નિરુણદ્ધિ સુખાધાનં માનો વિષમપર્વતઃ ॥૪૦॥

અર્થ : માન-અભિમાન ઊંચા શિખરવાળો વિષમ પર્વત છે. તે પોતાની

આગળ રહેલા ઉજ્જવલ પ્રકાશને ઢાંકીને, સુખના પ્રવાહને રોકે છે.

ભાવાર્થ : ઉજ્જવળ જ્ઞાનપ્રકાશ વડે અજ્ઞાન-અંધકાર નાશ પામે છે. અજ્ઞાન-અંધકાર નષ્ટ થતાં સર્વ દુઃખનો અંત આવે છે અને શાશ્વત સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. માન એક અતિ ઊંચો, આઠ મદરૂપી આઠ મોટાં મોટાં, અસમાન શિખરવાળો પર્વત છે. આ ભયાનક પર્વત નિર્મળ, ઉજ્જવળ, શુદ્ધ જ્ઞાનપ્રકાશને રોકે છે, ઢાંકી દે છે. તેના વડે આત્માની પ્રગતિમાં અવરોધ ઊભા થાય છે અને તેથી આત્મહિત હણાય છે. આત્માના ગુણોનો ઘાત થતાં દારૂણ દુઃખની પરંપરા સર્જાય છે અને જીવને અવ્યાબાધ સુખની ઝલક પણ મળતી નથી.

: વિવેચન :

અભિમાનનો આ પહાડ નાનો-સુનો નથી. એનાં આઠ/આઠ ઊંચાં શિખરો છે ! ભયાનક ભેખડો છે... એવા પહાડોમાં રહેલા માનવીને પ્રકાશનું સુખ કેવી રીતે મળી શકે ?

એ આઠ શિખરો એટલે આઠ મદ ! પ્રકાશનું સુખ એટલે જ્ઞાનના પ્રકાશનું સુખ ! મદાંધ માનવીને જ્ઞાનપ્રકાશનું સુખ ન જ મળે. એ તો અજ્ઞાનના અંધકારમાં જ ભટકતા રહે છે અને દુઃખના રૂદન કર્યા કરે છે.

અજ્ઞાની હોવા છતાં માનવી પોતાને જ્ઞાની માને છે. બુદ્ધિહીન હોવા છતાં માનવી પોતાને ‘અભયકુમાર’ માને છે ! રૂપહીન હોવા છતાં પોતાને ‘સન્તકુમાર’ માને છે ! બળહીન હોવા છતાં, પોતાને ભીમ કે અર્જુન માને છે !

ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજી કહે છે -

આઠ શિખર ગિરિરાજ કે, ઠામે વિમલાલોક,

તો પ્રકાશસુખ ક્યું લહે, વિષમ મનવશ લોક. - ૨૮

માનાદિના આઠ શિખર જ્ઞાનના પ્રકાશને રોકી રાખે છે તેથી વિષમ માનને વશ થયેલા લોકો જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશના સુખને કેવી રીતે પામી શકે? અર્થાત્ ન પામી શકે. ઉજ્જવલ પ્રકાશમય જ્ઞાનથી જે સુખ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, તે સુખ અભિમાની મનુષ્ય મેળવી શકતો નથી.

જ્ઞાનાનન્દ, ચિદાનન્દ... પૂર્ણાનન્દ...અભિમાની મનુષ્યના ભાગ્યમાં હોતો જ નથી. એ અભિમાનના મિથ્યા આનંદમાં રમ્યા કરે છે. અને જ્યારે એનો મિથ્યા ગર્વ ભેદાય છે, એનું અભિમાન ચૂર-ચૂર થઈ જાય છે... ત્યારે એના કરૂણ રૂદનને સાંભળનાર હોતું નથી. એની અશ્રુધારાને સહાનુભૂતિથી લૂછનાર કોઈ હોતું નથી.

ઉદયરત્નની માનની સજ્ઞાય

રે જીવ ! માન ન કીજીએ, માને વિનય ન આવે રે,
વિનય વિના વિદ્યા નહીં, તો કિમ સમકિત પાવે રે - જીવ. ૧

સમકિત વિણ ચારિત્ર નહીં, ચારિત્ર વિણ નહીં મુક્તિ રે,
મુક્તિના સુખ છે શાશ્વતા, તે કેમ લહીએ જુક્તિ રે- જીવ. ૨

વિનય વડો સંસારમાં, ગુણમાં અધિકારી રે,
માને ગુણ જાયે ગલી, પ્રાણી જો જો વિચારી રે - જીવ. ૩

માન કર્યું જો રાવણે, તે તો રામે માર્યો રે,
દુર્યોધન ગર્વે કરી, અંતિ સવિ હાર્યો રે - જીવ. ૪

સૂકાં લાકડાં સારીખો, દુઃખદાયી એ ખોટો રે,
ઉદયરત્ન કહે માનને, દેજો દેશવટો રે - જીવ. ૫

માનકષાયને દૂર કરવા માટે શ્લોક -૪૧-૪૨

મૃદુત્વભિદુરોદ્યોગાદેનં માનમહીધરમ્ ।

મિત્વા વિધેહિ હે સ્વાત ! પ્રગુણં સુખવર્તિનીમ્ ॥૪૧॥

અર્થ : હે હૃદય ! એ માનરૂપ પર્વતને કોમળતારૂપ વજ્ર વડે ભેદીને સુખનો માર્ગ સરળ કર.

ભાવાર્થ : કોમળતા - માર્દવ એ આત્માનો સ્વાભાવિક ગુણ છે, પરંતુ માનના કારણે તે ગુણ અવરાઈ ગયો છે. અહંકારી જીવ પર્વત જેવા કઠોર હૃદયવાળો હોવાથી, તે વિવેકહીન બની ધર્મથી વિમુખ રહે છે અને ધર્મહીન ક્યારે પણ સુખી થઈ શકતો નથી. માનના સદ્ભાવમાં તેને આ લોક અને પરલોક બન્નેમાં દુઃખ જ મળે છે. હે જીવ ! જો તારે સુખી થવું હોય તો તું વિનમ્ર બન, કોમળ બન કે જેથી તું સત્ય ધર્મને પામી સુખી થઈ શકે. તું માનરૂપી કઠોર પર્વતને છેદવા માટે કોમળતારૂપી વજ્રને ધારણ કર અને માનપર્વતને નષ્ટ કરી સુખી થા.

: વિવેચન :

હે આત્મન્ ! તારે સહજ-સ્વાભાવિક રીતે સુખના માર્ગે ચાલીને સુખ મેળવવું છે ? તો તારે અભિમાનના પહાડને તોડવો પડશે. અભિમાનના પહાડને તોડવા માટે 'વજ્ર' જોઈએ. કોમળતાના વજ્રથી માનના પહાડને તોડવો પડશે. કોમળતા કહો કે નમ્રતા કહો, એનાથી માનનો પહાડ તોડવાનો છે. કોમળતા-નમ્રતા એ હૃદયનો ગુણ છે. માટે ગ્રંથકાર હૃદયને સંબોધીને કહે છે : 'હે હૃદય ! તારા કોમળતાના વજ્રથી માનના પહાડને તોડ.'

આંતરસુખ, આંતરિક શાન્તિ મેળવવા માટેનો આ સરળ-સીધો માર્ગ ગ્રંથકાર બતાવે છે. બીજા બધા પ્રયત્ન છોડીને આ એક જ કામ કરવાનું કહે છે.

ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજીએ કહ્યું છે :

**માનમહીધર છેદ તૂં, કર મૃદુતા-પવિ ધાત,
જ્યું સુખ મારગ સરલતા, હોવે ચિત્ત વિખ્યાત. - ૨૯**

નમ્રતારૂપી વજનો ઘા કરી માનરૂપી પર્વતોના શિખરોને તું છેદી નાખ. જેથી સરળતારૂપી સુખનો માર્ગ તારા ચિત્તમાં બરાબર વિખ્યાતપણે સ્થિર થશે. (૨૯)

આંતરખોજ કરવાની જરૂર છે. જો ભીતરમાં સુખ નથી, શાન્તિ નથી, સમતા નથી કે સમાધિ નથી, તો એનું કારણ શોધી કાઢવું જોઈએ. એ કારણ હશે કોઈને કોઈ વાતનું અભિમાન. એ અભિમાન દૂર કરો એટલે સુખ-શાન્તિ તમને મળ્યાં સમજો.

ગ્રંથકારે અહીં એક વિશેષ વાત કરી છે. શાન્તિ-સમતામાં અને આંતરસુખમાં કોઈ અભિમાન બાધક છે ! અનેક પ્રકારનાં અભિમાનો હૃદયમાં પડેલાં હોય છે. જુદા જુદા સમયે જુદાં જુદાં અભિમાન બાધક બનતાં હોય છે.

માનનો વિરોધી નમ્રતા-કોમળતા ગુણવાળો છે. નમ્રતા-લઘુતા ભાવથી જ સુખનો સરળ અને સીધો માર્ગ બતાવી રહ્યા છે.

ચિત્રમંભોજિનીકોમલં કિલ માર્દવમ્ ।

વજ્રસારમહંકારપર્વતં સર્વતઃ સ્યતિ ॥૪૨॥

અર્થ : કમલપત્ર જેવી કોમળ મૃદુતા, વજ્ર જેવા અભિમાનના પહાડને ચોતરફથી તોડી નાંખે છે, એ આશ્ચર્ય છે !

ભાવાર્થ : જગતનું આ એક મહાન આશ્ચર્ય છે કે વજ્ર જેવા અહંકારના પર્વતને તોડી નાંખવાનું સામર્થ્ય કમલપત્ર જેવી કોમળ મૃદુતા ધરાવે છે.

મૃદુતાનો વિસ્ફોટ અહંકારના વિશાળ, કઠોર પર્વતને ક્ષણમાત્રમાં ભેદી તેના ચૂરેચૂરા કરી નાંખે છે. એવું તો મૃદુતામાં શું છે ? તે સર્વ ધર્મનું મૂળ છે, વિવેકને પ્રગટાવનાર છે, સમ્યક્ત્વાદિ ગુણોનો આધાર છે, તપને શોભાવનાર છે, વીતરાગતા ઉપર અનુરાગ કરાવનાર છે, નિર્દયતાને હણનાર છે, સ્વચ્છંદ-આગ્રહને નષ્ટ કરનાર છે, કુમતિનો કાળ છે, સમસ્ત દોષોનું મૃત્યુ છે, સંસાર-પરિભ્રમણનો અંત લાવનાર છે. આવી મૃદુતા માનને ગાળી, તેનું નામોનિશાન ન રહેવા દે એમાં આશ્ચર્ય શું ?

: વિવેચન :

વજ્ર જેવો કઠોર અભિમાનનો પહાડ, અને કમળપત્ર જેવી કોમળ મૃદુતા ! છતાં મૃદુતા એ પહાડને તોડી-ફોડી શકે છે ! ગ્રંથકારને આ આશ્ચર્ય લાગે છે. કારણ કે એ સમયે વિજ્ઞાને અણુ-વિસ્ફોટ નહોતો કર્યો ! એક નાનકડા અણુનો વિસ્ફોટ કેવો વિનાશ કરે છે- એ વાત આજના વિજ્ઞાનયુગમાં સર્વવિદિત છે.

મૃદુતા-કોમળતાનો અણુ-વિસ્ફોટ, અભિમાનના વિશાળ પહાડને તોડી-ફોડી શકે છે ! અભિમાનનું નામનિશાન રહેવા દેતો નથી. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે હૃદયમાં મૃદુતા રહે, કોમળતા રહે, એટલે અહંકાર-અભિમાન ન રહે.

ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજીએ કહ્યું છે :

**મુદુતા કોમલ કમલ થેં, વજ્રસાર અહંકાર,
છેદત હૈ એક પલક મેં, અચરિજ એહ અપાર. - ૩૦**

નમ્રતા એ કમળથી પણ કોમળ છે. અહંકાર વજ્ર જેવો કઠણ હોવા છતાં તેને નમ્રતા એક પલકારામાં છેદી નાંખે છે. એ ખરેખર એક ઘણું મોટું આશ્ચર્ય છે.

‘મારે અહંકારનો- અભિમાનનો નાશ કરવો છે. હવે મારે અભિમાની નથી રહેવું. કોઈ પણ વાતનું અભિમાન નથી રાખવું.’ આવો નિર્ણય આત્મસાક્ષીએ કરવો જોઈએ. ‘અભિમાન કરીને મારે દુર્ગતિમાં નથી જવું... ભવપરંપરા નથી વધારવી...’ આવો દૃઢ સંકલ્પ કરવો જોઈએ.

આ સંકલ્પ હશે તો જ તમે મૃદુતા-કોમળતાને હૃદયમાં સાચવી રાખશો. તમે તમારા હૃદયને કઠોર નહીં બનવા દો. નિષ્ક્રુર નહીં બનવા દો. ભૌતિક દૃષ્ટિએ ગમે તેટલું નુકસાન થાય, છતાં હૃદયની કોમળતા અખંડ રાખવાના.

માયા-કષાયના શ્લોક - ૪૩, ૪૪, ૪૫

અસ્મિન્ સંસારકાન્તારે સ્મેરમાયા લતાગૃહે ।

અશ્રાન્તં શેરતે હંત, પુમાંસો હતચેતસઃ ॥૪૩॥

અર્થ : આ સંસારરૂપ જંગલમાં વિકાસ પામેલા માયારૂપ લતામંડપમાં હૃદયહીન પુરુષો ભાન વિનાના થઈને હમેશાં સૂઈ રહે છે !

ભાવાર્થ : જંગલમાં આડીઅવળી કેડીઓ હોય છે, કોઈ વ્યવસ્થિત માર્ગ ત્યાં હોતો નથી. જે જંગલનો માહિતગાર ન હોય તે એમાંથી બહાર નીકળી શકતો નથી અને ભટકી ભટકીને થાકી જાય છે. આ સંસાર પણ જંગલ જેવો છે. સંસારના સ્વરૂપને યથાર્થ રીતે ન જાણનાર એમાંથી બહાર નીકળી શકતો નથી, ભટકી જાય છે. વળી, તે સંસાર-જંગલમાં વિકસિત થયેલા માયારૂપ લતામંડપને જુએ છે અને એનાથી મોહિત થઈને ત્યાં વિશ્રામ કરે છે. પરંતુ આ મંડપ હૃદયની સરળતાને હણતો હોવા છતાં તે મૂઢ પોતાના જ્ઞાનનેત્રોને મીંચીને સૂઈ જાય છે, પણ વિચારતો નથી કે જે તેને સુખરૂપ લાગે છે એ ખરેખર સુખ છે કે અતિશય દુઃખ છે !

: વિવેચન :

તીર્થંકર ભગવંતોએ આ સંસારને જંગલરૂપે જોયું છે. આ જંગલમાં અનેક લતામંડપો છે. એમાં કેટલાક લતામંડપો માયાના છે ! એ લતામંડપોમાં હૃદયહીન-ભાન વિનાના માણસો સૂઈ રહે છે. જો કે એ લોકો નિરાંતે સુતા નથી, સુવાનો ઢોંગ કરે છે. માયાના મંડપ નીચે ક્યારેય મનુષ્ય નિરાંતે ઊંઘી શકતો નથી, નિશ્ચિત બનીને સૂઈ શકતો નથી.

માયાનો આ લતામંડપ સામાન્ય મંડપ નથી, વિકસિત વેલોનો લતામંડપ છે. આ લતામંડપની નીચે મનુષ્યના હૃદયની સરળતા હણાઈ જાય છે. તે બેહોશ બની જાય છે અને લતામંડપમાં પડ્યો રહે છે. જ્ઞાનનયન એનાં બીડાઈ જાય છે.

ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજી કહે છે -

વિકસિતમાયા વેલ-ઘર, ભવ અટવી કે બીચ,

સોવત હૈ નિત મૂઢ નર, નયન જ્ઞાન કે મીચ. - ૩૧

સંસારરૂપી અટવીના મધ્યમાં વિકાસ પામેલ માયારૂપી વેલડીનું ઘર છે. ખરેખર જે મૂઢ માણસ હોય છે, તે ત્યાં પોતાના જ્ઞાનરૂપી નેત્રોને બંધ કરીને સૂતો રહે છે તેથી ઘણો દુઃખી થયા કરે છે. (૩૧)

માયાવી મનુષ્યને ગ્રંથકારે મૂઢ કહ્યો છે અને અજ્ઞાની કહ્યો છે. ભલે પછી એ અનેક શાસ્ત્રો ભણ્યો હોય કે અનેક કલાઓને એ જાણતો હોય. માયાવી અજ્ઞાની જ હોય, મૂઢ જ હોય. માયાવી, માયાના ભયંકર અપાયોને જાણતો નથી, એ એની મૂઢતા છે. માયાવી, માયાના નુકસાનોને ‘લાભ’ સમજે છે, એ એની ઘોર અજ્ઞાનતા છે. છતાં, માયા એક વિકસિત લતામંડપ છે ! માટે એમાં વિશ્રામ કરવા અસંખ્ય જીવો લલચાય છે ! અને એમાં પડ્યા-પાથર્યા રહે છે.

ઉદયરત્નની માયાની સજ્જાય જોઈએ, વિચારીએ.

સમકિતનું મૂલ જાણીયેજી, સત્યવચન સાક્ષાત;
સાચામાં સમકિત વસેજી, માયામાં મિથ્યાતરે.

— પ્રાણી મ કરીશ માયા લગાર રે - ૧

મુખ મીઠો જૂઠો મનેજી, કૂડ કપટનો રે કોટ;
જીભે તો જીજી કરેજી, ચિત્તમાંહે તાકે ચોટ રે - પ્રાણી. ૨

આપ ગરજે આઘો પડેજી, પણ ન ધરે વિશ્વાસ;
મનશું રાખે આંતરોજી, એ માયાનો વાસ રે - પ્રાણી. ૩

જેહશું બાંધે પ્રીતડીજી, તેહશું રહે પ્રતિકૂલ;
મેલ ન છેડે મન તણોજી, એ માયાનું મૂળ રે - પ્રાણી. ૪

તપ કીધું માયા કરીજી, મિત્રશું રાખ્યો ભેદ;
મલ્લિજિનેશ્વર જાણજોજી, તો પામ્યા સ્ત્રીવેદ રે - પ્રાણી. ૫

ઉદયરત્ન કહે સાંભળોજી, મેલો માયાની બુદ્ધ;
મુક્તિપૂરી જાવા તણોજી, એ મારગ છે શુદ્ધ રે. - પ્રાણી. ૬

માયા સંતાપ કરનારી છે.

માયાવલ્લીવિતાનોડયં રુદ્ધબ્રહ્માંડમંડપઃ ।

વિધતે કામપિચ્છયાં પુંસાં સંતાપદીપનમ્ ॥૪૪॥

અર્થ : જેણે બ્રહ્માંડના મંડપને ઢાંકી દીધો છે એવો આ માયાનો લતા-ચંદરવો, માણસોને કોઈ સંતાપ કરનારી છાયા આપે છે.

ભાવાર્થ : સામાન્ય રીતે ચંદરવો સૂર્યના તાપથી રક્ષણ કરે છે, ઉકળાટ શમાવે છે અને શીતળતા આપે છે. પરંતુ માયારૂપ ચંદરવો

વિચિત્ર છે. તેની છાયા ભ્રામક છે. છાયા તો મળતી જણાય છે, પણ ન શીતળતા મળે છે, ન ઉકળાટનું શમન થાય છે. શાંતિની વાત તો દૂર રહી, તેની નીચે સંતાપનું ઉદીપન થાય છે. આવો આ માયારૂપ ચંદરવો સમસ્ત લોકોને આચ્છાદીને રહેલો છે, તેથી લોકમાં પરિભ્રમણ કરતા અજ્ઞાની જીવો પરિતાપમાં બળે છે, કલેશિત થાય છે, દુઃખી થઈ સંસારમાં ભટકે છે.

: વિવેચન :

સમગ્ર બ્રહ્માંડ પર છવાઈને આ માયાનો ચંદરવો રહેલો છે. આ ચંદરવા નીચે રહેલા માણસોને એ કોઈક એવી છાયા આપે છે કે જે માણસોને સંતપ્ત કરે છે.

સામાન્ય રીતે ચંદરવા નીચે રહેલા માણસોને શીતલ છાયા મળતી હોય છે. ઉકળાટ શમી જતો હોય છે. જ્યારે આ માયાના ચંદરવા નીચે માણસો પરિતાપ અનુભવે છે. સંતાપનું ઉદીપન થાય છે.

માયાને ચંદરવાની યથાર્થ ઉપમા આપી છે ! માયાવી માનવી છળકપટ કરીને એમ નિરાંત અનુભવે છે કે ‘હવે માઝું કામ જરૂર થઈ જશે.’ પરંતુ એ ‘નિરાંત’ માત્ર કલ્પના હોય છે. નિરાંતની અંદર અશાન્તિ ઘુઘવતી હોય છે.

‘સમગ્ર બ્રહ્માંડ ઉપર માયાનો ચંદરવો રહેલો છે.’ એમ કહીને ગ્રંથકારે ઉર્ધ્વલોક, અધોલોક અને તિર્યગ્ લોકના સર્વ જીવોનો નિર્દેશ કર્યો છે. દેવ-દાનવ કે માનવ હોય, પશુ-પક્ષી કે માનવી હોય... જે કોઈ જીવ આ માયાના ચંદરવા નીચે હોય છે, એના મનમાં શાંતિ કે સમતા હોય જ નહીં. એ જીવો સંતાપ-પરિતાપથી બળતા જ હોય છે.

સામાન્ય રીતે માણસ એમ સમજતો હોય છે કે ચંદરવા નીચે શીતળતા

મળે છે, છાયા મળે છે... પરંતુ આ માયાનો ચંદરવો વિચિત્ર છે. એની છાયા વિચિત્ર છે. છાયા પરિતાપ આપે છે ! છાયા આંતરિક ઉકળાટ આપે છે. માટે ગ્રંથકાર કહે છે : માયાના ચંદરવા નીચે ન રહો. માયાની સફળતા માન ઊભું કરે, માયામાં અસફળતા ક્રોધ ઉત્પન્ન કરે.

सूत्रयंती गति जिह्यां मार्दवं बिभ्रति बहिः ।

अजस्रं सर्पिणिवेयं माया दंश्यते जगत् ॥४५॥

અર્થ : વક (વાંકી) ગતિવાળી અને બહારથી કોમળતા દેખાડતી આ માયાસાપણ નિરંતર જગતને અતિશય ડસ્યા કરે છે.

ભાવાર્થ : માયા એટલે કુટિલતા, કપટ, કપટ એટલે મનમાં હોય તેનાથી જુદું વચનમાં હોય અને પ્રવૃત્તિ તો તેનાથી પણ જુદી હોય. માયાવી બહારથી સરળ લાગે, કોમળ લાગે, પણ તેનાં પરિણામ સદા વક હોય છે, તેનું હૃદય અતિશય કઠોર હોય છે, તેનો વિશ્વાસ કરનાર હમેશાં ઠગાય છે. તે આખા જગતને કપટ વડે સાપની જેમ ડસે છે. તેનો ડંખ મિત્રતાને હણે છે, પ્રીતિ-પ્રતીતિનો નાશ કરે છે. સાપને તેનું પોતાનું વિષ નુકસાન કરતું નથી, પણ માયારૂપી સાપ તો એવો ભયંકર છે કે પોતાના - તે જીવના જ સર્વ ગુણોનો નાશ કરે છે અને તેને વિનાશના પંથે લઈ જાય છે.

: વિવેચન :

માયાવી માનવી ક્યારેય સીધો ન ચાલે, વાંકો ચાલે, ક્યારેય એ કોમળ ન હોય, કઠોર હોય. છતાં એ બહારથી સીધો દેખાય ! બહારથી કોમળ દેખાય ! એટલે સરળ જીવો એના પર વિશ્વાસ કરે છે. જેઓ એના પર વિશ્વાસ મૂકે છે, એમનો એ વિશ્વાસઘાત કરે છે. નાગણની જેમ એ ડસે છે. માયાને સાપણની - નાગણની ઉપમા આપી છે. સાપણ હમેશાં વાંકી ચાલે.

ઉપરથી એ કોમળ દેખાય, લીક્સી દેખાય, પરંતુ ભીતરમાં એ કઠોર હોય છે. જે કોઈ જીવ એને દેખાય છે, એને એ ડસે છે, ડંખ મારે છે. આખા જગતને ડંખે છે. એનો ડંખ પ્રાણ હરનારો હોય છે.

ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજી કહે છે.

કોમલતા બાહિર ધરત, કરત વક્રગતિ ચાર,

માયા સાપિણી જગ ડસે, ગ્રસે સકલ ગુણ સાર. - ૩૨

બહારથી કોમળતાને ધારણ કરતી અને વક્રગતિને આચરતી માયારૂપ સર્પિણી જગતના જીવોને ડસે છે, ડંખ મારે છે અને તેમના સઘળા ગુણોના સારને ગળી જાય છે. (૩૨)

ઉપાધ્યાયજીએ એક વિશેષ વાત કરી છે. ‘ગ્રસે સકલ ગુણસાર’ માયાવી માણસ ડસે છે બીજાને, પરંતુ એના બધા જ ગુણ ગ્રસિત થઈ જાય છે. એના જ બધા ગુણ નાશ પામી જાય છે. માયા-સાપણની આ ભયંકરતા છે ! માયાવીનો ગુણ-વૈભવ નાશ પામી જાય છે. માયાવી માનવી પર ક્યારેય વિશ્વાસ ન કરવો. એની કોમળતા જોઈને કે એની મીઠી વાણી સાંભળીને ભ્રમિત ન થવું. એ ગમે ત્યારે વિશ્વાસઘાત કરી શકે છે.

સરળતારૂપ જાંગુલી મંત્ર :

प्रणिधाय ततश्चेतः तन्निरोधविधित्सया ।

ऋजुतां जांगुलीमेतां शीतांशु महसं स्मरेत् ॥४६॥

અર્થ : તે માયાને રોકવાની ઈચ્છા હોય તો ચિત્તને સ્થિર રાખીને ચંદ્રની કાંતિ જેવા સરળતારૂપી ‘જાંગુલી મંત્ર’નું સ્મરણ કરવું.

ભાવાર્થ : માયાવીનો વ્યવહાર કપટયુક્ત હોવાથી પોતાનું છળ-કપટ ખુલ્લું ન પડી જાય તે અર્થે તે સતત પ્રયત્નશીલ રહે છે, તેથી તેનું

ચિત્ત વ્યાકુળ રહે છે. તે હમેશાં ભયભીત રહે છે. તે ક્યારે પણ શાંતિ અનુભવતો નથી. જેને પોતાનું કલ્યાણ કરવું છે, જેને સુખ-શાંતિની અભિલાષા છે, તેણે કુટિલતા છોડી, ચંદ્રની શીતળ ચાંદની સમાન સરળતારૂપ જાંગુલી મંત્રને આરાધવો જોઈએ. જેમ સાપનું વિષ ઉતારવા માટે ‘જાંગુલી મંત્ર’ - સિદ્ધ જાપ જપવામાં આવે છે, તેમ સ્થિર ચિત્ત વડે ઉજ્જવળ, પવિત્ર સરળતાને સેવવાથી જીવને માયારૂપ સર્પિણીનું વિષ ચડતું નથી અને તેને વીતરાગધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે.

: વિવેચન :

એ માયા-નાગણને તમારી પાસે આવતી રોકવી છે ? એને રોકવાની પ્રબળ ઈચ્છા છે ? તો સર્વપ્રથમ તમારા ચિત્તને સ્થિર કરો, અને સરળતારૂપી ‘જાંગુલી-મંત્ર’નું સ્મરણ કરો.

સર્પનું ઝેર ઉતારવા માટે ‘જાંગુલી મંત્ર’નો જાપ કરવો પડે છે. અહીં ગ્રંથકાર કહે છે કે સાપણ પાસે જ ન આવે તે માટે જાંગુલીમંત્રનું સ્મરણ કરો !

પરંતુ મંત્રસ્મરણ કરવાની વાત તો પછીની છે, પહેલાં તો એ પૂછે છે : માયા-સાપણને રોકવાની તમારી ઈચ્છા છે ખરી ? પ્રબળ ઈચ્છા છે ખરી ? તો પહેલાં ચિત્તને સ્થિર કરો.

જે મનુષ્યને માયા-કપટ કરવાની કુટેવ પડી ગઈ હોય છે. તેઓ પ્રાયઃ મરતા સુધી, એ કુટેવ છોડી શકતા નથી. ‘હું માયા-કપટ કરું છું, એ ખોટું કરું છું.’ એવું પણ પ્રાયઃ એમને લાગતું નથી. માયા-કપટની જાળમાં કોઈ ફસાય છે, તો એ ખુશ થાય છે. આવા માણસને માયા છોડવાની ઈચ્છા જ થતી નથી. પછી એ ચિત્તને સ્થિર કરી, મંત્રજાપ કેવી રીતે કરવાનો ?

ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજી કહે છે.

તાકે નિગ્રહ કરનકું, કરો જયું ચિત્ત વિચાર,
સમરો ઋજુતા-જાંગુલી પાઠસિદ્ધ નિરધાર. - ૩૩

તે સર્પિણીનો (નાગણનો) નિગ્રહ કરવા માટે જો ચિત્તમાં વિચાર કરતા હો તો પાઠ કરવા માત્રથી નિઃશંકપણે સિદ્ધ થાય તેવી ઋજુતારૂપી જાંગુલી વિદ્યાનું સ્મરણ કરવું. (૩૩)

સરળતા-રૂપ જાંગુલીમંત્ર પાઠસિદ્ધ છે. એટલે કે એને સિદ્ધ કરવા માટે તપ કરવાની જરૂર નથી કે અમુક હજાર કે લાખ વાર જપ કરવાની જરૂર નથી ! તમે તમારા હૃદયને સરળ કરો, બસ, મંત્ર સિદ્ધ થઈ જશે !

આત્માને સાધવા માટે સરળતા ગુણ પ્રગટાવવો ખૂબ જ જરૂરી છે. આધ્યાત્મિક માર્ગમાં દોષો દૂર કરવા સરળતા ગુણને પ્રગટાવવો. સરળ ચિત્તવાળો વીતરાગતા ધર્મને પ્રગટ કરી લે છે.

લોભ-કષાયના શ્લોક - ૪૭, ૪૮, ૪૯, ૫૦ :

લોભદ્રુમમવષ્ટમ્ય તૃષ્ણાવલ્લિરુદિત્વરી ।

આયાસકુસુમસ્ફીતા, દુઃખૈરૈષા ફલેગ્રહિઃ ॥૪૭॥

અર્થ : લોભરૂપી વૃક્ષના સહારે તૃષ્ણારૂપી વેલ ઉપર ચઢે છે. તે પ્રયાસરૂપ પુષ્પોથી વૃદ્ધિ પામે છે અને તેને દુઃખરૂપ ફળો આવે છે.

ભાવાર્થ : ભોગમાં આસક્તિ, પરપદાર્થોની લાલસા, લૌકિક માન-મોટાઈ મેળવવાનો ભાવ આદિ સર્વ લોભ છે. લોભના કારણે તૃષ્ણા જન્મે છે. તૃષ્ણાની વેલ લોભરૂપી વૃક્ષનો સહારો લઈ પાંગરે છે, અર્થાત્ લોભ વિપુલ હોય તો તૃષ્ણા પણ વિશેષ હોય છે. તૃષ્ણાની પૂર્તિ કરવા ઘણી મહેનત કરવી પડે છે અને એક પૂરી થાય ન થાય, ત્યાં બીજી અનેક

ઉત્પન્ન થાય છે. પાછી તે પૂરી કરવાની મહેનત ! વળી, દરેક તૃષ્ણા પૂરી થતી નથી એટલે તૃષ્ણાની વેલ ઉપર ખેદ, ગ્લાનિ, અશાંતિરૂપ પુષ્પો ખીલે છે; પરિણામે અનેક પ્રકારનાં દુઃખરૂપ ફળ આવે છે.

: વિવેચન :

ક્રોધ, માન અને માયાના અપાયો બતાવ્યા પછી હવે ગ્રંથકાર લોભ-કષાયના અપાયો બતાવે છે. લોભ એક વૃક્ષ છે. એ વૃક્ષના સહારે તૃષ્ણાની વેલ ઉપર ચઢે છે. તેને પ્રયાસ-મહેનતનાં પુષ્પો આવે છે અને દુઃખરૂપ ફળો આવે છે.

લોભના કારણે તૃષ્ણા જન્મે છે પછી તૃષ્ણાની વેલને લોભવૃક્ષનો ટેકો મળે છે. તૃષ્ણા વૃદ્ધિ પામતી જાય છે. પછી જીવને એ તૃષ્ણાઓ પૂર્ણ કરવા માટે ઘણી મહેનત કરવી પડે છે. પરિણામે અનેક જાતનાં દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે.

ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજીએ આ શ્લોકનો અર્થ આ રીતે કર્યો છે :

લોભ મહાતરુ શિર ચઢી, બડી જયું તૃષ્ણાવેલી;

ખેદ કુસુમ વિકસિત ભઈ, ફલે દુઃખ ઋતુ મેલી. - ૩૪

લોભરૂપી મહાવૃક્ષ ઉપર ચડી તૃષ્ણારૂપી વેલડી વધ્યા કરે છે, તે ખેદ રૂપી પુષ્પોથી વિકસિત થાય છે. બીજી વનસ્પતિઓ તો ઋતુ પ્રમાણે ફળવાન થાય છે, જ્યારે આ તો સદાકાળ દુઃખો રૂપી ફળને આપ્યા કરે છે. (૩૪)

જ્યાં લોભ અને તૃષ્ણાની રમત મંડાય છે, ત્યાં દુઃખ-અશાન્તિનાં મંડાણ થઈ જ જાય છે. લોભ-કષાય સર્વનાશ કરનાર છે, પછી એ લોભ ભિખારીનો હોય કે લખપતિનો હોય ! ઈતિહાસ એનો સાક્ષી છે. વર્તમાનમાં આંખો ખુલ્લી રાખીને જુઓ. લોભે ધનવાનોને રસ્તે રઝળતા

ભિખારી બનાવી દીધા છે. ભિખારીઓને બૂરી રીતે મારી નાખ્યા છે.

લોભ અને તૃષ્ણાનો પરસ્પર સંબંધ છે. લોભ રહેશે ત્યાં સુધી તૃષ્ણા રહેશે. તૃષ્ણા હશે ત્યાં સુધી લોભ રહેવાનો જ. આ બંનેના કારણે ત્રાસ, દુઃખ અને અશાન્તિ રહેવાની.

ઉદયરત્નની લોભની સજ્જાય પર વિચારણા કરીએ.

તુમે લક્ષણ જો જો લોભનાં રે, લોભે મુનિજન પામે ક્ષોભતા રે;

લોભે ડાહ્યા મન ડોલ્યા કરે રે, લોભે દુર્ઘટ પંથે સંચરે રે- તુમે - ૧

તજે લોભ તેનાં લેઉં ભામણાં રે, વળી પાયે નમીને કરું ખામણાં રે;

લોભે મર્યાદા ન રહે કેહની રે, તુમે સંગત મેલો તેહની રે- તુમે - ૨

લોભે ઘર મેલી રણમાં મરે રે, લોભે ઊંચ તે નીચું આચરે રે;

લોભે પાપભણી પગલાં ભરે રે, લોભે અકાર્ય કરતાં ન ઓસરે રે- તુમે - ૩

લોભે મનડું ન રહે નિર્મળું રે, લોભે સગપણ નાસે વેગળું રે;

લોભે ન રહે પ્રીતિ ને પાવડું રે, લોભે ધન મેલે બહુ એકડું રે- તુમે - ૪

લોભે પુત્ર પ્રત્યે પિતા હણે રે, લોભે હત્યા પાતક નવિ ગણે રે;

તે તો દામ તણે લોભ કરી રે, ઉપર મણિધર થાયે તે મરી રે-તુમે- ૫

જોતાં લોભનો થોભ દીસે નહિ રે, એવું સૂત્ર સિદ્ધાંતે કહ્યું સહી રે;

લોભે ચકી સુભૂમ નામે જુઓ રે, તે તો સમુદ્રમાં હે ડૂબી મૂઓ રે તુમે- -૬

એમ જાણીને લોભને છંડજો રે, એક ધર્મ શું મમતા મંડજો રે;

કવિ ઉદયરત્ન ભાષે મુદારે, વંદુ લોભ તજે તેહને રે- તુમે - ૭

આશા: કુવલયન્નુચ્ચૈસ્તમો માંસલયન્નયમ્ ।

લોભ: પુમર્થહંસાનાં પ્રાવૃષ્ણયધનાધનઃ ॥૪૮॥ શ્લોક ૧૪ સાથે જોવો

અર્થ : આશાઓને ઉચ્ચ રીતે પ્રકૃલ્લિત કરતો અને અંધકારને પુષ્ટ કરતો એવો લોભ, પુરુષાર્થરૂપ હંસોને માટે વર્ષાકાળના મેઘ જેવો છે.

ભાવાર્થ : જેમ વર્ષાકાળનો મેઘ દસે દિશાઓને પ્રકૃલ્લિત કરે છે, અંધકારની વૃદ્ધિ કરે છે અને રાજહંસોને નસાડે છે, તેમ લોભરૂપી મેઘ ઈચ્છાઓને પ્રકૃલ્લિત કરે છે, અજ્ઞાન-અંધકારની વૃદ્ધિ કરે છે અને પુરુષાર્થરૂપી રાજહંસોને નિષ્ફળ બનાવે છે. ધર્મ-મોક્ષનો પુરુષાર્થ તો થઈ શકતો જ નથી, પરંતુ કામ-અર્થના પુરુષાર્થ પણ સફળ થતા નથી. આમ, લોભના કારણે જ્ઞાનપ્રકાશ તિરોહિત થાય છે, જીવની તૃષ્ણાઓ વધે છે અને અસંતોષની આગ તેને નિરંતર બાળ્યા કરે છે. ન તે ધર્મ કરી શકે છે, ન તેને શાંતિ મળે છે, ન તેને સુખ મળે છે, ન તેને આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે.

: વિવેચન :

લોભ વર્ષાકાળના મેઘ જેવો છે. જેવી રીતે વર્ષાકાળનો મેઘ દિશાઓને (આશા=દિશા) પ્રકૃલ્લિત કરે છે, અંધકારને (તમ:) પુષ્ટ કરે છે અને રાજહંસોને નસાડી મૂકે છે. (વર્ષાકાળમાં રાજહંસો માનસરોવરમાં ચાલ્યા જાય છે.)

તેવી રીતે લોભ, આશાઓને ઈચ્છાઓને પ્રકૃલ્લિત કરે છે, અર્થાત્ ઈચ્છાઓને વધારે છે, અજ્ઞાનતાને પુષ્ટ કરે છે અને ચાર પુરુષાર્થ (ધર્મ-અર્થ-કામ-મોક્ષ) રૂપી રાજહંસોને ભગાડી મૂકે છે. (લોભ-મમતા-તૃષ્ણા વિષે પ.કૃ. દેવનું પદ જોવું.) લોભથી ઈચ્છાઓ વધે છે. લોભથી અજ્ઞાનતા વધે છે. લોભથી પુરુષાર્થ સિદ્ધ થતા નથી. લોભનાં આ ત્રણ મોટા નુકસાનો છે. લોભથી ઈચ્છાઓ વધે છે. જેમ જેમ ઈચ્છાઓ વધે, તેમ તેમ અશાન્તિ વધે, સંતાપ વધે, મનની ચંચળતા વધે.

લોભથી અજ્ઞાનતા વધે છે. ભલે શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન હોય, એને ક્યારેય આત્મજ્ઞાન ન થાય. લોભી આત્મજ્ઞાની ન બની શકે. અજ્ઞાનતાના ઘોર અંધકારમાં એ ભટકતો રહે છે.

લોભી કોઈ પણ પુરુષાર્થને સિદ્ધ કરી શકતો નથી. એમાંય ધર્મપુરુષાર્થ અને મોક્ષપુરુષાર્થથી તો તે હજારો યોજન દૂર રહે છે. કામપુરુષાર્થમાંય તેને નિષ્ફળતા જ મળે છે. અર્થપુરુષાર્થમાં એને ક્યારેય સંતોષ થતો નથી. અસંતોષની આગમાં સળગ્યા જ કરે છે.

આ રીતે લોભનાં નુકસાનો જાણીને વિવેકી મનુષ્યે લોભનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજી કહે છે કે :

આગર સબહી દોષ કો, ગુન-ધનકો બડ ચોર,
વ્યસન વેલિકો કંદ હૈ લોભ પાસ ચિંહુ ઓર. - ૩૫

આગર એટલે લોભ બધા જ દોષોની ખાણ છે, ગુણરૂપી ધનનો ચોર છે, કષ્ટોરૂપી વેલડી માટેનો ફંદ (ફાંસો) છે. આ લોભનો ફાંસો ચારે તરફ ફેલાયેલ છે. (૩૫)

ક્ષમાભૃદપ્રિયઃ સાધુવૃત્તલક્ષ્મીવિનાકૃતઃ ।

મર્યાદામદયં લુપન્ લોભોઽમ્બુનિધિરયં નવઃ ॥૪૧॥

અર્થ : આ લોભરૂપી સમુદ્ર નવી જાતનો છે ! તે પર્વતોને અપ્રિય છે. તે સાધુવૃત્ત (સારા આચરણ)ની લક્ષ્મી (શોભા) વિનાનો છે અને નિર્દયપણે મર્યાદાને લોપનારો છે.

ભાવાર્થ : ગ્રંથકાર લોભને સમુદ્રની ઉપમા આપતાં કહે છે કે સામાન્ય સમુદ્ર કરતાં લોભરૂપી સમુદ્ર વિચિત્ર છે. સમુદ્ર ક્ષમાભૃત અર્થાત્

પર્વતને પ્રિય હોય છે, પરંતુ લોભરૂપી સમુદ્ર ક્ષમાભૂત અર્થાત્ ક્ષમાશીલ પુરુષોને ક્યારે પણ પ્રિય હોતો નથી. વળી, સમુદ્ર સાધુવૃત્તથી અર્થાત્ વર્તુળાકારથી શોભે છે. તે સારા આચરણવાળી લક્ષ્મીથી યુક્ત હોય છે, જ્યારે લોભરૂપી સમુદ્ર સારા આચરણની શોભાથી સદા વંચિત હોય છે. સમુદ્ર ક્યારે પણ તેની મર્યાદા છોડતો નથી, પરંતુ લોભને થોભ હોતો નથી, અર્થાત્ લોભરૂપી સમુદ્ર મર્યાદાનો લોપ કરે છે. આમ, જુદી જુદી ઉપમા દ્વારા ગ્રંથકારે લોભના અનર્થો સચોટ રીતે દર્શાવ્યા છે.

: વિવેચન :

ગ્રંથકારે લોભને સમુદ્રની ઉપમા આપી છે. પરંતુ વિચિત્ર સમુદ્ર છે આ લોભનો ! નવી જાતનો સમુદ્ર છે આ લોભનો.

પહેલી વાત : ક્ષમાભૂત એટલે પર્વત. સામાન્ય રીતે સમુદ્ર પર્વતોને પ્રિય કહેવાય છે. પ્રસ્તુતમાં 'ક્ષમાભૂત' એટલે ક્ષમાશીલ પુરુષો. તેમને લોભ અપ્રિય હોય છે !

બીજી વાત: સાધુવૃત્ત એટલે સારી રીતે ગોળ-વર્તુળાકાર. સમુદ્ર સાધુવૃત્તની શોભાથી યુક્ત હોય છે. બીજો અર્થ: સારા આચરણવાળી લક્ષ્મીથી (લક્ષ્મી દેવી સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી છે, એવી માન્યતાની દૃષ્ટિએ) યુક્ત હોય છે સમુદ્ર. પ્રસ્તુતમાં લોભરૂપી સમુદ્ર. સારા આચરણવાળી લક્ષ્મી (શોભા)થી રહિત હોય છે. અર્થાત્ જ્યાં લોભ હોય છે, ત્યાં સદાચરણની લક્ષ્મી રહેતી નથી.

ત્રીજી વાત : સમુદ્ર ક્યારેય પોતાની મર્યાદા છોડતો નથી. જ્યારે આ લોભરૂપી સમુદ્ર મર્યાદાનો લોપ કરે છે. જ્યાં લોભ હોય છે, ત્યાં કોઈ જાતની મર્યાદા રહેતી નથી. આ રીતે — લોભથી ક્ષમા રહેતી નથી, લોભથી સદાચરણનો નાશ થાય છે, અને લોભથી મર્યાદાનો ભંગ થાય

છે. માટે લોભનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

ભિન્ન-ભિન્ન રીતે લોભના અનર્થો સમજાવીને, ગ્રંથકાર આચાર્યદેવ લોભનો ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ આપે છે. લોભને વૃક્ષની, વર્ષાકાળના મેઘની અને અભિનવ સમુદ્રની ઉપમા આપી, ચિંતનની દિશાઓને વિસ્તારી છે.

લવણો દન્વતો યઃ સ્યાદગાધબોધને વિભુઃ ।

અલંભવિષ્ણુઃ સોઽપ્યસ્ય નૈવ વૈભવસંવિદે ॥૫૦॥

અર્થ : જે પુરુષ લવણ સમુદ્રની અગાધતાને જાણવા સમર્થ હોય, તે પુરુષ પણ આ લોભના વૈભવને જાણવા સમર્થ થતો નથી.

ભાવાર્થ : મધ્યલોકની મધ્યમાં આવેલા જંબુદ્વીપની ફરતે આવેલો લવણસમુદ્ર બે લાખ યોજન પહોળો છે, જેના મધ્યતલમાં ૧,૦૦૮ પાતાળ આવેલાં છે. સામાન્ય માનવી આ લવણસમુદ્રની અગાધતા જાણી શકવા સમર્થ નથી, તે છતાં કોઈ મહાસામર્થ્યવાન તેની અગાધતા જાણી પણ શકે. પરંતુ લોભરૂપી સમુદ્રની અગાધતા, તેનો વૈભવ જાણવા કોઈ સમર્થ નથી. લોભી સદા ભિખારી જ રહે છે. તેની પાસે ગમે તેટલી સંપત્તિ હોય તો પણ તેને ક્યારે પણ તૃપ્તિ થતી નથી. તેને અધિક ને અધિક સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરવાની આકાંક્ષા રહે છે. વિશેષ મેળવાની તૃષ્ણામાં તે પાપ કરતાં અટકતો નથી, નીચ આચરણ કરતાં ક્ષોભ પામતો નથી. લોભના અસીમ સ્વરૂપને દર્શાવવા તેની અનંતતા સમજાવવા ગ્રંથકારે 'વૈભવ' શબ્દ પ્રયુક્ત કર્યો છે.

: વિવેચન :

જે પુરુષ સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રની અગાધતા જાણી શકે છે, તે પુરુષ માટે પણ લોભના મહાસમુદ્રની અગાધતા જાણવી શક્ય નથી !

ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજી કહે છે :

કોઉ સયંભૂરમનકો, જે નર પાવે પાર,

સો ભી લોભ સમુદ્રકો, લહે ન મધ્ય પ્રચાર. - ૩૭

કોઈ માણસ સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રનો પાર પામી જઈ શકે, પણ તે માણસ લોભરૂપી સમુદ્રનો ત્યાગ કરી શકતો નથી. (૩૭)

લોભનો મહાસાગર એવો અગાધ છે.... એની અંત વિનાની ઉંડાઈ છે... કે જેને કેવળજ્ઞાની સિવાય કોઈ સમજી શકતું નથી.

લોભનો મહાસાગર, દુનિયાના મહાસાગર (સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર) કરતાંય વધુ ઊંડો છે. જો એમાં જીવ ડૂબી ગયો, તો બહાર નીકળવું શક્ય નથી. એને બચાવવા માટે પણ કોઈ સમર્થ નથી.

ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજીએ, લોભને મેઘની ઉપમા આપીને કહ્યું છે :

લોભમેઘ ઉન્નત ભયે, પાપપંક બહુ હોત,

ધર્મહંસ રતિ નહુ લહે, ચાહે ન જ્ઞાન ઉદ્યોત. -૩૬

લોભરૂપી મેઘ જ્યારે ઉન્નત થઈ જાય છે, ત્યારે પાપરૂપી કાદવ ઘણો થાય છે અને ત્યારે ધર્મરૂપી હંસ આનંદ પામતો નથી અને જ્ઞાનનો પ્રકાશ પણ રહેતો નથી. (૩૬)

લોભની મૂશળધાર વર્ષા થાય છે ત્યારે પાપનો ખૂબ કીચડ થાય છે. તેથી ધર્માત્મારૂપી હંસોને ખુશી નથી થતી અને લોભી જીવોને જ્ઞાનનો પ્રકાશ ગમતો નથી. મૂળ શ્લોકમાં 'લોભનો વૈભવ' કહેવામાં આવ્યો છે. લોભનાં વૈભવને જાણવા કોઈ સમર્થ નથી. એનો તાત્પર્યાર્થ આ છે કે લોભની અનંત ગહરાઈને કોઈ માપી શકતું નથી.

સંતોષ ગુણ :

સમંતાત્ તસ્ય શોષાય સ્વસ્થીકૃતજલાશયમ્ ।

ઇમં માનસસંતોષમગસ્તિ શ્રય સત્વરમ્ ॥૫૧॥

અર્થ : એ (લોભરૂપી સમુદ્ર)નું સમગ્રતયા શોષણ કરવા માટે જલાશય (જડાશય)ને સ્વસ્થ કરનાર હૃદય ! સંતોષરૂપ અગસ્તિ મુનિનો સત્વર આશ્રય કરો.

ભાવાર્થ : અગસ્તિ મુનિની કથામાં આવે છે કે તેમણે સમુદ્રનું પાન કરીને તેનું શોષણ કર્યું હતું. વળી, આકાશમાં અગસ્તિનો તારો ઊગે છે ત્યારે સમુદ્રજળનું શોષણ થાય છે તથા બીજાં જળાશયોનાં પાણી સ્વચ્છ થાય છે. તેમ લોભરૂપી સમુદ્રનું શોષણ કરવા સંતોષરૂપી અગસ્તિનો આશ્રય લેવો જોઈએ. ચિદાકાશમાં સંતોષરૂપી તારો ચમકતાં હૃદય સ્વચ્છ અને સ્વચ્છ થાય છે. અંતરમાં સંતોષ પ્રતિષ્ઠિત થતાં લોભનું શોષણ થાય છે અને વિવેક પ્રગટ થતાં નિરૂપાધિક સુખ, શાંતિનો આવિર્ભાવ થાય છે, આત્મિક ગુણો ખીલે છે અને મોક્ષમાર્ગે આગળ વધાય છે.

: વિવેચન :

મન સંતોષ અગસ્તિકું, તાકે શોષ નિમિત્ત,

નિતુ સેવો જિનિ સો કિયો, નિજ જલ અંજલિ મિત્ત. - ૩૮

તે લોભરૂપી સમુદ્રનું શોષણ કરવા માટે જેણે સમુદ્રને પોતાના હાથની અંજલી માત્ર કરી નાખ્યો છે તે મન-સંતોષરૂપી અગસ્તિને હમેશાં સેવો. જેથી સંતોષના ઘરમાં આવી જવાય. (૩૮)

લૌકિક શાસ્ત્રમાં એવી કથા છે કે અગસ્તિ નામના મુનિએ સમુદ્રનું પાન કરીને શોષણ કર્યું હતું ! આકાશમાં અગસ્તિનો તારો ઊગે છે ત્યારે

સમુદ્રજળનું શોષણ થાય છે અને બીજાં જલાશયોનાં જળ સ્વચ્છ થઈ જાય છે. તેવી રીતે લોભ-સમુદ્રનું શોષણ કરવા માટે સંતોષરૂપી અગસ્તિ મુનિનો આશ્રય લેવો જોઈએ. સંતોષ જ લોભસમુદ્રનું શોષણ કરી શકે છે. હૃદયમાં સંતોષને ધારણ કરો. સંતોષને આશ્રય આપો.

જેવી રીતે અગસ્તિનો તારો જળાશયોને સ્વચ્છ કરે છે, તેવી રીતે સંતોષ-અગસ્તિનો તારો જડાશયને સ્વચ્છ કરે છે ! સંતોષ, જડકુત્સિત લોભ-તૃષ્ણાના આશયને દૂર કરે છે.

સંતોષને હૃદયમાં સ્થિર કરો. ક્યારે પણ અસંતોષ મનમાં ન પ્રગટે, તે માટે સાવધાન રહો. સંતોષરૂપી અગસ્તિમુનિને હૃદયમાં કાયમ માટે પ્રતિષ્ઠિત કરી દો. લોભ-સમુદ્રનું શોષણ કરતા જ રહો ! હૃદયના આકાશે સંતોષના અગસ્તિના તારાને ચમકવા દો. હૃદયના આશયોને - ઈચ્છાઓને સ્વચ્છ રાખશે.

તમારા પુણ્યોદયથી મળેલા સુખના સાધનોમાં સંતોષ માનો. બીજાના ચઢીયાતા પુણ્યોદયથી એને મળેલાં સુખનાં સાધનો જોઈ, એ મેળવવાની ક્યારેય ઈચ્છા ના કરો. તમને મળેલાં સુખનાં સાધનોનો ધીરે ધીરે ત્યાગ કરવાની ભાવના કેળવો. સાથે સાથે આત્મગુણોને વધુને વધુ મેળવવાના મનોરથ કરતા રહો.

ઓછામાં ઓછા સુખનાં સાધનોમાં સંતોષ-તૃપ્તિ મેળવો.

यस्मै समीहसे स्वांत ! वैभवं भवसंभवम् ।

अनीहयैव तद्वश्यमवश्यं श्रय शंसुखम् ॥५२॥

અર્થ : હે હૃદય ! જે સુખ માટે તું સંસારના વૈભવો ઈચ્છે છે, તે સુખને અનિચ્છાથી વશ કરીને, શમસુખનો આશ્રય કર.

ભાવાર્થ : દરેક જીવ સુખી થવા માટે પ્રયત્ન કરે છે, પણ તેને કોઈ વસ્તુ, વ્યક્તિ કે પરિસ્થિતિમાંથી સુખ મળી શકતું નથી. અજ્ઞાનવશ તેને પરપદાર્થોનાં ગ્રહણમાં સુખ ભાસે છે, તેથી તે સંસારના ભૌતિક વૈભવ ઈચ્છે છે, પરંતુ તે પદાર્થ મળે કે ન મળે, તે તો દુઃખી જ થાય છે, કારણ કે સુખ બહાર નહીં પણ અંતરમાં છે. ગ્રંથકાર કહે છે કે જો તારે સુખી થવું હોય તો ભૌતિક વૈભવ પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છાનો ત્યાગ કર, તેની લાલસાથી પણ દૂર રહે, જેથી ચિત્તમાંથી આકુળતા-વ્યાકુળતા દૂર થતાં તને પ્રશમસુખની અનુભૂતિ થશે. આ પ્રશમસુખ અદ્ભુત છે, અનુપમ છે, પ્રત્યક્ષ મોક્ષ-સુખ જ છે.

: વિવેચન :

તારે કયું સુખ જોઈએ છે ? તું કયા સુખની લાલચમાં ભટકી રહ્યો છે ? કયા સુખ માટે તારું મન આટલું બધું ડામાડોળ બન્યું છે ?

આ સંસારના ભૌતિક વૈભવો તને સુખી નહીં કરી શકે. તું એ વૈભવોની જો ઈચ્છા કરતો હોય તો એ ઈચ્છા છોડી દે. એ ઈચ્છાને જમીનમાં દાટી દે. જ્યાં સુધી ભૌતિક વૈભવોની લાલચ દૂર નહીં થાય ત્યાં સુધી તને સાચું શમ-સુખ, પ્રશમ-સુખ, ઉપશમ-સુખ નહીં મળે.

ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજી કહે છે :

याकी लालचमें तું ફિરે, ચિંતે તું ડમડોલ,

ता लालच मिटि जातघट, प्रकटे सुખ रंगरोल. - ૩૯

હે ચિત્ત ! તું જેની લાલચમાં ફરી રહ્યો છે, ડામાડોળ થઈને તું ચિંતન કરે છે, તે લાલચ, ઘટ આત્મામાંથી જો મટી જાય તો આત્મામાં આનંદ ઉલ્લાસ પામતું રંગરોલરૂપ સુખ સહજભાવે પ્રગટી જાય (૩૯)

ધન માનત ગિરિ મૃતિકા, ફિર ન મૂઢ દુધ્યાન,

અખય ખજાનો જ્ઞાનકો, લખે ન સુખ નિદાન. - ૪૦

મૂઢ પુરુષ પર્વતની માટીને ધન માનીને દુધ્યાનમાં ફર્યા કરે છે, પણ જે સુખનું કારણ છે, તે જ્ઞાનનો અક્ષય ખજાનો પોતાની પાસે જ રહેલો છે, છતાં તેને ઓળખતો નથી. (૪૦)

‘પ્રકટે સુખ રંગરોલ’ એટલે અંતરંગ શમસુખ પ્રગટે છે. એ ઘટ અંતરમાં પ્રગટ થનારું શમસુખ અદ્ભુત-અનુપમ હોય છે. એ સુખની તોલે દેવરાજ ઈન્દ્રનું સુખ પણ નથી આવતું.

‘મારે સંસારના ભૌતિક વૈભવો નથી જોઈતા.’ આવી અનિસ્થાને દઢ કર. વારંવાર દઢ કર. તો જ અંતરંગ શમસુખ પ્રગટ થશે. ‘પ્રશમરતિ’ ગ્રંથમાં પ્રશમસુખને પ્રત્યક્ષ મોક્ષસુખ કહેલું છે. પેલું સિદ્ધશિલાવાળું મોક્ષસુખ તો આપણા માટે પરોક્ષ છે, ઘણું ઘણું દૂર છે, જ્યારે પ્રશમસુખ તો આપણી ભીતરમાં જ છે. આપણે એ સુખને પ્રગટ કરી શકીએ છીએ અને એનો અનુભવ કરી શકીએ છીએ. શમસુખ કહો, શામ્યસુખ કહો કે પ્રશમસુખ કહો... એ મોક્ષસુખનો ક્ષણિક અનુભવ છે ! કરવા જેવો છે.

ઈન્દ્રિયોને જીતી લેવી :

અજિતૈરિન્દ્રિયૈરેષઃ કષાયવિજયઃ કુતઃ ?

તદેતાનિ જયેદ્યોગી વૈરાગ્યસ્થેમકર્મભિઃ ॥૫૩॥

અર્થ : એ કષાયવિજય ઈન્દ્રિયોને જીત્યા વિના ક્યાંથી થાય ? તેથી યોગીએ વૈરાગ્યની સ્થિરતા કરી, ઈન્દ્રિયોને જીતવી જોઈએ.

ભાવાર્થ : જીવ સુખી થવા ઈન્દ્રિયવિષયો પાછળ દોડે છે, પણ તેને સુખના બદલે દુઃખ મળે છે. તેને પોતાનાં દુઃખનાં કારણ બહાર દેખાય

છે, તેથી એ કારણો ઉપર તેને ક્રોધ આવે છે. વળી વિષયસામગ્રીની પ્રાપ્તિ થતાં તે માન સેવે છે, અનુકૂળતા મળે અને પ્રતિકૂળતા ન મળે એ માટે તે માયા આચરે છે અને વિશેષ સામગ્રી પ્રાપ્ત થાય એવો તેને લોભ રહે છે. આમ, વિષયસુખ માટે તે કષાયોનું સેવન કરતો રહે છે અને દુઃખી થાય છે. જો તેને સુખી થવું હોય તો તેણે કષાયોને ઉપશમાવવા જોઈએ અને કષાયોની ઉપશાંતતા અર્થે ઈન્દ્રિયો ઉપર વિજય મેળવવો જોઈએ. તેના ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરવા સર્વ ભાવથી ઉદાસીન થવું જોઈએ, વૈરાગ્ય ધારણ કરવો જોઈએ.

: વિવેચન :

ચારે કષાયોના અપાયો-નુકસાનો બતાવ્યા પછી, એ કષાયો પર વિજય મેળવવાના જુદા જુદા ઉપાયો બતાવ્યા પછી, ગ્રંથકાર કહે છે :

એક વાત નિશ્ચિતરૂપે સમજી લો : ઈન્દ્રિયોને જીત્યા વિના તમે કષાયોને નહીં જીતી શકો. માટે, જો તમારે કષાયવિજય કરવો જ છે. તો ઈન્દ્રિયો પર, પાંચે ઈન્દ્રિયો પર વિજય મેળવવો પડશે.

ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજી કહે છે :

હોત ન વિજય કષાય કો, વિનુ ઈન્દ્રિય વશ કીન,

તાતે ઈન્દ્રિય વશ કરે, સાધુ સહજ ગુણ લીન. - ૪૧

ઈન્દ્રિય વિષયોને વશ કર્યા વગર કષાયોનો વિજય થતો નથી, તેથી આત્માના સહજ સ્વાભાવિક ગુણોથી લીન થયેલ સાધુ પુરુષે ઈન્દ્રિયોને તેના વિષયોમાં જતી અટકાવવી જોઈએ. (૪૧)

ઈન્દ્રિયો પર વિજય મેળવવો સરળ નથી, ઘણો મુશ્કેલ છે. યોગી મુનિ જ ઈન્દ્રિયવિજય કરી શકે. પાંચ ઈન્દ્રિયોના અસંખ્ય વિષયો પ્રત્યે

વૈરાગ્યને દઢ કરવાથી જ વિજયી બની શકાય છે. શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ - આ પાંચ વિષયોના અસંખ્ય પ્રકારો છે. એના પ્રત્યે વૈરાગ્ય આવે તો જ રાગ-દ્વેષ ઘટે, નાશ પામે... અને ઈન્દ્રિયો શાન્ત થાય પછી ક્રોધ વગેરે કષાયો શાન્ત થવાના જ.

ઈન્દ્રિયવિજય મેળવવાનો શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે વિષયવૈરાગ્ય. પાંચે ઈન્દ્રિયોના વિષયો પ્રત્યે વૈરાગ્ય જાઈએ. વિષયો પ્રત્યે પ્રિય-અપ્રિયની કલ્પનાઓ નહીં કરવાની.

‘આ વિષય સારો, આ વિષય ખરાબ... આ વિષય મને ગમે, આ વિષય મને ન ગમે...’ આવી પ્રિયાપ્રિયની, ઈષ્ટાનિષ્ટની, ગમા-અણગમાની કલ્પનાઓ નહીં કરવાની, મનને એવી કલ્પનાજાળમાંથી મુક્ત કરવાનું. તો જ વૈરાગ્ય આવે, તો જ ઈન્દ્રિયવિજય થાય, અને તો જ કષાયવિજય થાય.

ઈન્દ્રિયવિષયો દુર્જનનો મિત્ર છે - શ્લોક ૫૪ થી ૬૧ :

एतानि सौमनस्यस्य द्विषन्ति महतामपि ।

स्वार्थसंपत्तिनिष्ठानि स्पर्धन्ते हंत दुर्जनैः ॥૫૪॥

અર્થ : સ્વાર્થ સાધવામાં તત્પર એવી એ ઈન્દ્રિયો, મહાન પુરુષોના શ્રેષ્ઠ હૃદયનો પણ દ્વેષ કરે છે. એથી તેઓ ખરેખર દુર્જનોની સ્પર્ધા કરે છે, (અર્થાત્ દુર્જનોની સાથે હરીફાઈમાં ઊતરે છે.)

ભાવાર્થ : ઈન્દ્રિયજન્ય સુખ એવું છે કે જીવને ક્યારે પણ એનાથી તૃપ્તિ થતી નથી. જેમ જેમ તે ઈન્દ્રિયવિષય ભોગવતો જાય છે, તેમ તેમ ઈન્દ્રિયો તેને વધુને વધુ પરાધીન કરતી જાય છે. તે એના સંકજામાંથી છૂટી શકતો નથી. વળી, એની પાછળ લોલુપ થયેલા જીવને એ સુખ-શાંતિ તો આપતી નથી, પણ તેને બરબાદ કરી નાંખે છે. ઉત્તમ પુરુષોનાં

હૃદયમાં આવી ઈન્દ્રિયો માટે કોઈ આદર હોતો નથી, એટલે એ ઈન્દ્રિયો તેમના ઉપર દ્વેષ કરે છે અને તેમને વિષયો તરફ આકર્ષી, તેમને પાયમાલ કરે છે. આમ, ઈન્દ્રિયો દુર્જનોમાં પણ દુર્જન છે.

: વિવેચન :

ઈન્દ્રિયો સ્વાર્થ સાધવામાં એવી તત્પર હોય છે કે તે, દુર્જનોને પણ શરમાવે છે. દુર્જનોની સ્વાર્થસાધના કરતાં ઈન્દ્રિયોની સ્વાર્થસાધના વધુ પ્રબળ હોય છે.

શ્રવણેન્દ્રિય પ્રિય શબ્દના શ્રવણમાં, નેત્રેન્દ્રિય પ્રિય રૂપના દર્શનમાં, ઘ્રાણેન્દ્રિય પ્રિય ગંધની આઘ્રાણમાં, રસનેન્દ્રિય પ્રિય રસના આસ્વાદમાં અને સ્પર્શનેન્દ્રિય પ્રિય વિષયના સ્પર્શમાં લીન રહે છે. એનાથી ઉત્તમ પુરુષોના હૃદયને કેટલું નુકસાન થાય છે, એની એ પરવા નથી કરતી.

ઈન્દ્રિયો, ઉત્તમ પુરુષોના હૃદયને પણ પોતાના વિષયો તરફ આકર્ષવા માટે લાખ પ્રયત્ન કરે છે. અને આ રીતે એ ઉત્તમ-શ્રેષ્ઠ પવિત્ર હૃદયોને પણ બગાડે છે.

— આષાઢાભૂતિ મુનિનાં પવિત્ર હૃદયને કોણે બગાડ્યું હતું ? કેસરીયા લાડુથી - નટનાત્યાંથી કેસરીયા લાડુ મળતાં પડવાઈ થયા.

— નંદીષેણ મુનિના નિર્મળ હૃદયને કોણે મલિન કર્યું હતું ? સ્પર્શેન્દ્રિયથી - વેશ્યાને ત્યાં ગોચરી લેવા જઈ ચડ્યા તેથી પતિત થયા.

— અરણિક મુનિના સ્વચ્છ મનને કોણે ગંદું કર્યું હતું ? - તડકાનો પરિપહ સહન ન થતાં વેશ્યાના મોહમાં ફસાયા.

ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજી કહ્યું છે :

આપ કાજ પર સુખ હરે, ધરે ન કોસું પ્રીતિ,

ઈન્દ્રિય દુર્જનપરિદહે વહે, ન ધર્મ, ન નીતિ. - ૪૨

પોતાના કાર્ય માટે - સ્વાર્થ માટે પારકાનું સુખ છીનવી લેનાર, કોઈની સાથે પ્રેમભાવ ન રાખનાર એવી ઈન્દ્રિયો દુર્જનની માફક પ્રાણીઓને બાળે છે અને ધર્મ કે નીતિને ધારણ કરતો નથી, અર્થાત્ અનિયંત્રિત ઈન્દ્રિયો અને દુર્જન એ બન્નેનો સ્વભાવ સરખો છે. (૪૨)

પોતાના સ્વાર્થ માટે એ ઈન્દ્રિયો બીજાનાં સુખ હરી લે છે, અને એ ઈન્દ્રિયો ક્યારેય કોઈની સગી થતી નથી. એને કોઈ ધર્મ નથી હોતો કે કોઈ નીતિ નથી હોતી. એ દુર્જનોમાં પણ દુર્જન છે !

દુષ્ટ આચરણવાળી ઈન્દ્રિયો આલોક-પરલોકમાં પણ અનર્થકારી છે.

યદ્વામી પિશુનાઃ ક્યુર્યુનાર્યમિહ જન્મનિ ।

ઇન્દ્રિયાણિ તુ દુર્વૃત્તા, ન્યમુત્રાપિ પ્રકુર્વતે ॥૫૫॥

અર્થ : અથવા પેલા દુર્જનો તો આ જન્મમાં જ અનર્થ કરે છે, જ્યારે દુષ્ટ આચરણવાળી ઈન્દ્રિયો તો આ જન્મમાં અને પરલોકમાં પણ અનર્થકારી છે.

ભાવાર્થ : જે પોતાના સ્વાર્થ માટે ગમે તેવું આચરણ કરતાં પણ સંકોચ ન પામે, ઉપકાર કરનાર ઉપર અપકાર કરતાં જે ખચકાટ ન અનુભવે, પોતાના સુખ માટે બીજાને દુઃખી કરી શકે, બરબાદ કરી શકે તેવો દુર્જન પણ વધુમાં વધુ કોઈનો આ ભવ જ બગાડી શકે છે. તે ગમે તેટલો દુર્જન હોય તો પણ પરભવ બગાડવા તે સમર્થ નથી. પરંતુ ઈન્દ્રિયવિષયો પાછળ પાગલ થનાર ગમે તેવું પાપાચરણ કરતાં અટકતો નથી. તે વિષય-કષાયમાં એવો તો ફસાય છે કે આ ભવમાં તો દુઃખ-અશાંતિ પામે છે, સાથે સાથે પરભવ પણ બગાડે છે. આમ, ઈન્દ્રિયો દુર્જન કરતાં પણ વધુ અનર્થકારી છે.

: વિવેચન :

ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજી કહે છે :

અથવા દુર્જનથે બુરે, ઈહ પરભવ દુઃખકાર,
ઈન્દ્રિય, દુર્જન દેતુ હે, ઈહભવ દુઃખ ઈકવાર. - ૪૩

અથવા તો ઈન્દ્રિયો દુર્જનથી પણ વધારે ખરાબ છે; કારણ કે તે આ ભવમાં અને પરભાવમાં પણ દુઃખ આપે છે. જ્યારે દુર્જન તો આ ભવમાં એકજ વાર દુઃખ આપે છે. (૪૩)

દુર્જનો કરતાં ઈન્દ્રિયો કેમ વધુ અનર્થકારી છે. એ વાત ગ્રંથકાર બતાવે છે.

દુર્જનો તો વર્તમાન જીવનમાં જ બીજા લોકોને દુઃખ આપે છે, ત્રાસ આપે છે, જ્યારે આ ઈન્દ્રિયો તો વર્તમાન જીવનમાં અને પારલૌકિક જીવનમાં પણ દુઃખ આપનારી છે.

આ ઈન્દ્રિયોની પરવશતાથી જીવ પાપાચરણ કરવા પ્રેરાય છે. એ પાપાચરણના કારણે એ વર્તમાનજીવનમાં અપયશ આદિ પામે છે અને પરલોકમાં દુર્ગતિનાં દુઃખો પામે છે.

— શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના કાનમાં ખીલ્યા કેમ ઠોકાણા હતા ? પૂર્વજન્મમાં પ્રિય શબ્દ-સંગીતના રસના કારણે નોકરના કાનમાં ગરમ-ગરમ સીસું રેડાવ્યું હતું તેથી !

— દ્રૌપદીને પાંચ પતિ કેમ કરવા પડ્યા ? પૂર્વજન્મમાં સાધ્વીના ભવમાં આંખોથી વેશ્યાનો વિલાસ જોયો હતો અને ગમ્યો હતો તેથી !

— મથુરાના મંગુ આચાર્યને ગટરના યક્ષનો જન્મ કેમ મળ્યો ? કઈ ઈન્દ્રિયના પાપે ? રસનેન્દ્રિયના જ પાપે.

આવાં તો અનેક શાસ્ત્રીય દૃષ્ટાંતો છે. ઈન્દ્રિયોની પરવશતા જીવને ઉભય લોકમાં દુઃખી કરે છે. માટે ઈન્દ્રિયો પર વિજય મેળવવો અતિ આવશ્યક છે. કષાયોને તો ઈન્દ્રિયો ઉત્તેજિત કરે જ છે, સાથે સાથે જીવ પાસે અનેક પાપ કરાવે છે. એ પાપો અનેક જન્મો સુધી જીવને દુઃખ આપ્યા કરે છે. માટે ઈન્દ્રિયોના ઉપર વિજય મેળવવા પ્રયત્ન કરો.

દ્રષ્ટાંત : અષાઢાભૂતિ મુનિ-જીહ્વા ઈન્દ્રિય-કેસરીયા લાડુમાં ફસાયા. નંદિષેષ મુનિ-રૂપ ઈન્દ્રિયમાં તેમજ અરણિક મુનિ પણ ફસાયા હતા.

વિષયોની સરખામણી દૃષ્ટિવિષ સર્પ સાથે :

મોગિનો દ્રગ્વિષાઃ સ્પૃષ્ટં દ્રશા સ્પૃષ્ટં દહંત્યહો ।

સ્મૃત્યાપિ વિષયાઃ પાપાઃ દંદહ્યન્તે ચ દેહિનઃ ॥૫૬॥

અર્થ : ‘દૃષ્ટિવિષ’ જાતના સર્પો જેને દૃષ્ટિથી સ્પર્શ કરે તે બળી મરે છે, પરંતુ પાપી વિષયો તો તેના સ્મરણ કરવા માત્રથી જીવોને બાળી નાંખે છે !

ભાવાર્થ : દૃષ્ટિવિષ સર્પમાં એવું ભયંકર વિષ હોય છે કે તે જેના તરફ દૃષ્ટિ કરે એ બળી મરે છે. તેને ડંખ મારવા નજીક જવાની પણ જરૂર રહેતી નથી. પરંતુ ઈન્દ્રિયવિષયો તો તેના કરતાં પણ ભયંકર છે. પૂર્વે ભોગવેલા વિષયોનું સ્મરણ જીવને અશાંત-દુઃખી કરે છે, ફરીથી એને ભોગવવાની ઈચ્છા થાય છે અને જ્યાં સુધી ભોગ ભોગવાય નહીં ત્યાં સુધી ભોગેચ્છા તેનો પીછો છોડતી નથી; એટલે તે વધુ અશાંત, વધુ દુઃખી થાય છે. વળી, ભોગ પછી પણ તૃપ્તિ થતી નથી એટલે અશાંતિ અને દુઃખ વૃદ્ધિ પામે છે. આમ, વિષયસ્મરણ, વિષયસ્પૃહા, વિષયભોગ તેને અશાંત-દુઃખી કરે છે અને તે સમયે સમયે ભયંકર ભાવમરણ કરતો રહે છે.

: વિવેચન :

પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયો, દૃષ્ટિવિષ સર્પ કરતાં ય વધારે ભયંકર છે. દૃષ્ટિવિષ સર્પોની દૃષ્ટિમાં - આંખોમાં ઝેર રહેલું હોય છે. એ સર્પો, જે જીવો પર દૃષ્ટિ નાંખે, જે વૃક્ષો પર, જે પશુ-પક્ષી પર દૃષ્ટિ નાંખે... તે બળીને રાખ થઈ જાય છે.

જ્યારે આ ઈન્દ્રિયોના વિષયોનું જે જીવ સ્મરણ કરે છે, તેને આ વિષયો બાળી નાંખે છે.

ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજીએ કહ્યું છે :

નયન ફરસ તનુ લભે, દહે દૃષ્ટિ વિષ સર્પ,

તિનસું ભી પાપી વિષય, સુમરે કરે સંતાપ. - ૪૪

દૃષ્ટિવિષ સર્પનો જ્યારે પોતાના નેત્રોનો સ્પર્શ (નેત્રોની દૃષ્ટિ) પ્રાણીના શરીર પર લાગે છે, ત્યારે જ તેને બાળે છે. જ્યારે તેનાથી પણ પાપી વિષયોનું સ્મરણ કરવા માત્રથી સંતાપ ઉત્પન્ન કરે છે. બળે છે અર્થાત દૃષ્ટિવિષ સર્પ કરતાં પણ વિષયો વિશેષ ભયંકર છે. (૪૪)

પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયો સાથે મનમાં પણ પ્રેમ કરવાનો નથી, મનથી પણ એનો ભોગ કરવાનો નથી. અર્થાત્ માનસિક રીતે પણ વૈષયિક સુખોના ભોગોપભોગની કલ્પનાઓ કરવા જેવી નથી. મનથી પણ કરેલી વિષયસ્પૃહા, વિષયભોગ, આત્માના શુભ પરિણામોને બાળી નાંખે છે. પવિત્ર અધ્યવસાયોનો ઘાણ કાઢી નાંખે છે.

જો મનથી સ્મરણ કરવા માત્રથી આવું દુઃખદાયી પરિણામ આવે છે, તો એ વિષયોના શારીરિક ઉપભોગથી તો કેવું દાઝણ પરિણામ આવે? એ જાણવા-સમજવા ‘વિપાકસૂત્ર’ ને એકાગ્રતાથી વાંચવું-

સાંભળવું જોઈએ. વિષયાસક્તિના દારુણ વિપાકોનું વર્ણન સાંભળતાં કે વાંચતાં રૂંવાડાં ખડાં થઈ જશે.

પાંચ ઈન્દ્રિયો તો વિષયો (પોતાના પ્રિય) મળતાં નાથી ઉઠે છે... ખુશ-ખુશાલ થઈ જાય છે, પરંતુ પરિણામ ભયંકર આવે છે.

સમતાથી સામ્યભાવથી-પ્રશમભાવ કાબુમાં આવે :

विषयेष्विन्द्रियग्रामश्चेष्टमानोऽसमंजसम् ।

नेतव्यो वश्यतां प्राप्य साम्यमुद्रां महीयसीम् ॥૫૭॥

અર્થ : વિષયોમાં અયોગ્ય ચેષ્ટા કરનારી ઈન્દ્રિયોના સમૂહને, સમતાની મોટી મુદ્રા પ્રાપ્ત કરી વશ કરવો જોઈએ.

ભાવાર્થ : ઈન્દ્રિયવિષયોમાં લંપટ જીવને સ્વભાવ-વિભાવનો, ધર્મ-અધર્મનો, સત્ય-અસત્યનો, સાર-અસારનો વિવેક હોતો નથી. આવો વિવેકહીન જીવ માન-મર્યાદાની, લાજ-શરમની પરવા કર્યા વિના યથેચ્છ વિહરી, મન ફાવે તેમ ભોગ ભોગવે છે અને રાગ-દ્વેષ-મોહ વડે આત્માને પીડે છે. જીવ જો ઈન્દ્રિયરૂપી અશ્વોને વશ કરે તો તે શાંતિ, પ્રસન્નતા, સંતોષ અનુભવે છે. આ ઈન્દ્રિયરૂપી બળવાન અશ્વોને વશ કરવા માટે સમતાભાવનું સેવન, તેમાં નિરંતર રમણતા એ અદ્વિતીય અને અચૂક ઉપાય છે. સમતારસથી ભાવિત થયેલા ચિત્તના કારણે ઈન્દ્રિયોની ચંચળતા ઘટે છે અને રાગ-દ્વેષ મંદ થાય છે. તેથી ઈન્દ્રિયસમૂહનો પરાજય કરવા જીવે અતિ પ્રભાવશાળી એવી સમતાની મુદ્રા ધારણ કરવી જોઈએ.

: વિવેચન :

ઈચ્છાચારી વિષયમેં, ફિરતે ઈન્દ્રિયગ્રામ,

વશ કીજે પગમેં ધરી, યંત્ર જ્ઞાન પરિણામ. - ૪૫

માટે વિષયોમાં પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે ફરતી ઈન્દ્રિયોના સમૂહને જ્ઞાન પરિણામ રૂપ બેડીને તેના પગમાં પહેરાવીને તેના સમૂહને વશ કરવો જોઈએ. (૪૫)

વિષયોમાં (શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શમાં) ઈન્દ્રિયો અયોગ્ય ચેષ્ટા કરે છે ! અયોગ્ય ચેષ્ટા એટલે રાગ-દ્વેષ. ઈન્દ્રિયો વિષયોમાં રાગ-દ્વેષ કરીને આત્માને મલિન કરે છે. માટે ઈન્દ્રિયોને વશ કરવી જોઈએ. રાગ-દ્વેષ કરતી ઈન્દ્રિયોને રોકવી જોઈએ.

રાગ-દ્વેષ કરતી ઈન્દ્રિયોને રોકવી, એ નાનુંસુનું કામ નથી, અતિ વિકટ કામ છે. પરંતુ અહીં ગ્રંથકારે સરસ ઉપાય બતાવ્યો છે. એ ઉપાય છે સામ્યમુદ્રાનો ! સમતાનો, શમ-પ્રશમ ભાવનો. તમારું મન જો સમતા ભાવમાં લીન રહે, પ્રશમભાવમાં તલ્લીન રહે તો રાગ-દ્વેષ ઓછા થઈ જાય.

જે મનમાં, જે ચિત્તમાં સમતા રહે છે એ ચિત્તમાં તીવ્ર કોટિના રાગ-દ્વેષ નથી રહેતા. પછી ઈન્દ્રિયોના ઉન્મત્ત અશ્વો ઉન્માર્ગગામી નથી બનતા. જો તમે સમતાભાવથી ઈન્દ્રિયોને વશ નહીં કરો તો એ ઈન્દ્રિયોના ઘોડા તમને નરકના અરણ્યમાં લઈ જશે. ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજીએ કહ્યું છે -

ઉન્મારગામી અવશ, ઈન્દ્રિય ચપલ તુરંગ,

ખેંચી નરક અરણ્યમેં, લેઈ જાય નિજ સંગ. - ૪૬

ઉન્માર્ગે ચાલનારા અને કાબુમાં ન રહેનાર ઈન્દ્રિયો રૂપી ચપળ અશ્વો પ્રાણીને ખેંચીને પોતાના સંગથી નરકરૂપી વનમાં લઈ જાય છે. ૪૬

પ્રસ્તુત ગ્રંથકારે ઈન્દ્રિયોના સમૂહને (પાંચે ઈન્દ્રિયોને) વશ કરવાનો જે ઉપાય બતાવ્યો છે તે અદ્વિતીય છે ! તમે સામ્યભાવ તમારા ચિત્તમાં ધારણ કરો... સામ્યભાવથી ભરેલું ચિત્ત, ઈન્દ્રિયોને વશ કરશે !

ઈન્દ્રિયોની ચંચળતા દૂર થશે. રાગ-દ્વેષ મંદ પડી જશે. વિષયોમાં ખપ પૂરતું જ વિચરણ કરશે. ઉન્માર્ગે નહીં જાય. સીધા માર્ગે ચાલશે. માટે મનમાં સામ્યભાવને સ્થિર કરો.

વિષયો આ લોક-પરલોકમાં દુઃખદાયી :

યદામનન્તિ વિષયાન્ વિષસબ્રહ્મચારિણઃ ।

તદલીકમમી યસ્માદિહામુત્રાપિ દુઃખદાઃ ॥૫૮॥

અર્થ : કેટલાક (લોકો) વિષયોને વિષ સમાન કહે છે તે ખોટું છે, કારણ કે વિષ (ઝેર) તો આ લોકમાં જ દુઃખ આપે છે, જ્યારે વિષયો આ લોક અને પરલોકમાં પણ દુઃખ આપે છે.

ભાવાર્થ : વિષયો વિષ સમાન છે એમ કહેવું અસત્ય છે, કારણ કે વિષ તો માત્ર વર્તમાન જીવન જ નષ્ટ કરે છે, તે માત્ર દ્રવ્યપ્રાણ હરે છે, જ્યારે વિષયો તો ભાવપ્રાણને હરી લે છે. ભાવપ્રાણ હરનાર વિષયો આ ભવ તો બગાડે છે અને વળી પરભવ પણ બગાડે છે. કોઈ એક ઈન્દ્રિયવિષયની લોલુપતા પણ કઈ રીતે જીવન હરી લે છે તેનાં દૃષ્ટાંતો શાસ્ત્રમાં આપવામાં આવ્યાં છે, તો જે પાંચે ઈન્દ્રિયોને વશ થાય છે તે તો પોતાના આત્માને જ ખોઈ બેસે છે. તેની પાસે દુઃખ, ક્લેશ અને દુર્ગતિની પરંપરા સિવાય કંઈ જ બચતું નથી.

: વિવેચન :

‘વિષયો વિષ કરતાં પણ ભયંકર છે.’ આમ કહેવા માટે તેઓ કહે છે : વિષયોને ઝેર જેવા કહેવા, તે ખોટું છે ! ઝેર તો માત્ર એક જીવનનો નાશ કરે છે, જ્યારે વિષયોનો ઉપભોગ અનેક જન્મોમાં દુઃખી કરે છે.

વિષયોના ભોગ-ઉપભોગમાં જીવ તીવ્ર રાગ-દ્વેષ કરે છે. તીવ્ર રાગ-

દ્વેષથી નિકાચિત જેવાં પાપકર્મો બાંધે છે. એ પાપકર્મો અનેક જન્મો સુધી ભોગવવાં પડે છે, અર્થાત્ વિવિધ તીવ્ર દુઃખો ભોગવવાં પડે છે. દુર્ગતિઓની પરંપરા ચાલે છે.

માટે ગ્રંથકાર કહે છે ઈન્દ્રિયોને ખપ પૂરતી જ વિષયોના સંપર્કમાં રાખો, તે પણ મનમાં સમભાવ રાખીને વિષયોનો સંપર્ક કરવો. વિષયોમાં રાગ-દ્વેષ કરવાની જનમ-જનમની ટેવને ટાળવાની છે. રાગ-દ્વેષ કર્યા વિના, સમતાભાવે વિષયોનો પરિમિત ભોગ-ઉપભોગ કરવાની આદત પાડવાની છે.

- મનમાં સમભાવ રાખી તમે તમારી નિંદા-પ્રશંસા સાંભળો.
- મનમાં શમ-પ્રશમભાવ રાખીને વસ્તુનું રૂપ જુઓ.
- મનમાં ઉપશમભાવ રાખીને સુગંધ-દુર્ગંધનો અનુભવ કરો.
- મનમાં ઉપશાન્તભાવ ધારણ કરીને સરસ-નિરસ ભોજન કરો.
- મનમાં શામ્યભાવ રાખીને પ્રિય-અપ્રિય વિષયનો સ્પર્શ કરો...

આ રીતે કરેલો વિષયોપભોગ દુઃખી નહીં કરે. આ લોકમાં કે પરલોકમાં તમને દુઃખ નહીં આપે.

ઈન્દ્રિયોના વિષયો સ્વાભાવિક સુખને રોકે છે

યદાત્મન્યેવ નિઃક્લેશં નેદિયોઽકૃત્રિમં સુખમ્ ।

અમિભિઃ સ્વાર્થલામ્પટ્યાદિન્દ્રિયૈસ્તદ્વિબાધ્યતે ॥૫૯॥

અર્થ : જે ક્લેશ વિનાનું અને અકૃત્રિ - સ્વાભાવિક સુખ આત્માની નજીક રહેલું છે, તે સુખનો આ ઈન્દ્રિયો પોતાની સ્વાર્થલંપટતાથી બાધ કરે છે.

ભાવાર્થ : આત્મા અનંત અવ્યાબાધ શાશ્વત સુખનું ધામ છે. પરંતુ અજ્ઞાનવશ જીવ પરમાં - ઈન્દ્રિયવિષયોના ભોગવટામાં સુખ માને છે, તેમાં જ સુખ શોધે છે અને તે માટે જ પ્રયત્ન કરે છે. આ ભ્રાંતિમાં તે

પોતાથી, આત્માના સુખથી દૂરને દૂર થતો જાય છે, દુઃખી થાય છે, અશાંત થાય છે, ક્લેશિત થાય છે, છતાં તેને ઈન્દ્રિયવિષયો જ સુખ આપશે એમ ભાસતું હોવાથી તે સુખ મેળવવા વારંવાર ઈન્દ્રિયોનો જ આશ્રય લે છે. સુખ માટેની આ બાહ્ય દોડ તેના સહજ સ્વાભાવિક સુખને ગ્રસી લે છે અને તેને આત્માના આંતરિક સુખથી વંચિત રાખે છે.

: વિવેચન :

દરેક ઈન્દ્રિય પોતાના સ્વાર્થમાં લંપટ બનેલી છે. અને મન પણ તે તે ઈન્દ્રિયના સ્વાર્થમાં સાથ આપે છે !

કાન મધુર શબ્દોના શ્રવણમાં, આંખો વસ્તુઓના સૌન્દર્યને જોવામાં, નાક સુગંધ લેવામાં, જીભ પ્રિય રસનો આસ્વાદ લેવામાં અને સ્પર્શનેન્દ્રિય પ્રિય વિષયનો સ્પર્શ કરવામાં લીન છે, લંપટ છે. એટલે મન આત્મસુખ તરફ વળતું નથી.

આત્માનું સ્વાધીન અને સ્વાભાવિક સુખ મનને યાદ જ નથી આવતું ! ઈન્દ્રિયોની વિષય લંપટતા મનને આત્મસુખ પાસે જવા જ દેતી નથી. અત્યંત નિકટ રહેલું આત્મસુખ... જીવાત્મા મેળવી શકતો નથી કે ભોગવી શકતો નથી.

તાત્પર્યર્થ એ છે કે ઈન્દ્રિયો અને મન એના વિષયોમાં રમમાણ હોય છે તો આત્મસુખની અનુભૂતિ થઈ શકતી નથી. આત્મસુખ સ્વાધીન અને સ્વાભાવિક સુખ છે, નિત્ય અને નિર્ભય સુખ છે, એ સુખ જીવાત્મા મેળવી શકતો નથી. આ બહુ મોટું નુકસાન છે.

ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજીએ કહ્યું છે -

જે નજીક હૈ શ્રમરહિત, આપ હી મેં સુખરાજ,
બાધત હૈ તારું કરન આર અરથકે કાજ. - ૪૭

જે સુખ નજીક રહેલું છે, જેને મેળવવામાં કશો શ્રમ કરવો પડતો

નથી, જે સુખ આત્મામાં જ રહેલ છે, તે સુખને કેવળ પોતાના સ્વાર્થને માટે જ ઈન્દ્રિયો રોકે છે. (૪૭)

સ્વાર્થ લંપટ ઈન્દ્રિયો, પાસે રહેલા સ્વાધીન સુખને મેળવવામાં વિઘ્નરૂપ બને છે. માટે ઈન્દ્રિયોની સ્વાર્થ લંપટતાનો નાશ કરવો જ પડે. તે નાશ કરવા માટે શામ્યભાવનો આશ્રય લેવો પડે.

ઈન્દ્રિય વિષયો શ્રુતબળનો નાશ કરનાર :

અંતરંગદ્વિષત્સૈન્યનાસીરૈર્વીરકુંજરૈઃ ।

ક્ષણાદક્ષૈઃ શ્રુતબલં લીલયૈવ વિલુપ્યતે ॥૬૦॥

અર્થ : અંતરંગ શત્રુઓના સૈન્યના મોખરે રહેનારા ઈન્દ્રિયરૂપ મહાવીરો, લીલામાત્ર(સહજતા)થી શ્રુતબળ (જ્ઞાનબળ)નો ક્ષણમાં નાશ કરી નાંખે છે.

ભાવાર્થ : રાગ, દ્વેષ અને મોહ એ જીવના સૌથી મોટા અંતરંગ શત્રુઓ છે, જે જીવને સ્વરૂપ સાથે ઐક્ય સાધવા દેતા નથી, તેને નિજાનંદ ભોગવવા દેતા નથી. આ આંતરિક શત્રુઓની સેનામાં ઈન્દ્રિયરૂપ યોદ્ધાઓ ઘણા બળવાન છે, જે તેને બાહ્ય દોડની પ્રેરણા આપે છે અને અંતર્મુખ થવા દેતા નથી. મોહનું બળ નબળું પડતાં જીવને સત્ સમજાય છે અને તે સત્સુખની પ્રાપ્તિનો પુરુષાર્થ કરે છે. પરંતુ સાધનાકાળ દરમ્યાન જો જીવ અજાગૃત રહે તો આ ઈન્દ્રિયરૂપી યોદ્ધાઓ તેને ક્ષણમાં બહિર્મુખ કરી, તેના જ્ઞાનને હરી લે છે.

: વિવેચન :

અંતરંગ શત્રુઓની એક મોટી સેના છે. એ સેનાના અગ્રભાગે આ ઈન્દ્રિયરૂપ પાંચ મહાવીરો રહેલા હોય છે. આ પાંચેય મહાવીરો પ્રચંડ શક્તિ ધરાવે છે.

ભલભલા તપસ્વીઓને ભૂશરણ કરી દે છે. મોટામોટા દાનવીરોને ધૂળ ચાટતા કરી દે છે. મોટા શાસ્ત્રજ્ઞોને, વિદ્વાનોને પરાજિત કરી દે છે. મહાન્ બુદ્ધિમાનોને ક્ષણવારમાં હરાવી દે છે ! શાસ્ત્રો સાક્ષી છે. ઇતિહાસ સાક્ષી છે.

માટે મહત્વનું કાર્ય છે ઇન્દ્રિયો ઉપર વિજય મેળવવાનું. પાંચ ઇન્દ્રિયોને વશ કરવાની છે. આ વશ કરવાની અદ્ભુત કળા આપણે મહામુનિ સ્થૂલભદ્રજી પાસેથી શીખવાની છે. જે કોશા-વેશ્યાના ભવનમાં સ્થૂલભદ્ર ઇન્દ્રિયોથી પરાજિત થઈને પડ્યા રહ્યા હતા. તે જ ભવનમાં સ્થૂલભદ્ર મહામુનિ બનીને, પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિજેતા બનીને રહ્યા હતા. કોશાએ ઇન્દ્રિયોના બધા જ સુભટો દ્વારા સ્થૂલભદ્ર ઉપર આક્રમણ કર્યું હતું... પરંતુ તે ફાવી ન હતી.

સ્થૂલભદ્રજીએ એ મહાન્ અદ્વિતીય વિજય, આત્મજ્ઞાનની લીનતાથી મેળવ્યો હતો, સમત્વની શ્રેષ્ઠ સાધનાથી મેળવ્યો હતો.

ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજીએ કહ્યું છે -

અંતરંગ-રિપુ-કટક-ભટ, સેનાની બલવંત,

ઇન્દ્રિય ક્ષણમેં હરત હૈ, શ્રુતબલ અતુલ અનંત. - ૪૮

અંતરંગ શત્રુઓના સૈન્યનો બલવાન એવો આ ઇન્દ્રિયોરૂપ સેનાપતિ ક્ષણવારમાં અતુલ અને અનંત એવા શ્રુતના સૈન્યને હરાવી દે છે. (૪૮)

દેષ્ટાંત : સ્થૂલભદ્રજી, કોશા-વેશ્યા-શ્રાવિકા અને સિંહ ગુફાવાસી મુનિ.

સ્વેચ્છાચારી ઇન્દ્રિયરૂપ અશ્વથી તત્ત્વદષ્ટિ આવરિત થાય છે.

સ્વૈરચારીન્દ્રિયાશ્રીયવિશુંખલપદક્રમૈઃ ।

વિસૃત્વરેણ રજસા તત્ત્વદૃષ્ટિર્વિલીયતે ॥૬૧॥

અર્થ : સ્વેચ્છાચારી ઇન્દ્રિયરૂપી અશ્વોના ઉદ્ધત (નિર્બંધન) પગલાંથી ઊડેલી રજ વડે તત્ત્વદષ્ટિ લોપાય છે.

ભાવાર્થ : આત્મસ્વરૂપ સત્સુખનું ધામ છે. અંતર્મુખ થતાં આ અતીન્દ્રિય સુખ અનુભવાય છે. ઇન્દ્રિયો દ્વારા હમેશાં બહિર્મુખ યાત્રા કરનારને ક્યારે પણ આ સુખ પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી. આવી સમજ - દષ્ટિ પ્રાપ્ત થતાં જીવ અંતર્મુખ થવાનો પુરુષાર્થ ઉપાડે છે. પરંતુ અસાધવાનીના કારણે પૂર્વ-સંસ્કારવશ તે ઇન્દ્રિયવિષયોમાં જોડાઈ જતો હોવાથી ઇન્દ્રિયજય અર્થે જ્ઞાની ભગવંતોએ તપ-ત્યાગાદિ સત્સાધનાનો માર્ગ બોધ્યો છે. જો જીવ સત્સાધનો દ્વારા ઇન્દ્રિયો ઉપર અંકુશ ન રાખે તો ઉન્મત્ત બનેલા ઇન્દ્રિયરૂપી અશ્વોથી ઊડેલી વાસનારૂપી રજ વડે તેને પ્રાપ્ત થયેલી તત્ત્વદષ્ટિ લોપાય છે અને તે સત્થી વિમુખ થઈ જાય છે.

: વિવેચન :

ધુળાટીયો રસ્તો હોય અને સ્વેચ્છાચારી નિર્બંધન ઘોડા દોડતા હોય ત્યારે જે ધૂળ ઉડે, એ ધૂળથી આંખો ભરાઈ જાય, દેખાતું બંધ થઈ જાય. એવી રીતે આ ભવના મારગ પર સ્વેચ્છાચારી ઇન્દ્રિયોના અશ્વો નિર્બંધન બનીને દોડે છે ત્યારે રજોગુણની ધૂળથી તત્ત્વદષ્ટિ લોપાઈ જાય છે.

તત્ત્વદષ્ટિ ! મોક્ષમાર્ગની આરાધનામાં તત્ત્વદષ્ટિનું અસાધારણ મહત્ત્વ હોય છે. આત્મસામ્રાજ્યનું દર્શન તત્ત્વદષ્ટિથી જ થઈ શકે છે. વૈરાગ્ય-સંપત્તિ, તત્ત્વદષ્ટિથી જ મળી શકે છે. તત્ત્વદષ્ટિથી જ આ બધી ભવની ભ્રાન્તિઓ દૂર થાય છે. તત્ત્વદષ્ટિથી જ જગતનું વાસ્તવિક દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે.

તમારી પાસે જ્યાં સુધી તત્ત્વ દષ્ટિનો ઉઘાડ હશે ત્યાં સુધી એક પણ ઇન્દ્રિયનો વિકાર તમારા મનમાં ઉત્પન્ન નહીં થઈ શકે. આ તત્ત્વદષ્ટિનો મહાન ઉપકાર છે. આવી પરમ ઉપકારી તત્ત્વદષ્ટિને ભય એક માત્ર

ઈન્દ્રિયોના ઉદ્ધત અને ઉન્મત્ત આચરણનો છે. એટલે ઈન્દ્રિયોના અશ્વોને છુટા મૂકી દેવાના નથી.

ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજીએ કહ્યું છે -

**અનિયત ચંચલકરણ હય, પદ-પ્રવાહ રજપૂર,
આશાઘાદત કરત હૈ, તત્ત્વદ્રષ્ટિ બલ દૂર. - ૪૯**

કાબુમાં નહીં રહેનારા, ચપળ ઈન્દ્રિયોરૂપી સેનાપતિ ક્ષણવારમાં અતુલ અને અનંત એવા શ્રુતના સૈન્યને હરાવી દે છે. (૪૯)

‘આશા’ એટલે દિશા. હય એટલે અશ્વ. અશ્વોના પદ-પ્રહારથી જે રજ (ધૂળ)નું પૂર ઉછળે છે, તે દિશાઓને ઢાંકી દે છે અને તત્ત્વદ્રષ્ટિનું બળ તોડી નાંખે છે.

**દૃષ્ટાંત : સ્થૂલભદ્રજી, કૌશા વેશ્યા-તથા સિંહ ગુફાવાસી મુનિનું
કામદેવનું તોફાન - ૬૨ થી ૬૭ :**

इन्द्रियाण्येव पंचेषुर्विधाय किल सायकान् ।

जगत्त्रयजयी दत्ते पदं वक्षसि विद्विषाम् ॥६२॥

અર્થ : કામદેવ પાંચ ઈન્દ્રિયોનાં જ પાંચ બાણ બનાવી, એનાથી ત્રણ જગતને જીતી, શત્રુઓની છાતી ઉપર પગ મૂકે છે.

ભાવાર્થ : કામવાસનાની પૂર્તિ ઈન્દ્રિયો દ્વારા થતી હોવાથી, પ્રત્યેક પળે ઈન્દ્રિયો દ્વારા બહિર્મુખ પ્રવર્તન કરી, મોહાંધ જીવે કામદેવના હાથમાં પોતાની જીવનદોરી સોંપી દીધી છે. તેથી એ કામદેવ એટલો બળવાન બની ગયો છે કે ત્રણ લોકમાં એણે પોતાનું આધિપત્ય સ્થાપ્યું છે. પરંતુ જે જીવો પાસે તત્ત્વદ્રષ્ટિ છે, તેઓ એની ગુલામી સ્વીકારતા નથી, તેથી કામદેવ તેમને શત્રુ ગણે છે. ત્રણ જગતને જીતનાર કામદેવ પોતાના શત્રુઓ ઉપર વિજય

મેળવવાની એક પણ તક ગુમાવતો નથી. જો શત્રુ ધર્મારાધનમાં શિથિલ થાય, જરા પણ અજાગૃત રહે તો એ તેમની છાતી ઉપર ચઢી જાય છે, અર્થાત્ કામવાસનામાં તાણી જઈ તેમને પરાજિત કરે છે.

: વિવેચન :

કામદેવ ! કામ સુભટ ! કામ વાસના ! કામદેવ સમગ્ર જગત ઉપર કેવી રીતે વિજય મેળવે છે, એ વાત ગ્રંથકાર અલંકારિક શૈલીથી સમજાવે છે. કામદેવ, પાંચ ઈન્દ્રિયોનાં પાંચ બાણ બનાવીને દુશ્મનો (સાધુ પુરુષો, સદાચારી-બ્રહ્મચારી સ્ત્રી-પુરુષો.) સાથે લડે છે, જીતે છે અને છાતી ઉપર પગ મૂકે છે !

મેનકાએ વિશ્વામિત્ર જેવા ઋષિ પર કેવી રીતે વિજય મેળવ્યો હતો ? પાંચ ઈન્દ્રિયોનાં પાંચ બાણોથી જ ઋષિને ઘાયલ કરી દીધા હતા અને ઋષિને વશ કરી લીધા હતા. મધુર ગીત, કટાક્ષ ભરેલું સ્મિત... અંગોપાંગોના હાવભાવ... અને ભોગોપભોગ માટેની પ્રાર્થના... પાંચે ઈન્દ્રિયોની જરૂર નહીં, બે-ત્રણ ઈન્દ્રિયોના બાણો જ પર્યાપ્ત થઈ જતાં હોય છે.

ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજીની ભાષામાં -

**પંચ બાણ ઈન્દ્રિય કરી, કામસુભટ જગ જીતી,
સબ કે શિર પર દેહ હૈ, ગણે ન કોસુ ભીતિ. - ૫૦**

કામરૂપી સુભટ પાંચ ઈન્દ્રિયોરૂપી બાણો વડે જગતને જીતી લઈ સર્વના મસ્તક ઉપર પગ મૂકે છે અને કોઈથી ભય પામતો નથી. (૫૦)

આ અજેય સુભટ કામદેવ, જેના પર ત્રાટકે છે એને પછાડીને એના માથે પગ મૂકે છે. અર્થાત્ પાંચ ઈન્દ્રિયોનાં બાણોથી એ ધારે એને ઘાયલ કરી શકે છે. અપવાદરૂપ સ્થૂલભદ્ર મુનિ, ઝાંઝરીયા મુનિ કે સુદર્શન

શેઠને છોડી દો ! બાકી કામદેવે કેવા-કેવા ઋષિ-મુનિઓને પણ પછાડી દીધા છે ? કામદેવની શક્તિ છે પાંચ ઇન્દ્રિયો. જે સાધક સમભાવથી આ ઇન્દ્રિયોને જીતી લે છે, તેના ઉપર કામદેવનું કંઈ ચાલતું નથી.

કામદેવની મહત્તા કેવી રીતે ?

વીરપંચતયીમેતામુરીકૃત્ય મનોભવઃ ।

उपैति सुभटश्रेणी संख्यारेखां न पूरणीम् ॥૬૩॥

અર્થ : મનમાંથી ઉત્પન્ન થનારો કામદેવ, પાંચ ઇન્દ્રિયરૂપ યોદ્ધાઓને અંગીકાર કરીને, સુભટોની શ્રેણીને પૂરનારી સંખ્યાને પ્રાપ્ત થતો નથી, અર્થાત્ તે તેટલાથી જ પૂર્ણ છે !

ભાવાર્થ : કામવાસના સંકલ્પ(વિચાર)માંથી જન્મે છે અને વિચારનું ઉદ્ગમસ્થળ મન છે, તેથી કામદેવનું જન્મસ્થળ મન છે. અજ્ઞાન-અંધકારમાં રહેતું મન આત્મામાંથી ઊઠતાં વિભાવભાવોનું, વિષયવાસનાનું સંગ્રહાલય હોવાથી કામદેવ જાણે છે કે પોતાનો નિર્વાહ મનમાં બહુ સારી રીતે થઈ શકશે, તેથી તે ત્યાં રહીને જીવ ઉપર એકચક્રી રાજ કરી શકશે, તેથી તે ત્યાં રહીને સંસારમાં પોતાનું સામ્રાજ્ય ફેલાવે છે. તેના સામ્રાજ્યના રક્ષણ અને પોષણ માટે પાંચ ઇન્દ્રિયરૂપ બળવાન યોદ્ધાઓ તેની તહેનાતમાં રહે છે. આ યોદ્ધાઓ એટલા બધા શક્તિશાળી છે કે કામદેવને સંસાર ઉપર રાજ કરવા અન્ય કોઈની પણ જરૂરિયાત રહેતી નથી.

: વિવેચન :

કામદેવ સ્વયં પ્રચંડ યોદ્ધો છે. તેમાં વળી, પાંચ ઇન્દ્રિયોરૂપી મહાવીર સૈનિકો મળી ગયા ! તેથી હવે એને બીજા સૈનિકોની બટાલીયનની જરૂર નથી રહી. એ કામદેવ, પાંચ ઇન્દ્રિયોથી જ પૂર્ણ શક્તિશાળી બની ગયો છે. પછી એને બીજા સૈનિકોની શી જરૂર ?

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, મોક્ષમાર્ગના આરાધકે, કામદેવ ઉપર (વિષયવાસના ઉપર) વિજય મેળવવા માટે એક જ કામ કરવાનું છે - ઇન્દ્રિયવિજય ! પાંચ ઇન્દ્રિયો પર વિજય મેળવવાનો છે. એ વિજય મેળવવા ઇન્દ્રિયનિરોધની સાથે સાથે પ્રશમભાવ-ઉપશમભાવને દ્રઢ કરવાનો છે. વૈરાગ્યને વાસનારૂપ બનાવી દેવાનો છે.

ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજીના શબ્દોમાં -

વીર પંચ ઇન્દ્રિય લહી, કામનૃપતિ બલવંત,

કરે ન સંખ્યા-પુરણી સુભટ-સેણી કી તંત. - ૫૧

બળવાન એવો કામ-રાજા માત્ર પાંચ ઇન્દ્રિયરૂપી સુભટના બળથી જ વિશ્વને જીતી લે છે અને સર્વના મસ્તક ઉપર પગ મૂકે છે અને કોઈથી ભય પામતો નથી તેથી તેને બીજા સૈનિકોની શ્રેણીની જરૂર પડતી નથી. (૫૧)

સમગ્ર વિશ્વમાં કામદેવ, પાંચ ઇન્દ્રિયોરૂપ સુભટો લઈને ફરે છે અને જગત ઉપર એકચક્રી રાજ્ય કરે છે ! એને બીજા વધારે સૈનિકોની જરૂર જ નથી.

એવી રીતે, સાધકે પણ બીજી બધી સાધનાઓનો મોહ છોડી, એક જ સાધના - ઇન્દ્રિયવિજયની કરી લેવી જોઈએ. જે ક્ષણે એ ઇન્દ્રિયવિજેતા બનશે, એ વિશ્વવિજેતા બની જશે. પછી એની મુક્તિ હાથવેંતમાં સમજવી.

કામદેવ વિપરીતતામાં સુખ મનાવે છે.

अहो संकल्पजन्मायं विधाता नूतनः किल ।

क्लेशजं दुःखमप्येतद्धते यस्तु सुखाखया ॥૬૪॥

અર્થ : અહો, સંકલ્પજન્ય કામદેવ એક નવી જાતનો વિધાતા છે કે જે ક્લેશજન્ય દુઃખને પણ સુખરૂપે ધારણ કરે છે.

ભાવાર્થ : લોકપ્રસિદ્ધ વિધાતા, બ્રહ્મા એવા જગતનું સર્જન કરે છે, જેમાં સુખ અને દુઃખ બન્ને હોય છે; જ્યારે કામદેવ એક એવો સર્જનહાર છે કે જે માત્ર ક્લેશનું, દુઃખનું સર્જન કરે છે. વળી, એનું સર્જન દુઃખદાયક હોવા છતાં તેને સુખ-સ્વરૂપ મનાવી કામદેવ મોહાંધ જીવોને ભ્રમાવે છે, તેથી એને ગ્રંથકારે નવી જાતનો વિધાતા કહ્યો છે. કામવાસનાને વશ જીવ, વાસ્તવમાં જે દુઃખ જ છે એને સુખ માની, સુખી થવા ભ્રાંતિગતપણે કામદેવની પાછળ ભમે છે. પરંતુ તે ક્યારે પણ સુખ પામતો નથી અને ક્લેશ તથા અશાંતિને ભોગવતાં ભોગવતાં ચારે ગતિમાં રખડે છે.

: વિવેચન :

કામવાસના સંકલ્પ (વિચાર)માંથી ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે એમ કહેવાય છે કે ‘કામદેવ’ સંકલ્પજન્મા છે.

કામવાસનાને પરવશ જીવ, દુઃખને પણ સુખરૂપે સમજે છે. ક્લેશમય દુઃખને પણ સુખ માને છે. આ કામવાસના જીવને ભ્રમિત કરતી રહે છે.

ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજીએ કહ્યું છે -

**દુઃખ સબ હી સુખ વિષય કો, કર્મવ્યાધિ-પ્રતિકાર,
તાકું મન્મથ સુખ કહે ધૂર્ત જગત દુઃખકાર. - પર**

વિષયના સુખો સર્વ દુઃખરૂપ છે, કર્મરૂપી વ્યાધિના પ્રતિકાર સમાન છે. તેને કામદેવ સુખ તરીકે મનાવે છે. ખરેખર આ કામદેવ જગતના જીવોને દુઃખ આપનાર મહાધુતારો છે. (પર)

**ઠગ કામ કે સુખ ગિને, પાઈ વિષય કી ભીખ,
સહજ રાજ પાવત નહિં લગી ન સદ્ગુરુ કી શીખ. - પ૩**

વિષયોની ભીખ માંગીને તેને સુખ મનાવતો આ કામદેવ લોકોને ઠગે છે. તે વિષયોથી જીવ પોતાના સહજ સ્વાભાવિક રાજ્યને પામતો નથી અને કામદેવને વશ પડેલાં જીવને સદ્ગુરુની શીખ પણ લાગતી નથી. (પ૩)

વૈષયિક સુખ દુઃખરૂપ જ છે, પરંતુ મન્મથપરવશ જીવ એને સુખ માને છે. માટે જગતમાં મન્મથને - કામદેવને ધૂર્ત કહેવામાં આવ્યો છે. જગતને ઠગે છે તે માટે તે ધૂર્ત છે.

જ્ઞાની-યોગીપુરુષોની દૃષ્ટિએ કામવાસના દુઃખરૂપ છે, પરંતુ અજ્ઞાની અને ભોગી લોકોની દૃષ્ટિએ એ વાસના સુખરૂપ મનાય છે. પ્રસ્તુતમાં ગ્રંથકારે અલંકારિક ભાષામાં કામદેવને નવી જાતના વિધાતા તરીકે વર્ણવ્યો છે ! લોકપ્રસિદ્ધ વિધાતા તો સુખને સુખરૂપે ઓળખાવે છે અને દુઃખોને દુઃખરૂપે ઓળખાવે છે. જ્યારે આ કામદેવ એવો વિધાતા છે કે જે દુઃખને સુખરૂપે ઓળખાવે છે !

માલવપતિ મુંજ જેવો વિદ્વાન રાજા પણ આ કામદેવના ઈંદામાં ફસાઈને દુઃખરૂપ કામવાસના (પરસ્ત્રીજન્ય)માં સુખ માની બેઠો હતો. એના પરિણામે ભયંકર મોતને પામ્યો હતો. હાથીના પગ નીચે ચગદાઈને મર્યો હતો.

કામદેવની ધૂર્તતા :

વિષમેષુરયં ધૂર્તચક્રશક્રત્વમર્હતિ ।

દુઃખં સુખતયાદર્શિ યેન વિશ્વપ્રતારિણા ॥૬૫॥

અર્થ : વિષમ બાણવાળો એ કામદેવ, ધૂર્ત લોકોના સમૂહનો ઈન્દ્ર થવાને લાયક છે, કારણ કે વિશ્વને ઠગનારો એ કામદેવ દુઃખને સુખરૂપે દેખાડે છે.

ભાવાર્થ : જેમ ઠગારો, ધૂતારો સાચી વાતને ખોટી અને ખોટી વાતને સાચી સિદ્ધ કરીને જગતને ઠગે છે, તેમ અતીન્દ્રિય સ્વરૂપસુખ જ સત્સુખ હોવા છતાં, મોહથી વશ થયેલા જગતને વિષયસુખ જ માણવા જેવું સુખ છે એમ બતાવી, કામદેવ જગતને ઠગે છે. વળી, એની પાસે એવાં ઇન્દ્રિયરૂપી પાંચ વિષમ બાણો છે કે જે બાણોથી ઘાયલ થનાર જીવને આત્મા અને જગતનું સ્વરૂપ વિપરીત ભાસે છે, તેથી તે બહિર્મુખ થઈ, સુખી થવા પ્રયત્ન કરે છે, પરંતુ અંતર્મુખ થવા ક્યારે પણ તૈયાર થતો નથી, કારણ કે ત્યાં સુખ છે એમ તે સ્વીકારી શકતો નથી. આમ, ઇન્દ્રિયરૂપી વિષમ બાણને ધારણ કરી સમસ્ત જગતને ઠગનાર કામદેવ ઠગોનો સરદાર, ઇન્દ્ર થવાની લાયકાત ધરાવે છે. વેદ-મોહનીયને કારણે આ સ્થિતિ થાય છે.

: વિવેચન :

કામદેવ ‘વિષમ’ બાણવાળો છે. ‘વિષમ’ એટલે વિપરીત અથવા એકી સંખ્યાવાળાં (પાંચ) બાણ ધારણ કરનારો છે કામદેવ.

જેમ ઠગારો-ધૂતારો ખોટી વાતને ખરી અને ખરી વાતને ખોટી બતાવે છે, તેવી રીતે કામદેવ પણ દુઃખને સુખરૂપે બતાવીને આ દુનિયાને ઠગે છે, ભલભલા વિદ્વાનોને, જ્ઞાનીઓને પણ ઠગે છે, માટે તે ઠગારો છે, ધૂતારો છે, પરંતુ સામાન્ય કોટિનો ધૂતારો નથી, ધૂતારા લોકોનો રાજા છે !

એક વાત સમજી રાખો કે આ ધૂર્તસમ્રાટ કામદેવના સામ્રાજ્યમાં જીવવાનું છે અને રહેવાનું છે. સમગ્ર વિશ્વ, આ કામદેવનું સામ્રાજ્ય છે. એટલે તો ગ્રંથકારે ‘વિશ્વ પ્રતારિણા’ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. કામદેવે સમગ્ર વિશ્વને છેતર્યું છે ! દુનિયા એનાથી છેતરાતી રહી છે. એ છેતરામણને ઢાંકવા માટે વિદ્વાનોએ ઘણી ઘણી વાતો લખી છે, પરંતુ એથી કંઈ કામવાસનાની ધૂર્તતાને નકારી શકાતી નથી.

અલબત્ત, આ કામવાસના વેદમોહનીય કર્મના ઉદયથી પ્રગટે છે, કર્મજન્ય છે, પરંતુ જ્યાં સુધી એ જીવના કંટ્રોલમાં રહે છે, ત્યાં સુધી જ બરાબર, જ્યારે એ જીવને વશ નથી રહેતી, જીવ એ વાસનાને પરવશ બની જાય છે ત્યારે જીવ સુખની ભ્રમણામાં અટવાતો, દુઃખના ઊંડા પાણીમાં ઉતરતો જાય છે... છેવટે એનો સર્વનાશ થાય છે.

કામદેવનું રાજ્ય સ્થિર રહી શકતું નથી.

यस्य साम्राज्यचिंतायां प्रधानं हंत योषितः ।

सोऽपि संकल्पभूः स्वस्य कथं स्थेमानमीहते ॥६६॥

અર્થ : ઘણા અફસોસની વાત છે કે જેના સામ્રાજ્યની મશલતમાં સ્ત્રીઓ પ્રધાન છે, એવો એ કામદેવ પોતાની સ્થિરતા કેમ ઇચ્છતો હશે ?

ભાવાર્થ : પુરુષપ્રધાન સમાજમાં સ્ત્રીનું સ્થાન નગણ્ય હોય છે. સ્ત્રીને પ્રધાનમંડળમાં સ્થાન આપવામાં આવતું નથી, કારણ કે જે રાજ્યની દોરી ચંચળતાની મૂર્તિ જેવી સ્ત્રીના હાથમાં હોય, તે રાજ્ય સલામત રહી શકતું નથી. પરંતુ કામદેવના રાજ્યની લગામ તો સ્ત્રીઓના હાથમાં હોય છે, તેથી પોતાનું રાજ્ય સલામત રહે, સ્થિર રહે એવું કામદેવ કઈ રીતે ઇચ્છી શકે ? તે ગમે તેટલો શક્તિશાળી ભલે હોય, પણ તેનું રાજ્ય સ્થિર નથી. જો જીવ જાગૃત થાય, તેને સ્વસ્વરૂપની ઓળખાણ થાય તો કામદેવ પરાજિત થાય છે, તેનું રાજ્ય સમાપ્તતાને પામે છે.

: વિવેચન :

પ્રાચીન ભારતીય રાજનીતિમાં, સ્ત્રીનું સ્થાન નગણ્ય હતું. સ્ત્રીને પ્રધાનમંડળમાં સ્થાન મળતું ન હતું. જે રાજા પોતાના પ્રધાનમંડળમાં સ્ત્રીને પ્રધાનપદ આપતો હતો તેનું રાજ્ય સલામત રહેતું ન હતું.

રાજનીતિમાં સ્ત્રીની સલાહ લેવામાં આવતી ન હતી. અપવાદરૂપે કોઈ રાજા, એવી વિદુષી સ્ત્રીની સલાહ લેતા, એ જુદી વાત છે.

પ્રસ્તુતમાં રાજનીતિની વાત નથી. પ્રસ્તુતમાં તો કામદેવના સામ્રાજ્યની વાત છે ! કામદેવનું તો સમગ્ર પ્રધાનમંડળ સ્ત્રીઓનું બનેલું છે ! કામદેવની સલાહકાર બધી સ્ત્રીઓ જ છે... અને તે છતાં અસંખ્ય વર્ષોથી કામદેવ આ વિશ્વ પર રાજ્ય કરે છે ! વિશ્વ પર જામીને બેઠો છે ! સ્થિર થઈને બેઠો છે...

ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીએ કહ્યું છે -

**જા કે રાજ-વિચારમેં અબલા એક પ્રધાન,
સો ચાહત હૈં સર્વજય, કેસે કામ તમામ ? - ૫૫**

જેને પોતાના રાજ્યની વિચારણામાં સ્ત્રીઓ માત્ર પ્રધાન છે, તે અજ્ઞાની એવો કામદેવ કેવી રીતે જ્ઞાન ઉપર વિજય મેળવવા ઈચ્છતો હશે. (૫૫)

**और भ्रांति मिटि जात है, प्रकट् ज्ञान उद्योत,
ज्ञानीकुं भी विषयभ्रम, दिशा मोड सम डोत. - ૫૬**

જ્ઞાનીને જ્યારે જ્ઞાનનો પ્રકાશ પ્રગટે છે ત્યારે વિષયનો ભ્રમ ભાંગી જાય છે, મટી જાય છે, પણ દિશાભ્રમ-મોડરૂપી દિશાભ્રમ જ્ઞાનીને પણ વિષયની ભ્રાંતિરૂપ પરિણમે છે. માટે તેણે પણ સાવધ રહેવાનું છે. (૫૬)

જે કામદેવના રાજ્યમાં, રાજકીય સલાહમાં સ્ત્રી-પ્રધાન છે, તે આ વિશ્વમાં વિજય ઈચ્છે છે, તે કેવી રીતે શક્ય છે ?

કામદેવે એ શક્ય કરી બતાવ્યું છે. ‘સ્ત્રી’ના માધ્યમથી જ એણે વિશ્વ પર વિજય મેળવ્યો છે... એક માત્ર જ્ઞાની પુરુષો ઉપર એનું કંઈ ઉપજતું નથી. જેમના હૃદયમાં આત્મજ્ઞાનનો પ્રકાશ પ્રગટ્યો હોય છે, તેઓ

કામવિજેતા બને છે. સામાન્ય શ્રુતજ્ઞાની તો વિષયોની ઈન્દ્રજાળમાં ભ્રમિત થઈ જાય છે. જેમ દિગ્મોહ થાય છે તેમ વિષયભ્રમ થાય છે.

વિજ્ઞાતીય વિશ્વાસપાત્ર ન હોઈ શકે :

दर्शयन्ति खलवैस्तथ्यमपि तात्त्विकम् ।

या इन्द्रजालिकप्रष्टास्ताः किं विश्रम्भभाजनम् ॥૬૭॥

અર્થ : જે સ્ત્રીઓ શબ્દોના અંશમાત્રથી અસત્યને સત્યરૂપે બતાવી શકે છે, એવી એ (સ્ત્રીઓ) ઈન્દ્રજાળ રચવામાં નિપુણ હોય છે. એ સ્ત્રીઓ વિશ્વાસપાત્ર કેમ ગણાય ?

ભાવાર્થ : ઈન્દ્રજાળ - મેઘધનુષ ઘણું મોહકરૂપ ધરાવે છે, તેથી લોકો તેના તરફ આકર્ષિત થાય છે, પરંતુ તે ક્ષણિક આનંદ આપી વિલીન થઈ જાય છે. સ્ત્રીમાં એક એવી ખાસિયત છે કે તે અલ્પ શબ્દોની ઈન્દ્રજાળ રચી, સુખનો ભાસ કરાવી, ભલભલા પુરુષોને એમાં ફસાવી શકે છે. તે અસત્યને એવું મોહક રૂપ આપી શકે છે કે અસત્ય સત્યરૂપે ભાસે છે, તેથી આવી સ્ત્રીનો વિશ્વાસ કરનાર બરબાદ થઈ જાય છે. વળી, તેના રૂપ પાછળ પાગલ થનારને કંઈ પણ પ્રાપ્ત થતું નથી અને તે પાયમાલ થઈ જાય છે, તેથી સ્ત્રીનો વિશ્વાસ કેવી રીતે કરાય ? તેનો વિશ્વાસ ન કરનાર જ્ઞાની ભગવંતો કામવાસના ઉપર વિજય મેળવી સંસારથી પાર થાય છે.

: વિવેચન :

સ્ત્રીઓનો એવો એક ઈતિહાસ છે કે જેમણે સાવ અસત્ય વાતને સત્યરૂપે સિદ્ધ કરી છે, જેમણે મોહક ઈન્દ્રજાળ રચીને પુરુષોને ફસાવ્યા છે... જેમણે પુરુષો સાથે વિશ્વાસઘાત કર્યો છે ! આ બધું જાણ્યા પછી, ગ્રંથકાર પૂછે છે કે આવી સ્ત્રીઓ પર વિશ્વાસ કેમ કરાય ? ન જ કરાય.

આ એક સર્વસામાન્ય વાત છે. અપવાદરૂપે એવી સ્ત્રીઓ હોય છે કે જે વિશ્વાસને નિભાવે છે. જે મોહની ઈન્દ્રજાળ રચતી નથી કે અસત્યને સત્યરૂપે સિદ્ધ કરતી નથી.

સામાન્ય સ્ત્રીને લક્ષ્ય બનાવીને ઉપાધ્યાયજી કહે છે -

દાખે આપ વિલાસકારી જૂઠેકુ ભી સાય,

ઈન્દ્રજાલ પર કામિની, તાસું તું મન રાય. - ૫૭

હસિતફૂલ પલ્લવ-અધર, કુચફલ કઠિન વિશાલ.

પ્રિયા દેખી મત રાય તું, યા વિષવેલી રસાલ. - ૫૮

ઈન્દ્રજાળની માફક પોતાના વિલાસો વડે જે જૂઠાને પણ સાચું કરી બતાવે છે, તેવા કામસુખમાં રાયવાનું છોડી દે. (૫૭)

સ્ત્રીનું હાસ્ય તે ફૂલ છે. તેના હોઠ તે પાંદડા છે, વિશાળ અને કઠણ સ્તનો તે ફળ છે, એમ માનીને તું કામસુખમાં રાચીશ નહીં, કારણ કે એ કામસુખ રસવાળી વિષની વેલડી સમાન છે. (૫૮)

‘સ્ત્રી એક વિષવેલ છે. સ્ત્રીનું હાસ્ય ફૂલ છે. પલ્લવ એના હોઠ છે અને એના કઠિન-વિશાલ સ્તન ફળ છે ! એવી સ્ત્રીને જોઈને હે મુનિ, તું રાચીશ નહીં.’ આગળ વધીને કહે છે -

યર્મમઢિત હૈ કામિની, ભાજન મૂત- પુરીખ,

કામ-કીટ આકુલ સદા, પરિહર મુનિ ! ગુરુશીખ. - ૫૯

કામિનીનું શરીર ચામડીથી મઢેલું, મૂત્ર અને વિષાનું ભાજન છે. માત્ર બહારથી જ સુંદર દેખાય છે. વળી તે કામરૂપ કીડાથી સદાવ્યાપ્ત છે, માટે સદ્ગુરૂની શિખામણ માનીને તું વિષય સેવનનો ત્યાગ કરી દે. (૫૯)

સ્ત્રીના ઉપર માત્ર સુંદર ચામડી મઢેલી છે. બાકી અંદર તો મૂત્ર અને વિષા જ ભરેલી છે. વાસનાના કીડા ખદબદે છે. હે મુનિ, તું એવી સ્ત્રીનો ત્યાગ કર.

જીવાત્માને શામાં રસ છે ?

નિજલાલાવિલં લીઢે યથા શ્વા શુષ્કકીકસમ્ ।

સ્વવાસનારસાજ્જન્તુર્વસ્તુભિઃ પ્રીયતે તથા ॥૬૮॥

અર્થ : જેમ કૂતરો પોતાની લાળથી વ્યાપ્ત એવા સૂકા હાડકાને રસપૂર્વક ચાટે છે, તેમ જીવાત્મા પોતાની વાસનાના રસથી, વસ્તુઓથી પુશ થાય છે.

ભાવાર્થ : જેમ સૂકું હાડકું કોઈ પણ પ્રકારે સુખ આપી શકતું ન હોવા છતાં કૂતરો તેને ચાવી ચાવીને સુખ મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે. તેને એમાંથી જે સુખ મળતું ભાસે છે, એ ખરેખર તો એમાંથી આવતું નથી, પણ હાડકાના કારણે પડતી લાળનો સ્વાદ તેને સુખનો ભાસ કરાવે છે. તેમ મોહવશ જીવને વિષયવાસના પોષવાથી સુખ મળશે એવી ભ્રાંતિ હોવાથી તે પરદ્રવ્યને પ્રાપ્ત કરી, ઈન્દ્રિયો દ્વારા એમાંથી સુખ મેળવવાનો સતત પ્રયત્ન કરતો રહે છે. પુણ્યોદય હોય તો તેને પરદ્રવ્યની પ્રાપ્તિ થવાથી એમાંથી સુખ મળતું ભાસે પણ છે, પરંતુ ખરેખર પરમાંથી સુખ આવતું નથી. વસ્તુતઃ પરની પ્રાપ્તિના કારણે થતી ઉત્તેજના, વાસનાપૂર્તિ અને દુઃખનો પ્રતિકાર તેને સુખનો ભાસ કરાવે છે. સમતાભાવથી પ્રતિકાર કરવો જોઈએ.

: વિવેચન :

સુકાં હાડકામાં રસ નથી હોતો, છતાં કૂતરો એમાં રસ માનીને મજેથી ચાટે છે ! વાસ્તવમાં, એ હાડકું કૂતરાની પોતાની લાળથી

ખરડાયેલું હોય છે... કૂતરો એ પોતાની લાળને જ ચાટીને રાજી થાય છે... પરંતુ અજ્ઞાનતાથી એ સમજે છે કે , 'આ હાડકામાં રસ છે !'

મનુષ્ય પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયોમાં સુખ માને છે. સુખ માનીને ભોગવે છે... પરંતુ આ મનુષ્યની અજ્ઞાનતા છે. વિષયમાં ખરેખર, કોઈ રસ હોતો જ નથી. મનુષ્યની જે સુખની વાસના છે, એ વાસનાના કારણે વિષયોમાં સુખ માને છે. વાસના દૂર થઈ ગયા પછી વિષયોમાં સુખ, દુઃખની લાગણી પેદા થતી નથી.

ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજીએ કહ્યું છે -

વિષય તજે સો સખ તજે, પાતક દોષ વિતાન,
જલધિ તરત નવિ ક્યું તરે, તટિની ગંગ સમાન. - ૬૦

ચાટે નિજ લાલા મિલિત, શુષ્ક હાડ જ્યું શ્વાન,
તૈસે રાયે વિષયમેં, જડ નિજ રુચિ અનુમાન. - ૬૧

પાપ અને દોષોનો વિસ્તાર કરનારા એવા વિષયોને જે તજે છે, તેણે બધું જ તજ્યું છે, જે મનુષ્ય સમુદ્રને તરી જાય છે, તે ગંગા જેવી નદીઓને કેમ ન તરે? અર્થાત્ વિષયોરૂપી મહાસાગરને તરી જનારો જગતમાં સર્વત્ર જીત મેળવનારો થાય છે. (૬૦)

જેમ કૂતરો પોતાની લાળથી વ્યાપ્ત શુષ્ક હાડકાંને ચાટે છે અને તેમાં આનંદ પામે છે. તેમ જડ પ્રાણી પોતાની રૂચિના અનુમાનથી વિષયોમાં રાયે છે. (૬૧)

જડબુદ્ધિ મનુષ્ય, પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયોમાં પોતાની વાસનાના કારણે રાયે છે. વાસના બે પ્રકારની હોય છે. સુખની અને દુઃખની. સુખની વાસનાથી ખુશ થાય છે, દુઃખની વાસનાથી નાખુશ થાય છે અને જ્યારે વાસનાથી મુક્ત થાય છે ત્યારે સુખ-દુઃખની કલ્પનાઓ દૂર થઈ જાય છે.

ગ્રંથકાર સમજાવે છે કે વિષયોમાં સુખ-દુઃખ ન માનો. તમારી વાસના જ સુખ-દુઃખરૂપ છે. સુખ-દુઃખની કલ્પનાઓથી મનને મુક્ત કરવાનું છે. તે માટે સમતાનો, સામ્યભાવનો અભ્યાસ કરતા રહો. (આત્મજ્ઞાનના સાધનોમાંથી જુઓ)

શરીર પ્રત્યે મુખ્યતા જીવને સંસારમાં રખડાવે છે.

વિધાય કાયસંસ્કારમુદારઘુસૃણાદિભિઃ ।

આત્માનમાત્મનૈવાહો, વંચયન્તે જડાશયાઃ ॥૬૧॥

અર્થ : જડ બુદ્ધિના પુરુષો ઊંચી જાતના કેશર વગેરેથી પોતાના શરીરને શણગારીને આત્માથી જ આત્માને ઠગે છે !

ભાવાર્થ : આત્મગુણવિકાસ કરવાથી જીવની શોભા વધે છે, પરંતુ જડ બુદ્ધિવાળો - મોહના કારણે ભાન ગુમાવી બેઠેલો જીવ, પોતાની શોભા વધારવા માટે શરીરને શણગારે છે. શરીરને પોતાનું સ્વરૂપ માની, કેશર-ચંદન વગેરે દ્રવ્યો વડે તેને સાચવવામાં, શણગારવામાં, તેની શોભા વધારવામાં રાયે છે અને શરીરની સુંદરતા વધે તેમાં કૃતકૃત્યતા અનુભવે છે. પરંતુ આવી ચેષ્ટાઓથી તે પોતે પોતાને ઠગે છે, કારણ કે પૂરણ-ગલન સ્વભાવવાળાં પુદ્ગલનું બનેલું આ શરીર નશ્વર છે, તેને સાચવવાનો ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો પણ વ્યર્થ છે. અજ્ઞાનીને આવું ભાન રહેતું નથી, તેથી તેનો મહામૂલો મનુષ્યભવ શરીર પાછળ વેડફી નાંખી, તે પોતાના આત્માને ગુમાવે છે.

: વિવેચન :

આ શરીર અશુચિથી ભરેલું છે. મળ-મૂત્ર-માંસ-મજ્જા, લોહી અને હાડકાં વગેરે ગંદા પદાર્થોથી ભરેલું છે. એના ઉપર કાળી-ગોરી ચામડીનું આવરણ માત્ર છે... આવા શરીરને રોજ નવરાવીને એના ઉપર સુગંધી

વિલેપનો કરવાં, એવા શરીરને સુંદર વજ્રાલંકારોથી શણગારવું... એમાં બુદ્ધિમતા નથી, પરંતુ બુદ્ધિની જડતા છે !

કારણ કે શરીરના આવા બધા શણગારથી, શરીરની અશુચિતા દૂર થતી જ નથી. શરીરમાં ભરેલી ગંદકી યથાવત્ રહે છે. પછી શા માટે બધા શણગાર કરવા ?

જો તમે શરીરની શોભા કરો છો, શરીરને સજાવો છો, તો તમે ખરેખર, તમારી જાતને જ છેતરો છો ! તમે સ્વયં તમારા આત્માને ઠગો છો.

ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી કહે છે -

ભૂષન બહુ બનાવતે, ચંદન ચરચત દેહ,

વંચત આપ હી આપકું જડ ધરી પુદ્ગનેહ. - ૬૨

જડ (મૂઢ) જેવાં પ્રાણીઓ પુદ્ગલ શરીર પર સ્નેહ ધારણ કરીને વિવિધ પ્રકારના આભૂષણો બનાવે છે, ચંદનથી દેહને સુગંધિત બનાવે છે અને તેમ કરી પોતાની જાતે જ પોતાને ઠગે છે, પોતાની જાતને છેતરે છે. (૬૨)

પુદ્ગલ સાથેના પ્રેમ, જડબુદ્ધિનું કામ છે. શરીરથી પુદ્ગલ છે. શરીર પર પ્રેમ રાખવાનો નથી. શરીરની શોભા કરવાની નથી. શરીરથી આત્મા જુદો છે. શરીરમાં વ્યાપીને રહેલો છે, છતાં શરીરથી જુદો છે. એ આત્માની સંભાળ લેવાની છે. એ આત્માને ક્ષમા વગેરે ગુણોથી શણગારવાનો છે. આત્મા ઉપર લાગેલાં કર્મોનાં બંધનો તોડવાનાં છે.

ચિત્તને, મનને વશ કરવું તે અગત્યનું છે. ઈન્દ્રિયોને જીતી શકાય છે.

સ્વાન્તં વિજિત્ય દુર્દાન્તમિન્દ્રિયાણિ સુખં જયેત્ ।

તત્તુ તત્ત્વવિચારેણ જેતવ્યમિતિ મે મતિઃ ॥૭૦॥

અર્થ : દુઃખે કરીને દમન કરી શકાય એવા મનને જીતવાથી ઈન્દ્રિયો સુખપૂર્વક જીતી શકાય છે. મનને તત્ત્વવિચારથી જીતવું જોઈએ એમ મારું (ગ્રંથકારનું) માનવું છે.

ભાવાર્થ : મનથી સંસાર છે અને મનથી પર થતાં મોક્ષ છે, તેથી આત્મકલ્યાણ અર્થે મનના માલિક થવું જોઈએ. વળી, મન વશ હોય તો ઈન્દ્રિયો પણ વશમાં રહે છે. મનને જીતવાના બે રસ્તા છે - દમન અને શમન. મનનું દમન બહુ પીડાકારી છે, દુઃખદાયક છે. વળી, દમન થયેલું મન ગમે ત્યારે દગો આપી જીવનો સર્વનાશ કરી શકે છે, તેનું ભવભ્રમણ વધારી શકે છે. પરંતુ શમન થયેલું મન ક્યારેય દુઃખી કરી શકતું નથી. જીવ હંમેશ માટે તેનો માલિક બની જાય છે. તેથી મનનું દમન નહીં પણ શમન કરવું જોઈએ. મનના શમન માટે તત્ત્વવિચાર એ અમોઘ ઉપાય છે એમ ગ્રંથકારનું કહેવું છે. જ્ઞાનની આરાધના કરી જીવ મનથી પાર થઈ શકે છે.

: વિવેચન :

મનને જીતવું, ઘણું દુઃખદાયી છે. ઘણું મુશ્કેલ છે. પરંતુ જો તમે મનને જીતી લો છો, તો ઈન્દ્રિયોને સુખપૂર્વક જીતી શકશો. ઈન્દ્રિયો મનની આજ્ઞા માને છે.

દુર્દાન્ત મનનું દમન કરવાથી એ નહીં જીતી શકાય. એનું શમન કરવાનો પ્રયત્ન કરો. શાન્ત-પ્રશાન્ત કરવાનો ઉપાય કરો તો એને જીતી શકાશે. મનનું શમન તત્ત્વચિંતનથી કરી શકાય છે ! તત્ત્વચિંતન મનશમનનો અમોઘ ઉપાય છે. એટલે જ તીર્થંકર ભગવંતોએ તત્ત્વઅભ્યાસ કરવાનો, તત્ત્વોની અનુપ્રેક્ષા કરવાનો ખાસ ઉપદેશ આપ્યો છે. ખાસ કરીને સાધુ-સાધ્વીને દિવસ-રાતના ૧૫ કલાક એ માટે ફાળવ્યા છે !

જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આશ્રવ, સંવર, બંધ, નિર્જરા અને મોક્ષ આ નવ તત્ત્વોનું ચિંતન કરતા રહો. કોઈ જ્ઞાનીપુરુષ પાસેથી ચિંતન કરવાની કળા શીખી લો. આ તત્ત્વચિંતનથી અવશ્ય તમે મનોવિજય મેળવી શકશો.

ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીએ પણ આ જ વાત કહી છે -

દુર્દમન કે જય કિયે, ઈન્દ્રિય જગ સુખ હોત,

તાત મન જય કરન કું, કરો વિચાર-ઉદ્યોત. - ૬૩

દુર્દમ-દુર્જેય એવા મનનો જય કરવાથી ઈન્દ્રિયોનો જય થાય છે અને સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી મનનો જય કરવા માટે સુવિચારપણાનો ઉદ્યોત કરો. (૬૩)

‘વિચાર-ઉદ્યોત’ એટલે તત્ત્વચિંતન. ઈન્દ્રિયો પર વિજય મેળવવા મનોજય કરો. મનોજય કરવા તત્ત્વચિંતન કરો. તત્ત્વચિંતન કરવા તત્ત્વોનો અભ્યાસ કરો.

મન કેમ વશ થાય ? મનને વશ કરવાની રીત :

સંચરિષ્ણુરસૌ સ્વૈરં વિષયગ્રામસીમસુ ।

સ્વાન્તદંતી વશં યાતિ વીતકર્માનુશાસનાત્ ॥૭૧॥

અર્થ : વિષયરૂપી ગામના સીમાડામાં સ્વચ્છંદપણે ફરનારો મનરૂપી હાથી, કર્મરહિત વીતરાગના શાસનથી વશ થાય છે.

ભાવાર્થ : ઈન્દ્રિયવિષયો મનને હિતકારી લાગવાથી, એમાં તેને સુખ લાગવાથી, આસક્તિ સહિત તે એમાં રમમાણ રહે છે. વિષયોના અતિપરિચયના કારણે તે વિવેકહીન બની, ઉન્મત્ત બની, જ્યાં ઈચ્છા થાય ત્યાં જાય છે. આમ, સ્વચ્છંદે પ્રવર્તતું મન એટલું બધું શક્તિશાળી બને છે કે તે અનંત સામર્થ્યવાન આત્મા ઉપર પોતાનું આધિપત્ય સ્થાપી

શકે છે. આ મનરૂપી સ્વચ્છંદી હાથી કોઈ રીતે કાબૂમાં આવતો ન હોવા છતાં જો વીતરાગપ્રભુની આજ્ઞારૂપી અંકુશ તેના ઉપર લાદવામાં આવે તો તેને વશ કરી શકાય છે. જેમ જેમ ઈન્દ્રિય વિષયોની નિઃસારતાનો બોધ દઢ થતો જાય છે, તેમ તેમ વિષય-કષાયનો રંગ ફિક્કો પડે છે, મનને ભટકવાનાં સ્થાન ઘટતાં જાય છે, વૈરાગ્ય પુષ્ટ થાય છે અને મનના માલિક બની સ્વકલ્યાણ સાધી શકાય છે.

: વિવેચન :

પાંચ ઈન્દ્રિયોના અસંખ્ય વિષયોનું એક મોટું નગર છે ! એ નગરના સીમાડામાં મનરૂપી હાથી સ્વચ્છંદપણે, ઉન્મત્ત બની ફરતો રહે છે.

મનને ઉન્મત્ત-સ્વચ્છંદી હાથીની ઉપમા આપી છે. એને સામાન્ય મહાવત વશ નથી રાખી શકતો. એનું અનુશાસન વીતરાગનું શાસન જ કરી શકે છે. અર્થાત્ વીતરાગભગવંતની વાણીનું શ્રવણ કરવાથી ‘તત્ત્વ વિચાર’ પ્રાપ્ત થાય છે. તત્ત્વવિચારથી મનની ચંચળતા દૂર થાય છે. તો જ મનને વશ કરી શકાય છે. મનનો હાથી વીતરાગશાસનથી જ વશ કરી શકાય છે.

ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીએ આ શ્લોકનો અનુવાદ આ રીતે કર્યો છે —

વિષયગ્રામ કી સીમમેં, ઈચ્છાચારી ચરંત,

જિન-આણા અંકુશ ધરી, મન-ગજ વશ કરો સંત. - ૬૪

માટે હે સંતો ! વિષયોરૂપ ગામના સીમાડામાં ઈચ્છા પ્રમાણે ફરતા મનરૂપ હાથીને શ્રી જિનેશ્વરના આજ્ઞારૂપ અંકુશને ધારણ કરી વશ કરો. (૬૪)

જિનાજ્ઞાના અંકુશથી મન-ગજને વશ કરો ! અર્થાત્ મનને જ્ઞાનથી જ વશ કરી શકાય છે, એ તાત્પર્ય છે.

જિનવાણીનું સદ્ગુરૂના મુખે પ્રતિદિન શ્રવણ કરવું જોઈએ. શ્રાવકનું

આ એક ટ્રેનિક કર્તવ્ય બતાવવામાં આવેલું છે. વધુમાં વધુ સમય જિનોક્ત તત્વોના શ્રવણ, મનન, ચિંતનમાં પસાર કરવો જોઈએ. તો મનનું વશીકરણ થઈ શકે. મન પવિત્ર રહે. પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયોમાં ભટકવાનું ઓછું થાય. વિષયોની નિઃસારતાનો જેમ જેમ બોધ વધતો જાય, તેમ તેમ મન વિરક્ત બનતું જાય અને તત્ત્વચિંતનમાં લીનતા વધતી જાય.

મનની શક્તિ અને મનને કેમ યોજવું જેથી કલ્યાણ થઈ શકે.

મનઃ પવનયોરૈક્યં મિથ્યા યોગવિદો વિદુઃ ।

બંધ્રમીતિ યતઃ સ્વૈરમતીત્ય પવનં મનઃ ॥૭૨॥

અર્થ : યોગીપુરુષો મન અને પવનની એકતા બતાવે છે તે ખોટું છે, કારણ કે મન તો પવનનું પણ ઉલ્લંઘન કરી સ્વેચ્છાથી અતિ ફરે છે.

ભાવાર્થ : યોગીજનો મનને પવનની સાથે સરખાવે છે, પણ મનની ગતિ પવન કરતાં વિશેષ હોવાથી મનને પવનની ઉપમા આપવી યથાર્થ નથી. મન આકાશ-પાતાળમાં, ભૂત-ભવિષ્યમાં એટલું ઝડપથી જઈ શકે છે કે તેની ગતિનો પાર પામવો પણ મુશ્કેલ છે. મનને આમથી તેમ ભટકવું બહુ ગમતું હોવાથી બહિર્મુખ પ્રવર્તનથી પાછું વળવા તે તૈયાર થતું નથી. બહિર્મુખ રહેવાથી અનેકવિધ અકલ્યાણ થાય છે અને અંતર્મુખ ન થવાથી આત્મકલ્યાણ સાધી શકાતું નથી, છતાં મનનો ગુલામ બનેલો જીવ અંતર્મુખ થઈ શકતો નથી. આમ, મનને લઈને અનેક રીતે નુકસાન થાય છે, તેથી તેના પરિભ્રમણનું ક્ષેત્ર બદલીને, અર્થાત્ તેને જ્ઞાન-ક્રિયામાં જોડેલું રાખીને જીવે સ્વકલ્યાણ સાધવું જોઈએ.

: વિવેચન :

‘મનની ગતિ, પવનની ગતિ કરતાં વધારે છે.’ આ વાત ગ્રંથકારને કહેવી છે. એ માટે તેઓ મન અને પવનની ગતિની સમાનતાનું ખંડન કરે છે !

પવનની ગતિ કરતાં મનની ગતિ અતિશય વધારે છે. એ પણ વિષયોમાં ! પાંચ ઈન્દ્રિયોના અસંખ્ય વિષયોમાં મનના આ અતિ પરિભ્રમણનાં અનેક નુકસાનો છે. એ મનની ગતિ ઓછી કરવી જોઈએ. મનના પરિભ્રમણનું ક્ષેત્ર બદલી નાંખવું જોઈએ. તે માટે કેટલીક સાવધાનીઓ જરૂરી છે -

શ્રવણ-દર્શન-અધ્યયન અને ભોજનમાં સાવધાન રહો. વિધેયાત્મક વિચારો કરતા રહો. કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વના વિચારો ન કરો. મૈત્રી આદિ ચાર ભાવનાઓ ભાવતા રહો. મંત્રજાપ અને પરમાત્મધ્યાન કરતા રહો. માનસિક તનાવથી બચતા રહો.

ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી કહે છે.

**એક ભાવ મન-પવનકો, જૂઠ કહે ગ્રંથકાર,
યા તે પવન હિ તેં અધિક, હોત ચિત્ત કો ચાર. - ૬૫**

ભાવ મન અને પવનનું સમાનપણું છે, એમ ગ્રંથકારો દ્વારા કહેવામાં આવે છે, તે વિચાર કરતાં યથાર્થ નથી, કારણ કે યુક્તિથી વિચાર કરતાં મનની ગતિ પવનથી અનેકગણી વધારે છે. (૬૫)

**જામેં રાયે તાહિમેં, વિરયે કરિ ચિત્ત ચાર,
ઈષ્ટ અનિષ્ટ ન વિષયકો, યૂં નિશ્ચય નિરધાર. - ૬૬**

એક વખત મન જેમાં રાયે છે, આનંદ પામે છે તેમાં જ પાછું તે મન વિરક્ત પણ થાય છે. તેથી કોઈ વિષયો ઈષ્ટ કે અનિષ્ટ નથી. એમ તું નિશ્ચયથી-નિશ્ચયપૂર્વક માન. - ૬૬

પવન કરતાં મનની ગતિ ઘણી વધારે છે. એવા મનનું વશીકરણ અને સ્થિરીકરણ કરવું અતિ આવશ્યક છે. એ માટે ઉપર બતાવેલા ૬

ઉપાયો કરવા જ રહ્યા. સ્થિર અને પવિત્ર મન, આત્માને મુક્તિની નિકટ લઈ જાય છે. અસ્થિર અને ગંદુ મન જીવને નરકમાં લઈ જાય છે.

પરના કર્તૃત્વભાવથી બંધન-દુઃખની પ્રાપ્તિરૂપ ફળ :

ચક્ષુષ્યદ્વેષ્યતાં ભાવેષ્વિન્દ્રિયૈઃ સ્વાર્થતઃ કૃતામ્ ।

આત્મન્ સ્વસ્યાભિમન્વાનઃ,કથં નુ મતિમાન્ ભવાન્ ॥૭૩॥

અર્થ : હે આત્મન્ ! સર્વ પદાર્થોમાં ઈન્દ્રિયો સ્વાર્થથી જે રાગ-દ્વેષ કરે છે, તેમાં તું જે કર્તૃત્વનું અભિમાન રાખે છે, તેથી તું બુદ્ધિમાન કેમ ગણાય ? અર્થાત્ ન જ ગણાય.

ભાવાર્થ : પરપદાર્થોમાંથી સુખ લેવા ઈન્દ્રિયો દ્વારા જીવ બહાર ભટકે છે. ઈષ્ટ લાગતા પદાર્થ ભોગવીને સુખ અનુભવે છે અને અનિષ્ટ લાગતા પદાર્થ પ્રાપ્ત થતાં દુઃખ અનુભવે છે, તેથી ઈષ્ટ માટે રાગ અને અનિષ્ટ માટે દ્વેષ કરે છે. વળી, સુખ સતત મળતું રહે તે માટે પરમાં ફેરફાર કરવાનો પુરુષાર્થ કરે છે. પુણ્યોદય હોય તો તેની ઈચ્છા અનુસાર ફેરફાર થાય છે, તેનો પુરુષાર્થ સફળ થતો જણાય છે, તેથી તે એમ માને છે કે ‘મારા કરવાથી થયું.’ હકીકતમાં તે પરમાં કંઈ જ કરી શકે તેમ નથી, છતાં તે કર્તૃત્વનું અભિમાન કરે છે. કર્તૃત્વભાવથી પરને ગ્રહણ કરવાનો અને છોડવાનો પ્રયત્ન કરી, આકુળ-વ્યાકુળ થઈ, દુઃખી થવામાં બુદ્ધિમત્તા ક્યાં છે ? પ્રાપ્તિ-અપ્રાપ્તિથી જે ન સુખી થાય છે, ન દુઃખી થાય છે તે બુદ્ધિમાન છે, બીજા નહીં.

: વિવેચન :

હે આત્મન્ ! પદાર્થોમાં રાગ-દ્વેષ ઈન્દ્રિયો કરે છે, અને કર્તૃત્વનું (પ્રિય-અપ્રિયની કલ્પનાઓ) અભિમાન તું રાખે છે, તે શું બુદ્ધિમત્તા છે ?

હા, જે પદાર્થો, જે વિષયો ઈન્દ્રિયોને પ્રિય હોય છે, તેમાં તે રાગ

રાખે છે અને જે અપ્રિય હોય છે, તેમાં તે દ્વેષ રાખે છે.... ઈન્દ્રિયો ખરેખર સ્વાર્થી છે. તે છતાં અજ્ઞાની જીવાત્મા ઈન્દ્રિયોના રવાડે ચઢીને સ્વયં એ વિષયોમાં પ્રિય-અપ્રિયની કલ્પનાઓ કરે છે ! ‘મને આ પ્રિય છે,’ ‘મને આ અપ્રિય છે.’ આવું કર્તૃત્વનું અભિમાન રાખવું મિથ્યા છે.

ઈન્દ્રિયો ભલે વિષયોમાં રાગ-દ્વેષ કરે, આત્માએ રાગ-દ્વેષ નથી કરવાના. આત્માએ તો વિચારવાનું છે કે ‘કોઈ વિષય સારો નથી કે નરસો નથી. સારા-નરસાની માન્યતાઓ ઈન્દ્રિયોની છે. હું તો વીતરાગ છું. મને નથી રાગ, નથી દ્વેષ. હવે હું પ્રજ્ઞાવંત છું, બુદ્ધિમાન છું. મારાથી હવે ઈન્દ્રિયોની જેમ રાગ-દ્વેષ ન કરાય.’

ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીએ કહ્યું છે -

કેવલતામેં કર્મકો, રાગ દ્વેષ કો બંધ,

પર મેં નિજ અભિમાન ઘર, ક્યા ફિરત હો અંધ... ૬૭

ફક્ત વિષયોમાં રાગ-દ્વેષ કરવાથી જ કર્મનો બંધ થાય છે. હે અજ્ઞાની અંધ ! પરવસ્તુમાં ‘આ પોતાની છે’ એવું અભિમાન ધરી શા માટે સંસારમાં ફરી રહ્યો છે. (૬૭)

જે વિષયોનો આત્મા કર્તા નથી કે ભોક્તા નથી, તે વિષયોમાં પોતાપણાનું અભિમાન કરનારને ઉપાધ્યાયજી આંધળો કહે છે !

આત્મા જો વિષયોથી વિમુખ બની રાગ-દ્વેષ કરવાનું છોડી દે, તો ઈન્દ્રિયો પણ શાન્ત થાય. વિષયો તરફ દોડતી અટકી જાય.

મૈત્રી આદિ ભાવનાઓથી હિતની વિચારણા કર :

અવધત્સે યથા મૂઢ ! લલના-લલિતે મનઃ ।

મૈત્ર્યાદિષુ તથા ધેહિ, વિધેહિ હિતમાત્મનઃ ॥૭૪॥

અર્થ : હે મૂઢ જીવ ! જેમ તું વિજાતીયના વિલાસમાં મન રાખે છે, તેમ મૈત્રી વગેરે ભાવનાઓમાં રાખ અને તારા આત્માનું હિત કર.

ભાવાર્થ : ‘વિજાતીયથી સુખ મળે છે’ એ માન્યતાના કારણે જીવની વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિના કેન્દ્રસ્થાને વિજાતીય બિરાજમાન હોય છે. તેનું મન વિજાતીયના વિલાસમાં એટલું બધું રત હોય છે કે તેને પોતાનો વિચાર કરવા માટે અવકાશ જ મળતો નથી. તે પોતાનાં હિત-અહિતને, કલ્યાણ-અકલ્યાણને સમજી શકતો નથી અને પોતાનો મનુષ્યભવ વિજાતીય પાછળ ગુમાવી, પોતાનો સંસાર વધારી દુઃખી થાય છે. જ્ઞાની ભગવંતો એ મૂઢ જીવને સમજાવે છે કે વિજાતીય આદિના ભોગવિલાસથી વિરામ પામી તું મૈત્રી આદિ સુવિચારણામાં મનને જોડ કે જેથી તારા આત્માનું હિત-અહિત તું વિચારી-સમજી શકે અને સ્વકલ્યાણ સાધી શકે.

: વિવેચન :

પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયોમાં પ્રમુખ વિષય છે વિજાતીય !

આ વિશ્વમાં અનાદિકાળથી ‘વિજાતીય’ એવો આકર્ષક વિષય રહેલો છે કે પુરુષ, અજ્ઞાની પુરુષ એના પ્રત્યે આકર્ષાયેલો રહે છે. જો કે પુરુષમાં રહેલું ‘પુરુષવેદ’ નામનું મોહનીય કર્મ જ એને વિજાતીય તરફ ઉશ્કેરે છે, મોહીત કરે છે અને એના મન-વચન-કાયાને વાસનાથી રંગી દે છે.

એવી જ સ્થિતિ વિજાતીય પ્રત્યે સ્ત્રીની હોય છે. સ્ત્રીમાં રહેલું ‘સ્ત્રીવેદ’ નામનું મોહનીય કર્મ સ્ત્રીને વિજાતીય તરફ આકર્ષે છે ને મોહિત કરે છે. સ્ત્રી, પુરુષવાસનાથી રંગાઈ જાય છે.

ગ્રંથકાર કહે છે : વિજાતીયના વિવિધ વિલાસોમાં તારા મનને ન જોડ. તારું મન મૂલ્યવાન છે. એનો સદુપયોગ કર. મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા

અને મધ્યસ્થ— આ ચાર ભાવનાઓમાં મનને જોડ. મનમાં આ ભાવનાઓની રમણતા કર.

બીજા જીવોના હિતનો વિચાર કર. બીજા જીવોનું સુખ જોઈને રાજી થા. બીજા જીવોના દુઃખોને દુર કરવાનો વિચાર કર. બીજા જીવોના અપરિહાર્ય દોષોની ઉપેક્ષા કર.

ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીના શબ્દોમાં -

જૈસે લલના-લલિતમે ભાવ ધરત હૈ સાર,
તૈસે મૈત્રી પ્રમુખ મેં, ચિત્ત ધરી કર સુવિચાર. - ૬૮

જેવી રીતે તું વિજાતીયના વિલાસમાં સુંદરભાવ ધારણ કરે છે, તેવી રીતે મૈત્રી વગેરે ભાવનાઓમાં ચિત્તને ધારણ કરી, સારા વિચારો કર તો સહજમાં કલ્યાણને પ્રાપ્ત થશે. (૬૮)

ગ્રંથકારે મનને વિષયોથી મુક્ત રાખવા માટે મૈત્રી આદિ ભાવનાઓનું ચિંતન કરવાનો, શ્રેષ્ઠ ઉપાય સૂચવ્યો છે.

સહજ સુખ ક્યાં છે ?

આત્મન્યેવ હિનેદિષ્ટે નિરાયાસે સુખે સતિ ।

किं ताम्यसि बहिर्मुढ ! सतृष्णायामिवैणकः ॥૭૫॥

અર્થ : ઝાંઝવાના જળ તરફ જેમ હરણ દોડે છે, તેમ હે મૂઢ જીવ ! તારા આત્માની અંદર સહજ સુખ રહેલું છે, તે છોડીને બહાર શા માટે વલખાં મારે છે ?

ભાવાર્થ : આત્મા સુખસ્વરૂપ છે, છતાં અજ્ઞાની સુખી થવા માટે બહાર ફાંફાં મારે છે, પણ તેને ત્યાંથી સુખ મળતું નથી; કારણ કે સુખ

એકમાત્ર આત્મામાં જ રહેલું છે. આત્મા સાથે એકત્વ થાય તો સુખ જ સુખ મળે છે. વળી, એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યને ન સુખ આપે છે, ન દુઃખ આપે છે, પરદ્રવ્યમાં રહેલી સુખ-દુઃખની કલ્પના તેને સુખી-દુઃખી કરે છે. જેમ ખારી જમીન ઉપર પડતાં સૂર્યનાં કિરણોના કારણે, પાણી ન હોવા છતાં પાણીનો ભાસ થવાથી હરણ પાણી માટે ત્યાં દોડે છે, પણ તે ઝાંઝવાનાં પાણી તેની તરસ છિપાવતાં નથી, તેને તૃપ્તિનું સુખ આપતાં નથી; તેમ આત્માની બહાર બીજે કશે પણ સુખ માટે વલખાં મારવાથી કોઈને ક્યારે પણ સુખ મળતું નથી. જીવ અંતરમાં વળે તો જ નિરાકુળ સુખ અનુભવે છે.

: વિવેચન :

ભોળું હરણ ! હરણને પાસે રહેલું પાણી ભરેલું તળાવ દેખાતું નથી... એને દૂર દૂર ઝાંઝવાના જળ દેખાય છે... એ પીવા એ દોડે છે.. બળબળતા તાપમાં દોડે છે. પાણી નથી મળતું... જ્યાં સુધી સૂર્યના કિરણો રણની રેતી ઉપર પડતાં રહે છે, પાણીનો ભ્રમ ઊભો રહે છે, ત્યાં સુધી હરણ દોડ્યા કરે છે...છેવટે થાકીને... ધોર તૃષ્ણામાં મરણને શરણ થાય છે.

મૂઠ જીવની પણ એવી જ સ્થિતિ થાય છે. પોતાની નજીક... પોતાની અંદર જ સહજ અનંત સુખ રહેલું છે, તે એને દેખાતું નથી. એને દૂરનાં વૈષયિક સુખો દેખાય છે, એ સુખો મેળવવા અને ભોગવવા, જન્મથી મૃત્યુ સુધી દોડતો રહે છે... કૃત્રિમ અને નિઃસાર વિષયસુખોથી જીવને ક્યારેય તૃપ્તિ થતી નથી. અતૃપ્તિ અને આસક્તિના પરિણામે એ મૂઠ જીવ દુઃખી-દુઃખી થઈ જાય છે, અને મોતને શરણ થાય છે. દુર્ગતિમાં ચાલ્યો જાય છે.

ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી કહે છે -

બાહિર બહુરિ કહા ફિરે, આપહિ મેં હિત દેખ,
મૃગતૃષ્ણા સમ વિષય કો, સુખ સબ જાની ઉવેખ. - ૬૯

હે મૂર્ખ આત્મન્ ! તું બહાર શું ફરી રહ્યો છે ? તારું હિત તો તારી અંદર-આત્મામાં જ છે. તેને તો જો. ઈન્દ્રિયોના વિષયોનાં સઘળાં સુખો મૃગતૃષ્ણા સમાન રહેલા છે, એમ જાણી તેની ઉપેક્ષા કર. (૬૯)

વૈષયિક સુખોને મૃગતૃષ્ણા જેવાં સમજો. મૂઠતાને દૂર કરી, એ વિષયસુખોનો ત્યાગ કરો, અને તમારા આત્મામાં રહેલા સહજ ને શાશ્વત્ સુખને જાણો. મૂઠતા દૂર થશે તો જ આત્માની ભીતર દૃષ્ટિ જશે અને ભીતરમાં સુખનો મહાસાગર દેખાશે.

વાસનાને કારણે પ્રિય-અપ્રિયતા ?

પ્રિયાપ્રિયવ્યવહૃતિર્વસ્તુનો વાસનાવશાત્ ।

અંગજત્વે સુતઃ પ્રેયાન્, યૂકાલિક્ષમસંમતમ્ ॥૭૬॥

અર્થ : વસ્તુમાં પ્રિયાપ્રિયનો વ્યવહાર વાસનાના કારણે છે (તાત્ત્વિક નથી), કેમ કે શરીર દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર પ્રિય લાગે છે, એ જ શરીરમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી જૂ કે લીખ અપ્રિય લાગે છે.

ભાવાર્થ : કોઈપણ વસ્તુ સાથેનો પ્રિય-અપ્રિયનો વ્યવહાર જીવની વાસનાના કારણે હોય છે, અર્થાત્ તેને જે ગમે છે એ પ્રિય લાગે છે અને જેના પ્રત્યે અણગમો છે એ અપ્રિય લાગે છે. એક જ શરીરમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ પુત્ર માટે ગમો છે, જ્યારે જૂ માટે નથી, તેથી પુત્ર પ્રિય લાગે છે અને જૂ અપ્રિય લાગે છે. વળી, એક સમયે જે પ્રિય હોય, તે હમેશાં પ્રિય રહેતું નથી, જેમ કે લગ્ન પહેલાં પુત્રને પ્રિય લાગતાં માતા-

પિતા લગ્ન પછી અપ્રિય બની જાય છે. આમ, વાસના, પ્રિય-અપ્રિય ભાવાદિ બદલાયાં કરતાં હોવાથી તે સર્વ તાત્વિક નહીં પણ કર્મકૃત છે.

: વિવેચન :

કોઈ વસ્તુ એકાંતે પ્રિય નથી લાગતી, એકાંતે અપ્રિય નથી હોતી. એક સમયે પ્રિય લાગતી વસ્તુ કાળાંતરે અપ્રિય લાગે છે. એક સમયે અપ્રિય લાગતી વસ્તુ, સમયાંતરે પ્રિય લાગે છે. પ્રિય-અપ્રિયની કલ્પનાઓ દેશ, કાલ, વ્યક્તિ અવસ્થા... આદિના પરિવર્તન સાથે બદલાયા કરે છે.

ગ્રંથકાર એક સચોટ દૃષ્ટાંત આપીને આ વાત સમજાવે છે. એક જ શરીર સ્ત્રીનું ! એમાંથી પુત્ર જન્મે છે, ગમે છે. જૂ-લીખ પેદા થાય છે, નથી ગમતી ! એવી રીતે અનેક દૃષ્ટાંતો આપી શકાય એમ છે -

એક સમયે ગમતી માતા, પરણ્યા પછી પુત્રને નથી પણ ગમતી. એક સમયે ગમતી પત્ની, પરસ્ત્રીમાં આસક્ત પતિને નથી ગમતી. કમાતો દીકરો, બેકાર બની જતાં નથી પણ ગમતો ! શ્રીમંત મિત્ર, નિર્ધન બની ગયા પછી નથી ગમતો !

આ શ્લોકનો અર્થ ઉપાધ્યાયજીએ આ રીતે કર્યો છે -

પ્રિય-અપ્રિય વ્યવહાર નિજ, રુચિરસ સાચો નાહી,

અંગલ વલ્લભ સુત ભયો, યૂકાદિક નહિ કાહી. - ૭૦

હોવત સુખ નૃપ રંકહું, નોબત સુનત સમાન,

ઈક ભોગે ઈક નાહિ સો, બઢયો ચિત્ત અભિમાન. - ૭૧

અમુક વસ્તુ પ્રિય હોવી અને અમુક વસ્તુ અપ્રિય હોવી એમાં માત્ર પોતાની રૂચિનો રસ રહેલો છે, પણ તે વ્યવહાર વાસ્તવિક નથી, કારણ

કે અંગજાત પુત્ર વહાલો લાગે છે, પણ તે જ અંગમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી જૂ, કરમિયા વગેરે કેમ પ્રિય થતા નથી. (૭૦)

રાજા અને રંકને નોબત (નગારૂ) સાંભળતાં સરખું જ સુખ થાય છે, પરંતુ રાજા તે સુખને ભોગવે છે, પોતાને તેનો ભોક્તા માને છે, જ્યારે બીજો તેમ નથી માનતો. બન્નેને સુખ અનુભવાતું હોવા છતાં રાજાને ચિત્તમાં અભિમાન વધે છે અને બીજા (રંક)ને તેનું અભિમાન થતું નથી.

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે - કોઈ વસ્તુ, કોઈ પદાર્થ પ્રિય હોતા નથી કે અપ્રિય હોતા નથી. એ પ્રિય-અપ્રિયનો સમગ્ર વ્યવહાર, જીવની વાસનાના કારણે હોય છે.

સંકલ્પથી થતું સુખ ક્ષણિક છે, કપુર જેવું છે.

इदं कृत्रिमकर्पूरकल्पं संकल्पजं सुखम् ।

रंजयत्यंजसा मुग्धानंतरज्ञानदुःस्थितान् ॥૭૧॥

અર્થ : બનાવટી કપૂરના જેવું સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થયેલું સુખ, આંતર જ્ઞાનરહિત મુગ્ધ જીવોને તત્કાળ રાજી કરે છે.

ભાવાર્થ : જેમ બનાવટી કપૂરની સુગંધ અલ્પકાલીન હોય છે, તેમ વિચારોમાંથી - માન્યતામાંથી જન્મ લેતું સુખ ક્ષણજીવી હોય છે. અજ્ઞાની જીવ સુખનું સ્વરૂપ જાણતો ન હોવાથી, આત્માના અતીન્દ્રિય શાશ્વત સ્વાધીન સુખનું તેને કોઈ જ્ઞાન ન હોવાથી, વળી ક્ષણિક સુખ સાચા સુખનો ભાસ આપતું હોવાથી, તે આ ક્ષણિક સુખને જ સાચું સુખ માને છે, સમજે છે. તેથી તે આ સુખ મેળવવાના પ્રયત્ન કરે છે અને પુણ્યોદયે ઈચ્છિત સુખ મળી જાય તો તે પોતાને સુખી માને છે. તેને એની પાછળ રહેલું દુઃખ નજરે પડતું ન હોવાથી આવા સુખથી તે રંજાયમાન થાય છે.

: વિવેચન :

બનાવટી કપૂરની સુગંધ અલ્પકાલીન હોય છે, એવી રીતે વિચારોમાંથી જનમતું સુખ પણ ક્ષણજીવી હોય છે. આવું ક્ષણજીવી પણ સુખ, અજ્ઞાની-મૂઢજીવોને ગમતું હોય છે. 'તત્કાળ તો સુખ મળે છે ને !' બસ, અજ્ઞાની જીવો રાજી થઈ જતા હોય છે. જ્ઞાની પુરુષો ક્ષણિક સુખોમાં રાજી નથી થતા.

ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીએ કહ્યું છે -

**ભવકો સુખ સંકલ્પ-ભવ, કૃત્રિમ જિસો કપૂર,
રંજત હૈ જન મુગ્ધ કું, વર્જિત જ્ઞાન-અંકૂર. - ૭૨**

સંસારના સુખો સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થયેલાં છે. કાલ્પનિક છે, વાસ્તવિક નથી. જેમ બનાવટી કપૂરથી ભોળા માણસો રાજી થાય છે, તેમ સંસારના સુખોથી જેના મનમાં જ્ઞાન પ્રગટ થતું નથી તેવાજ મનુષ્યો રાજી થાય છે. (૭૨)

સંસારનાં બધાં સુખ કૃત્રિમ કપૂર જેવાં હોય છે. પાંચ ઈન્દ્રિયોનાં બધાં જ વૈષયિક સુખ બનાવટી કપૂર જેવાં છે. એમાં જ્ઞાનીપુરુષો રાજી થતા નથી. જેમને 'આંતરજ્ઞાન' પ્રાપ્ત થાય છે, તેવા જ્ઞાની પુરુષોને અંતરાત્મામાં રહેલું આત્મજ્ઞાન જ પ્રિય હોય છે. અને, આત્મજ્ઞાની પુરુષોને આંતરસુખ ગમતું હોય છે. અર્થાત્ જે સુખ મૂઢ-અજ્ઞાની જીવોને ગમે છે, તે ક્ષણિક સુખ આત્મજ્ઞાની પુરુષોને ગમતું નથી અને આત્મજ્ઞાની પુરુષોને જે સુખ ગમે છે તે મૂઢ જીવોને ગમતું નથી.

વિચારો-વિકારોમાંથી જન્મતી સુખની કલ્પના ક્ષણિક હોય છે... પછી દીર્ઘકાલીન દુઃખ આવે છે. ક્ષણિક સુખોમાં રાજી થનારા મૂઢ જીવો પછીથી લાંબા કાળ સુધી દુઃખી થતા હોય છે. વળી, કલ્પનાજન્ય સુખો પણ કર્મોને આધીન હોય છે, ઈચ્છા મુજબ મળતાં નથી. માટે એવાં સુખોની ઈચ્છા ન કરો.

મમત્વ કેમ ઊભું થાય છે ? મમત્વની વાસનાથી

મમત્ત્વં મામ ભાવેષુ વાસનાતો, ન વસ્તુતઃ ।

औरसादपरत्रापि पुत्रवात्सल्यमीक्ष्यते ॥७८॥

અર્થ : પદાર્થોમાં વાસનાથી જ મમત્વ છે, વસ્તુથી નથી. જેમ પોતાના ઔરસ પુત્ર સિવાય પણ બીજે પુત્રવાત્સલ્ય જોવા મળે છે.

ભાવાર્થ : જ્યાં જ્યાં જીવને મોહ, વાસના હોય છે ત્યાં ત્યાં તેને મમત્વ થાય છે, પછી તે વસ્તુ-વ્યક્તિ તેની પોતાની ગણાતી હોય કે બીજાની માલિકીની હોય. સંસારમાં પોતાના પુત્રમાં આસક્તિ, મોહ હોવાથી તેના માટે મમત્વ જાગે છે, પરંતુ અન્ય કોઈ બાળક પ્રત્યે જો મોહ જાગે તો તેના માટે પણ પુત્રવાત્સલ્ય જાગે છે, મમત્વ જાગે છે. આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે વસ્તુ કે વ્યક્તિને લઈને મમત્વ નથી, પણ તેમાં રહેલી આસક્તિના કારણે, વાસનાના કારણે મમત્વ છે. તેથી વસ્તુ-વ્યક્તિનો માત્ર ત્યાગ કરવાથી ધર્મ થાય છે એમ માનવું તે ભ્રાંતિ છે. તે પ્રત્યેનો મોહ, આસક્તિ છૂટે તો મમત્વનો નાશ થાય અને આત્મધર્મ સાધી શકાય.

: વિવેચન :

'આ વસ્તુ મારી છે.' માટે વસ્તુમાં મમત્વ થાય છે. મારાપણાની વાસના, મારાપણાની આસક્તિ મમત્વનું કારણ છે. એવી રીતે જે વસ્તુ, જે વ્યક્તિ તમારી ન હોય, છતાં જો એના તરફ પ્રિયત્વની વાસના જાગે તો, એ વસ્તુ કે એ વ્યક્તિ ઉપર મમત્વ જાગે છે.

તમારા પુત્ર ઉપર વાત્સલ્ય જાગે છે, તેમ જે બાળક તમારું ન હોય એના ઉપર પણ પુત્રવત્ વાત્સલ્ય જાગે છે. તમારી પત્ની ઉપર પ્રેમ હોય છે, તેમ જે સ્ત્રી તમારી નથી, એ પણ જો તમને ગમે છે તો પત્નીવત્

પ્રેમ જાગે છે. વાસના ‘મારા-તમારાનો’ વિચાર કરતી નથી. વાસના એટલે વાસના ! જે આપણું હોય એના પર મમત્વ થાય અને જે આપણું ન હોય, એના ઉપર પણ મમત્વ થાય.

ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીએ કહ્યું છે -

ગુન મમકાર, ન વસ્તુ કો, સો વાસના નિમિત્ત,
માને સુત મેં સુત અધિક, વોરત હૈ હિત ચિત્ત. - ૭૩

વસ્તુ પ્રત્યેનું મમત્વ તે ગુણ નથી તે મમત્વ ફક્ત વાસનાના નિમિત્તે થાય છે. પિતા પોતાના પુત્રોમાં તેને જ સવાયો માને છે કે જે હિત કરનારી પ્રવૃત્તિમાં ચિત્તને દોરે છે. (૭૩)

સ્વપદાર્થમાં જેમ મમત્વની વાસના નથી રાખવાની, તેમ પર પદાર્થમાં પણ પ્રિયત્વની વાસના નથી રાખવાની. જો પરપદાર્થ તમને પ્રિય લાગશે તો તે મેળવવાની વાસના જાગશે. એ વાસના ખતરનાક હોય છે. એમાં ય-પરધન અને પરસ્ત્રી- આ બે વસ્તુ ક્યારેય ગમવા દેશો નહીં. એમાં પ્રિયત્વની વાસના બંધાવા દેશો નહીં. નહીંતર તમારો વિનાશ થશે.

આ મમતા વાસ્તવિક નથી -

વાસનાવેશવશતો મમતા ન તુ વાસ્તવી ।

ગવાશ્ચાદિનિ વિક્રીતે, વિલીનેયં ક્વુતોઽન્યથા ॥૭૧॥

અર્થ : જીવને વાસનાના આવેશથી મમતા હોય છે, વાસ્તવિક નથી હોતી. જો મમતા વાસ્તવિક હોય તો ગાય, ઘોડા આદિ વેચી દીધા પછી, મમતા કેમ જતી રહે છે ?

ભાવાર્થ : વાસના આત્માનો સ્વભાવ નથી, તેથી તેના આવેશથી ઊપજતા મમત્વાદિ પણ સ્વભાવભૂત ભાવ નથી. અર્થાત્ વાસના કે તેના

નિમિત્તે ઊપજતા ભાવ હંમેશ માટે તેવાં જ રહેતાં નથી; ક્યારેક હોય છે, ક્યારેક નથી પણ હોતાં, એટલે તે સ્વભાવ નહીં પણ વિભાવભાવ છે. વાસના હોય તો મમત્વાદિ ભાવ હોય અને વાસના નાશ પામે તો મમત્વાદિ ભાવનો પણ નાશ થાય છે. ગાય-ઘોડાના માલિકને એ પ્રાણીઓ પ્રત્યે મમતા હોય છે, પરંતુ જો તે એને વેચી નાંખે તો એ મમતા પણ જતી રહે છે. તેથી જીવ જો વાસનાક્ષયના ઉપાય યોજે તો મમત્વ નષ્ટ થાય છે અને તે ત્વરાથી સ્વરૂપપ્રાપ્તિ કરી શકે છે.

: વિવેચન :

મન જે પદાર્થો પર મમતા કરે છે, તે સાચી નથી હોતી, વાસ્તવિક નથી હોતી. કારણ કે તે વસ્તુનિષ્ઠ નથી હોતી, મનઃકૃત હોય છે. જો વસ્તુનિષ્ઠ હોય તો તે કાયમ રહેવી જોઈએ. પરંતુ તે કાયમ નથી રહેતી. જ્યાં સુધી મનની મમતા હોય છે ત્યાં સુધી જ રહે છે.

જે મકાન, જે ગાય-ભેંસ, જે ગાડી-ઘોડા, જે કાર-સ્કુટર... પોતાના હોય છે, ‘આ બધું મારું’, આવી વાસના હોય છે, ત્યાં સુધી મમત્વ રહે છે, રાગ-દ્વેષ થાય છે, પરંતુ એ બધું વેચાઈ ગયા પછી મમત્વ રહેતું નથી ! કારણ કે મનઃકૃત વાસના ચાલી ગઈ છે !

ગ્રંથકાર આ વાત વારંવાર જુદા જુદા દૃષ્ટિકોણથી સમજાવે છે કે વિષયોમાં સુખ કે દુઃખ નથી. તમારા મનની કલ્પનામાં સુખ-દુઃખ રહેલાં છે. કોઈ વિષય સારો-નરસો નથી. સારા-નરસાની કલ્પનાઓ તમારા મનની છે ! રાગ-દ્વેષ તમારું મન કરે છે...

બધી માયા મનની છે. મનના વિકારો, મનના વિલાસો જ રાગ-દ્વેષ અને મોહ કરાવે છે, કર્મબંધ કરાવે છે અને સંસારની ચાર ગતિમાં ભટકાવે છે.

ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીએ કહ્યું છે :

મનકૃત મમતા જૂઠ હૈ, નહીં વસ્તુ પર જાય,
નહિં તો વસ્તુ બિકાયથેં, ક્યું મમતા મિટ જાય ? - ૭૪

જન જન કી રુચિ ભિન્ન હૈ, ભોજન કૂર કપૂર,
ભોગવંત કું જો રુચે, કરભ કરે સો દૂર. - ૭૫

કરભ હસે નૃપ ભોગકું, હસે કરભકું ભૂપ,
ઉદાસીનતા બિનુ નહિ, દોનું કું રતિ રૂપ. - ૭૬

મમતા કેવળ મનની જ કરેલી છે, તે વાસ્તવિક નથી તેમજ વસ્તુનો પર્યાય પણ નથી, કારણ કે જે પદાર્થ ઉપર મમતા હોય છે તે વસ્તુને વેચી દીધા પછી તેના ઉપરથી મમતા ચાલી જાય છે. જો મમતા વાસ્તવિક હોય તો વસ્તુ વેચી દીધા પછી પણ મટવી ન જોઈ. તેથી મમતા અસત્ય છે. એમ જણાય છે. (૭૪)

દરેક જણની રુચિ જુદી જુદી હોય છે, જે કૂર અને કપૂરનું ભોજન ભાગ્યવંતને ગમે છે, તે ભોજનને કરભ-ઊંટ દૂર કરી દે છે. તે ભોજન ઊંટને ગમતું નથી. (૭૫)

રાજાના ભોગોને જોઈ ઊંટ હસે છે અને રાજા ઊંટના ભોગોને જોઈ હસે છે. ઉદાસીનતા પ્રગટ્યા વિના તે બન્નેને સુખ નથી. જો પોતપોતાના ભોગોમાં ઉદાસીનતા પ્રગટે તો બન્નેને સુખ થાય. (૭૬)

કોણ શોક કરે ? અજ્ઞાની. વિવેકીને શોક થતો નથી.

विश्वं विश्वमिदं यत्र मायामयमुदाहृतम् ।

अवकाशोऽपि शोकस्य कुतस्तत्र विवेकिनाम् ॥८०॥

અર્થ : જેમાં આ સમગ્ર વિશ્વ માયામય કહેલું છે, તેમાં વિવેકી પુરુષોને

શોકનો અવકાશ જ ક્યાં છે ? (અર્થાત્ વિવેકીએ શોક ન કરવો જોઈએ.)

ભાવાર્થ : માયા એટલે ભ્રાંતિ. જે જેમ છે તેમ પ્રતીત ન થતાં અન્યથા પ્રતીત થાય તે છે ભ્રાંતિ, માયા. મૂઢ જીવો અજ્ઞાનવશ વિશ્વનું સ્વરૂપ જેમ છે તેમ જાણી શકતા નથી. સ્વ-પરની ભિન્નતાનો તેમને બોધ નથી, તેથી તેઓ પરમાં ઐક્ય કરી સંસાર ઊભો કરે છે, સુખ, દુઃખની ઘટમાળમાં ફરતા રહે છે. આમ, સમસ્ત વિશ્વ માયા ઉપર નભે છે. જીવ જો સમજે તો તેને સંસારથી મુક્ત થતાં વાર લાગતી નથી, કારણ કે વાસ્તવમાં સંસાર છે જ નહીં, તેણે ભ્રાંતિથી સંસાર ઊભો કર્યો છે. માયા છૂટતાં સંસાર નષ્ટ થઈ જાય છે. વિવેકી પુરુષ વિશ્વના સ્વરૂપને યથાર્થ રીતે જાણતા હોવાથી તેમની ભ્રાંતિ નિર્મૂળ થઈ ગઈ છે, તેથી તેમને કશાથી પણ હર્ષ-શોકાદિ થતા નથી.

: વિવેચન :

એક અપેક્ષાએ **ब्रह्मसत्यं जगन्मिथ्या** આ કથન સત્ય છે- એમ ગ્રંથકાર કહે છે. ‘ આ વિશ્વ માયામય છે... સાચું નથી...’ તો પછી, આ વિશ્વમાં કંઈ બગડી જાય, કંઈ નાશ પામી જાય... કંઈ ચોરાઈ જાય... તો શોક શા માટે કરવાનો ?

યાદ રાખો - ‘આ વિશ્વ... જે ચર્મચક્ષુથી દેખાય છે, તે મિથ્યા છે... માયા છે... ઈન્દ્રજાળ છે... ખોટું છે...’ આ વિવેકદષ્ટિથી હમેશાં જોશો તો તમારા મનમાં ક્યારેય શોક નહીં થાય. વિષાદ નહીં જન્મે.

હે આત્મન્ ! તમે તો તમારા આત્મગુણોમાં રાચો ! સમતાને ઘટમાં રાખીને સદૈવ આનંદમાં રહો ! પરપદાર્થોમાં જેને રાચવું હોય તેને રાચવા દો ! મિથ્યા જગતમાં રાચવું હોય તેને રાચવા દો.

ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીના શબ્દોમાં -

પર મેં રાયે પરરુચિ, નિજરુચિ નિજ ગુણમાંહી,
ખેલે પ્રભુ આનંદધન, ધરી સમતા ગલે બાંહિ. - ૭૭

માયામય જગ કો કહ્યો, જહાં સબ હી વિસ્તાર,
જ્ઞાનીકું હોવત કહાં, તિહાં શોક કો ચાર. - ૭૮

પરમાં રૂચિવાળો જીવ પરમાં રાયે છે અને પોતાના આત્મામાં રૂચિવાળો જીવ પોતાના ગુણોમાં રાયે છે. આનંદના સમૂહમય આત્મા સમતાને ધારણ કરીને આનંદ કરે છે. (૭૭)

જ્યાં જગતનો સઘળો વ્યવહાર માયામય કહેવામાં આવ્યો છે, ત્યાં જ્ઞાનીને શોકનો પ્રચાર કેવી રીતે થાય ? અર્થાત્ શોક થતો નથી. (૭૮)

આ વિશ્વમાં કંઈ પણ ઘટે, કંઈ પણ બને, તમે શોક ન કરો, તમે હર્ષ ન પામો. આ વિશ્વ માયામય છે, અસત્ય છે. તેમાં વિવેકી પુરુષ હર્ષ-શોક ન કરે.

અવિદ્યા કેટલી જોરાવર છે ?

ધિગવિદ્યામિમાં મોહમયીં વિશ્વવિસૃત્વરીમ્ ।

યસ્યાઃ સંકલ્પિતેઽપ્યર્થે તત્ત્વબુદ્ધિર્વિજૃંભતે ॥૮૧॥

અર્થ : આ વિશ્વમાં પ્રસરતી મોહમય અવિદ્યાને ધિક્કાર છે કે જેનાથી સંકલ્પિત કરેલા પદાર્થમાં તત્ત્વબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે.

ભાવાર્થ : અવિદ્યા એટલે અજ્ઞાન, મિથ્યાત્વ સહિતનું જ્ઞાન. જીવ જે પણ જાણે છે, સમજે છે એ તેને મિથ્યાત્વના કારણે, મોહના કારણે જેમ છે તેમ જણાતું નથી. અવિદ્યા એટલી બળવાન છે કે સમગ્ર વિશ્વમાં પોતાની સત્તા પ્રસારાવી, જીવને મૂર્ચ્છિત કરે છે. એના કારણે જીવને સત્માં અસત્બુદ્ધિ અને અસત્માં સત્બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. આ દશામાં જીવને પરપદાર્થ-શરીર, સ્ત્રી-પુત્ર, ધનાદિ પોતાનાં ભાસે છે, જે તેના

ક્યારે પણ હતાં નહીં, છે નહીં, રહેશે નહીં. આમ, પરમાં સ્વપણું સ્થાપી જીવ સ્વને ઓળખતો નથી. પોતે જ પોતાથી અજાણ રહે છે અને દુઃખી થાય છે. આ અવિદ્યા ઉપર જ જીવનો સંસાર નભે છે, માટે તેના સ્વરૂપને સમ્યક્ રીતે ઓળખી, તેને ક્યારે પણ ઉપાસવી ન જોઈએ.

: વિવેચન :

ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી કહે છે :-

શોચત નહિ અનિત્યમતિ, હોવત માલ મલાન,
ભાંડે ભી શોચત લગે, ધરત નિત્ય અભિમાન. - ૭૯

જે આત્મા પરપદાર્થોને અનિત્ય માને છે, તે આત્મા પોતાની સઘળી માલ-મિલકત નાશ પામી જાય તો પણ શોકને ધારણ કરતો નથી, જ્યારે જે જીવ વસ્તુમાં નિત્યપણાનું અભિમાન રાખે છે, તે તો માત્ર પોતાનું એક માટીનું વાસણ ભાંગી જાય-તૂટી જાય તો પણ શોક કરે છે. (૭૯)

આ સમગ્ર વિશ્વ માયામય-મિથ્યા હોવા છતાં, જીવાત્મા આ વિશ્વના પદાર્થોને તત્ત્વરૂપ-વાસ્તવિક માને છે, એનું કારણ છે અવિદ્યા ! મોહમયી અવિદ્યા ! આ વિશ્વમાં નિરંતર પ્રસાર પામતી અવિદ્યા ! જે મિથ્યા છે, જે અસત્ છે, તેને તાત્ત્વિક સમજાવે છે આ અવિદ્યા. એટલું જ નહીં, જે સત્ છે, જે બ્રહ્મસ્વરૂપ છે, તેને અસત્ય સમજાવે છે આ અવિદ્યા. એટલે ગ્રંથકાર અવિદ્યાને ધિક્કારે છે.

મોહ + અજ્ઞાન = અવિદ્યા. મોહનીય કર્મ અને જ્ઞાનાવરણ કર્મના ઉદયથી અવિદ્યા જન્મે છે. અવિદ્યાનો નાશ કરવો જ જોઈએ. અવિદ્યા નાશ પામે તો જ ભ્રમણાઓ નાશ પામે. જે સત્ છે તે સત્ સમજાય અને જે અસત્ છે, તે અસત્ સમજાય.

આ વિશ્વને, આ જગતને સાચું માનવાની અવિદ્યા, જીવને જનમ-

જનમથી વળગી છે, અનાદિકાળથી વળગેલી છે. તેને દૂર કરવા નાનો સુનો ઉપાય કરવાથી નહીં ચાલે. એના માટે સતત અને ચીવટભર્યો ઉપાય કરવો પડશે.

‘અવિદ્યા’થી ઘેરાયેલા અને જગતને તત્ત્વરૂપ માનનારા લોકોથી દૂર રહો. અવિદ્યાની વાસનાને દબ કરનારું વાંચન ન કરો, એવું સાંભળો નહીં. તમારા અંતઃકરણને જાગ્રત રાખો.

વાસના-આશાનો નાશ કેમ થાય તે કહે છે – સામ્યભાવ

अनादिवासनाजालमाशातन्तुभिरुम्भितम् ।

निशातसाम्यशस्त्रेण निकृन्तति महामतिः ॥८२॥

અર્થ : આશાતંતુઓથી ભરેલી અનાદિ વાસનાજાળને મહામતિ પુરુષ સામ્યભાવરૂપ તીક્ષ્ણ શસ્ત્રથી છેદે છે.

ભાવાર્થ : દરેક જીવ સુખી થવા ઈચ્છે છે અને પરમાંથી સુખ મળશે એમ માની, એ માટે તે સતત બહાર પ્રયત્ન કરે છે, પણ તેને ક્યારે પણ સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી. પરંતુ ત્યાંથી સુખ મળશે જ એવી આશા ફરી તેને એ પ્રયત્ન કરવા પ્રેરે છે અને તેને દુઃખ સિવાય કંઈ મળતું નથી. વાસનાના કારણે ઉત્પન્ન થયેલી આ આશારૂપી તંતુઓની જાળમાં તે અનાદિકાળથી એવો ફસાયો છે કે એમાંથી બહાર નીકળવું દુષ્કર છે. સમત્વભાવ વડે આ જાળમાંથી બહાર નીકળી શકાતું હોવાથી, પ્રજ્ઞાવંત પુરુષો તેને ધારણ કરી, અનાદિની વાસનાજાળને ઇન્નભિન્ન કરી નાંખે છે.

: વિવેચન :

અનાદિકાલીન વાસનાજાળ ! આશાઓ, અપેક્ષાઓ, ઈચ્છાઓથી ઠસોઠસ ભરેલી વાસનાજાળ ! એ વાસનાજાળને સામાન્ય માનવી ન

છેદી શકે. એને છેદી શકે મહાન્ મતિમાન પુરુષ, પ્રજ્ઞાવંત પુરુષ. વાસનાજાળને છેદવાનું તીક્ષ્ણ શસ્ત્ર જોઈએ સામ્યભાવનું.

ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીએ આ પ્રમાણે અર્થ કર્યો છે -

કૂટ વાસના મઢિત હૈ, આશાતંતુ વિતાન,

છેદે તાકુ શુભમતિ, કર ધરી સામ્યકૃપાન. - ૮૦

આશારૂપી તાંતણાઓના વિસ્તારથી ગુંથેલી વાસનારૂપી મિથ્યાજાળને શુભ-શુદ્ધ બુદ્ધિવાળો પુરુષ હાથમાં જ્ઞાનરૂપી કટારી લઈને છેદી નાંખે છે. (૮૦)

હાથમાં સામ્યભાવની કૃપાણ લો અને આશાઓ-અપેક્ષાઓથી ભરેલી વાસનાજાળને છેદી નાંખો. જો તમે પ્રજ્ઞાવંત પુરુષ છો, મહામતિ પુરુષ છો તો મનમાં સામ્યભાવ-સમતાભાવ ધારણ કરીને ઈચ્છાઓથી મુક્ત થાઓ, અપેક્ષાઓથી મુક્ત થાઓ, આશાઓથી મુક્ત થાઓ. તો જ અનાદિકાલીન વાસનાજાળ ભેદાશે, છેદાશે. અને આત્મા વાસનાઓથી મુક્ત બનશે.

ચિત્તમાં સામ્યભાવ આવશે એટલે મનોમન નિર્ણય થશે - ‘હવે મારે પરદ્રવ્યોની આશા નથી રાખવી. હવે મારે પરપદાર્થોની અપેક્ષા નથી રાખવી. હવે મારે ઈચ્છાઓની વણઝાર ન જોઈએ. કરી જુઓ આ નિર્ણય. તમારું મન કેવી અપૂર્વ શાન્તિ અનુભવે છે. તમારો આત્મભાવ કેવો ઉપશાન્ત બને છે, તમને ત્યારે પ્રતીતિ થશે. હૃદયમાં સામ્યભાવને સ્થિર કરો.

માયાનો નાશ જ્ઞાનસૂર્યથી થાય છે -

अनादिमायारजनीं, जननीं तमसां बलात् ।

स्वज्ञानभास्वदालोकादंतं नयति योगविद् ॥८३॥

અર્થ : અંધકારની જનની એવી અનાદિકાલીન માયારાત્રિનો યોગીપુરુષ પોતાના જ્ઞાનસૂર્યના પ્રકાશથી બલાત્કારે (બળપ્રયોગથી) નાશ કરે છે.

ભાવાર્થ : અંધકાર ગમે તેટલો પ્રગાઢ હોય, ગમે તેટલાં વર્ષો જૂનો હોય, તો પણ પ્રકાશ આવતાં તેનો નાશ થાય છે. પ્રકાશ હોય ત્યાં અંધકારનું અસ્તિત્વ રહેતું નથી. માયારૂપ રાત્રિમાં જન્મેલો પ્રગાઢ મોહ-અંધકાર અનાદિથી વિશ્વ ઉપર છવાયેલો છે. આ મોહ-અંધકારનો નાશ થાય અને જ્ઞાનભાનુ ઊગે તો જીવ પોતાનું સહજ સ્વાધીન સુખ પ્રાપ્ત કરી શકે. પરંતુ તે વિના પ્રયત્ને થતું નથી. તે માટે પ્રચંડ પુરુષાર્થ આવશ્યક છે. તેથી યોગીપુરુષો અત્યંત બળવાન પુરુષાર્થપૂર્વક આત્મજ્ઞાનનો પ્રકાશ રેલાવી માયારાત્રિનો અંત લાવે છે.

: વિવેચન :

માયાની રાત્રિ અને અજ્ઞાનનો અંધકાર ! જ્ઞાનનો સૂર્ય ઉગે એટલે રાત્રિ જાય, અંધકાર નાશ પામે. પરંતુ આ જ્ઞાન-સૂર્ય આપોઆપ નથી ઉગતો, યોગીપુરુષ એ ઉગાડે છે ! તે પણ સહજતાથી-સરળતાથી જ્ઞાનસૂર્ય નથી ઉગતો, તેને પ્રયત્નપૂર્વક ઉગાડવો પડે છે.

માયાની ઘનઘોર રાત્રિનો પ્રગાઢ અજ્ઞાન-અંધકાર, સામાન્ય મતિજ્ઞાન કે શ્રુતજ્ઞાનથી દૂર થાય એવો નથી હોતો. સામાન્ય બુદ્ધિવાળા જ્ઞાનીનું એ કામ નથી હોતું. એવા સામાન્યજ્ઞાનીઓ તો એ માયારાત્રિમાં ભૂલા પડી જાય છે, અંધકારમાં ખોવાઈ જાય છે. માયા-રાત્રિના પ્રગાઢ અંધકારને દૂર કરવાનું કામ હોય છે યોગીપુરુષોનું.

આત્મજ્ઞાની યોગીપુરુષો, આત્મજ્ઞાનનો પ્રકાશ રેલાવીને એ માયા રાત્રિનો અંધકારનષ્ટ કરી શકે છે.

ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીએ આ જ વાત કહી છે -

જનની મોહ-અંધાર કી, માયા- રજની કૂર,
જ્ઞાનભાનુ આલોકતે, તાકો કીજે દૂર. ૮૧

કૂર એવી માયારૂપી રાત્રિ કે જે મોહરૂપી અંધકારને પેદા કરે છે, તેને જ્ઞાનરૂપી સૂર્યના પ્રકાશથી દૂર કરવી જોઈએ. (૮૧)

માયાની રાત્રિમાં કૂર કષાયપશુઓ ફરતાં હોય છે. મોહના અંધકારમાં વિષયવાસનાઓની જીવતી ડાકણો ફરતી હોય છે. અજ્ઞાની જીવોના એ લોહી ચૂસી લે છે. અજ્ઞાની જીવોનાં એ કષાયપશુઓ કોળીયા કરી જાય છે. માયાથી અને મોહથી બચવા, યોગીપુરુષોનું શરણ લો.

ઉદાસીનતા પ્રગટાવનાર આત્મતત્ત્વને અનુભવે છે.

અધ્યાત્મોપનિષદ્વિજમૌદાસીન્યમમન્દયન્ ।

ન કિંચિદપિ યઃ પશ્યેત્સ પશ્યેત્ તત્ત્વમાત્મનઃ ॥૮૪॥

શ્લોક ૮ સાથે સરખાવો.

અર્થ : અધ્યાત્મજ્ઞાનના બીજરૂપ ઉદાસીનપણાને સતેજ કરનાર જે પુરુષ કંઈ પણ જોતો નથી, તે પુરુષ આત્મતત્ત્વને જુએ છે.

ભાવાર્થ : રાગ-દ્વેષનાં પરિણામ વિરામ પામતાં ઉદાસીનતા ઉદ્ભવે છે. આ ઉદાસીનતા અધ્યાત્મરૂપ શુદ્ધ આત્મદશાની જનની છે. જો જીવ આંતર-બાહ્ય તત્ત્વને યથાર્થ રીતે જાણે તો તે સર્વથી ઉદાસીન થઈ, નિજસ્વરૂપમાં ઐક્ય સાધે અને તેમાં ઠરે. તેથી આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે ઉદાસીનતા પ્રબળપણે સેવવા યોગ્ય છે. એકવાર અંતર્મુખ થઈ, આત્મતત્ત્વને અનુભવનાર ક્યારે પણ બહિર્મુખ થવા ઈચ્છતા નથી. તેમને સ્વ-પરનો સમ્યક્ બોધ થયો હોવાથી આત્મતત્ત્વ સિવાય કશાનું પણ

આકર્ષણ રહેતું નથી. પરની આસક્તિ છૂટી જતાં તેઓ સર્વ ઈચ્છાથી વિરામ પામે છે, હર્ષ-શોકાદિ દ્વંદ્વોથી પર થઈ જાય છે. તેમને એકમાત્ર આત્મતત્ત્વની જ રૂચિ રહે છે.

: વિવેચન :

ઉદાસીનતા ! મધ્યસ્થ ભાવ ! સામ્ય ભાવ ! આ ઉદાસીનતામાંથી અધ્યાત્મજ્ઞાન પ્રગટે છે. અધ્યાત્મજ્ઞાનીને આત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. અર્થાત્ આત્મતત્ત્વને પામવા સર્વપ્રથમ, સંસાર પ્રત્યે ઉદાસીન બનવું જ પડે. માયામય વિશ્વ તરફ મધ્યસ્થભાવ જાગ્રત રાખવો જ પડે. મોહમય અવિદ્યાને સામ્યભાવથી દૂર કરવી જ પડે.

અધ્યાત્મજ્ઞાનનો ઉઘાડ થયા પછી એ પુરુષને બીજું કંઈ જ દેખાતું નથી. સહજ રીતે એ આત્મભાવ તરફ ઢળી જાય છે. એનું સમગ્ર ચિંતન, એની સમસ્ત ક્રિયાઓ, આત્માની આસપાસ જ થતી હોય છે.

આત્માનમધિકૃત્ય યા ક્રિયા પ્રવર્તતે તદધ્યાત્મમ્ ।

એકવાર નિજરૂપ દેખાઈ જવું જોઈએ. પછી બીજું કંઈ એને જોવું ગમતું નથી. એવી રીતે, જ્યારે સમગ્ર સંસાર પ્રત્યે ઉદાસીનતા આવી ગયા પછી એને કંઈ પણ જોવું ગમતું નથી.

ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીએ કહ્યું છે :

ઉદાસીનતા મગન હુઈ, અધ્યાત્મ રસકૂપ,

દેખે નહીં કહું ઔર જગ, તવ દેખે નિજરૂપ. - ૮૨

અધ્યાત્મરૂપ રસના કુવા સમાન ઉદાસીનતામાં મગન થયેલ આત્મા જ્યારે બીજું કંઈપણ જુએ નહિં, ત્યારે તે પોતાના રૂપને જુએ છે. (૮૨)

મૂળભૂત વાત ગ્રંથકારે કરી છે : ઉદાસીનતાને સતેજ રાખવાની.

જે પુરુષ ઉદાસીનતાને જીવંત રાખે છે, તે જ અધ્યાત્મજ્ઞાની બની શકે છે અને એ અધ્યાત્મજ્ઞાની આત્મતત્ત્વની પ્રતીતિ કરે છે.

સામ્યગુણથી અસંગતા તે પરમાનંદ તરફ આગળ વધારે છે.

નિ:સંગતાં પુરસ્કૃત્ય ય: સામ્યમબલમ્બતે ।

પરમાનન્દજીવાતૌ યોગેડસ્ય ક્રમતે મતિ: ॥૮૫॥

અર્થ : જે પુરુષ નિ:સંગતાને આગળ કરીને સામ્યગુણનો આશ્રય કરે છે, તે પુરુષની બુદ્ધિ પરમાનંદને જીવન આપનારી યોગવિદ્યામાં પ્રવેશ કરે છે.

ભાવાર્થ : આત્મસ્વરૂપનો સમ્યક્ નિર્ણય થતાં જીવને પોતાનાં સુખ, સલામતી સ્વમાં ભાસે છે, તેથી સ્વસ્વરૂપમાં લીન થઈ, પરમાનંદ પામવાની તેમને તાલાવેલી લાગે છે. પરંતુ પરસંગ તેમાં અવરોધરૂપ બનતો હોવાથી તેઓ પર પ્રત્યે ઉદાસીન થાય છે. સર્વસંગનો પરિત્યાગ કરી પૂર્ણપણે નિ:સંગ થવાની તેમને અભીપ્સા જાગે છે, પણ પૂર્વસંસ્કાર અને પૂર્વકર્મ તેમાં બાધારૂપ બનતાં હોવાથી તેઓ સામ્ય ગુણનો આશ્રય ગ્રહણ કરે છે. સમતાયોગની પ્રાપ્તિ થતાં તેમને આત્માનુભૂતિ થાય છે અને ક્રમશ: તેઓ શાશ્વત પરમાનંદ પામે છે.

: વિવેચન :

પરમાનંદનું જીવન એટલે મોક્ષ. એટલે મુક્તિ. એ મોક્ષ, એ મુક્તિ મળે છે ‘યોગ’ની આરાધનાથી, ‘સમતાયોગ’થી. એ ‘સમતાયોગ’ ની પ્રાપ્તિ, અધ્યાત્મયોગ-ભાવનાયોગ અને ધ્યાનયોગની પ્રાપ્તિ થયા પછી થાય છે.

સમતાયોગ એટલે અવિદ્યાકલ્પિત ઈષ્ટાનિષ્ટ વસ્તુઓમાં સમ્યગ્જ્ઞાનથી સમતા રાખવી. અર્થાત્ ઈષ્ટમાં રાગ નહીં, અનિષ્ટમાં દ્વેષ નહીં. પરપદાર્થોની કોઈ અપેક્ષા નહીં. આવો સમતાયોગ એ પુરુષને

પ્રાપ્ત થાય છે કે જે નિઃસંગ બનીને સામ્યગુણને આત્મસાત્ કરે છે.

ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીએ કહ્યું છે -

આગે કરી નિઃસંગતા, સમતા સેવત જેહુ,
રમે પરમ આનંદરસ, સત્યયોગ મેં તેહું. - ૮૩

જે આત્મા, નિઃસંગ-અસંગભાવને આગળ કરીને સમતાને સેવે છે, તે પરમ આનંદના રસ સમાન સાચા યોગમાં રમે છે. (૮૩)

નિઃસંગ બનવું, સંગરહિત બનવું, એ પહેલી વાત છે. જ્યાંસુધી પરદ્રવ્ય-પરપુદ્ગલનો સંગ રહે છે, ત્યાં સુધી સમતાગુણ આવતો નથી. પરદ્રવ્યના સંગમાં ઈષ્ટ-અનિષ્ટની કલ્પના રહે જ છે. ઈષ્ટ-અનિષ્ટની કલ્પનામાં રાગ-દ્વેષ આવે જ. એટલે નિઃસંગ બનવું અનિવાર્ય છે.

— સામ્યયોગી પરમાનંદનો અનુભવ કરે છે. — આત્માનુભૂતિ કરે છે. — ક્રમશઃ એ શાશ્વત્ પરમાનંદનું જીવન પામે છે.

પદ - ૩૦ - સાધો ભાઈ સમતા સંગ રમીજે (શ્રી આનંદધનજી કૃત)

સાધો ભાઈ ! સમતારંગ રમીજે,
અવધૂ મમતા સંગ ન કીજે-સાધો
સંપત્તિ નાંહિ નાહીં મમતામેં, મમતામાં મીસ પેટે
ખાટપાટ તજી લાખ ખટાડ, અંત ખાખમેં લેટે...સાધો-૧

— હે અવધૂત આત્મા ! તું સમતાનો સંગ કરજે અને એમાં જ મસ્ત રહેજે અને મમતાનો સંગ કરીશ નહીં. સાચી સંપત્તિ-આત્મલક્ષી છે તે મમતા કરવાથી પ્રાપ્ત થતી નથી, અને મમતામાં સઘળું માનીને ખોઈ બેસે છે. લાખો રૂપિયા મેળવવાની ઈચ્છાવાળો બધાજ પ્રકારનાં

રાચરચીલા છોડીને અંતે સ્મશાનમાં જઈને સૂઈ જાય છે અને અંતે શરીરની રાખ થઈ જાય છે. (૧)

ધન ધરતી મેં ગાડે બોરે, ધૂર આપ મૂખલ્યાવે,
મૂષક સાપ હોવેગા આખર, તારેં અલચ્છી કહાવે - સાધો-૨

— લક્ષ્મીને બચાવવા માટે રક્ષણ માટે જમીનમાં ખાડો ખોદીને દાટે છે અને એની ઉપર ધૂળ નાંખે છે. અંતે મૃત્યુ વખતે તેમાં મમતા રહી જાવાથી તે ધન પર ઉંદર કે સાપ તરીકે ઉત્પન્ન થાય છે, માટે તેને લક્ષ્મી કહી શકાય નહીં, કારણ કે એ જીવને દુઃખ પમાડનારી છે અને તેથી તે અલક્ષ્મી કહેવાય છે. (૨)

સમતા રત્નાકરકી જાઈ, અનુભવ ચંદ સુભાઈ;
કાલકૂટ તજી ભાવ મેં શ્રેણી, આપ અમૃત લે આઈ - સાધો-૩

— સમતા છે એ ચૈતન્યરૂપ રત્નાકર સમુદ્રની દીકરી છે અને અનુભવ એ એનો ચંદ્ર સમાન ભાઈ છે. સમતા કાલકૂટ વિષરૂપ મમતાને ક્રમે ક્રમે તજી પારિણામિકભાવો રૂપ શ્રેણી તરફ લક્ષ વધારીને અમૃતરૂપ આનંદ લઈ આવે છે. (૩)

લોચન ચરન સહસ ચતુરાનન, ઇનતેં બહુત ડરાઈ;
આનંદધન પુરુષો નમ નાયક, હિત કરી કંઠે લગાઈ - સાધો-૪

— જેને ચાર મુખ છે. અનેક આંખો છે, સહસ્ર ચરણો છે એવી મમતા જે જગતમાં વિચિત્રતાથી વર્તે છે તેને જોઈ સમતા બહુ જ ડરી ગઈ, કારણ કે સહેજપણ અજાગૃતિ થાય તો તે મમતા પોતાની જાળમાં ફસાવી દે છે. પણ આનંદધનજી મ.સા. કહે છે કે જે પુરુષોમાં ઉત્તમ છે, એવા ચૈતન્યે સમતા અને મમતા બન્નેનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણીને

મમતાનો ત્યાગ કરી અને સમતાને પોતાનું હિત કરનારી જાણી સ્વીકારી લીધી છે. (૪) વચનામૃત પત્રાંક ૬૦૯ જોવો.

નિષ્કપટરૂપ અસંગતાથી મોક્ષ નજીક આવે છે.

દંભજાદપિ નિઃસંગાદ ભવેયુરિહ સંપદઃ ।

નિઃછદ્મનઃ પુનસ્તસ્માત્ કિં દધીયઃ પરંપદમ્ ॥૮૬॥

અર્થ : આ દુનિયામાં દંભયુક્ત નિઃસંગતાથી પણ સંપત્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે, તો જો નિઃસંગપણું નિષ્કપટ હોય તો તેનાથી મોક્ષ અતિ દૂર કેમ હોય ? અર્થાત્ ન જ હોય.

ભાવાર્થ : અંતરંગ ત્યાગ-વૈરાગ્ય વિના જો બાહ્ય ત્યાગ કરવામાં આવે તો પરમાં રહેલી આસક્તિના કારણે યથાર્થ વિરક્તિ આવતી નથી. પરમાં સુખબુદ્ધિ હોવાથી અંતરમાં ભોગની વાસનાઓ ઊઠે છે, પણ બાહ્ય ત્યાગ હોવાથી તે એને ભોગવી શકતો નથી અને વિરક્તિનો ઢોંગ ધરે છે. પરંતુ લોકો તો તેનો બાહ્ય ત્યાગ જોઈ તેને માનપાન આપે છે, તેના ચરણે પોતાની સંપત્તિ ધરી દે છે. વળી, બાહ્ય ત્યાગથી બંધાતાં પુણ્ય ફળવાન થતાં તે દેવ થાય છે, જ્યાં તે અઢળક સંપત્તિનો માલિક બને છે. જો બાહ્ય ત્યાગ આટલું ઐશ્વર્ય આપી શકે તો અંતરંગ ત્યાગ-વૈરાગ્યથી પુષ્ટ થયેલી નિષ્કપટ નિઃસંગતા પુણ્ય-પાપથી રહિત દશા - મોક્ષ, શાશ્વત ઐશ્વર્ય આપે એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી !

: વિવેચન :

(૧) દંભ-સહિત નિઃસંગતા, (૨) દંભ-રહિત નિઃસંગતા.

ગ્રંથકારે નિઃસંગતા બે પ્રકારની બતાવી છે. અને ત્યાં સુધી કહ્યું છે કે દંભ-સહિત આચરેલી નિઃસંગતાથી પણ સંપત્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે.

બહારથી (દેખાવની) નિઃસંગતા હોય, પરંતુ હૃદય નિઃસંગ ન હોય. બહારથી વિરક્તિ હોય પરંતુ અંતઃકરણ વિરક્ત ન હોય. આને દંભ સહિત નિઃસંગતા કહેવાય. આવી નિઃસંગતા જોઈને પણ આ દુનિયાના ભોળા-સરળ જીવો ઝુકી જાય છે અને એવા દંભી નિઃસંગીઓના ચરણે સંપત્તિ ધરી દે છે.

ગ્રંથકાર કહે છે કે જો દંભી નિઃસંગીઓ સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, તો પછી જેઓ ખરેખર, દંભરહિત નિઃસંગી હોય તેમને મુક્તિની સંપત્તિ, પરમપદની સંપત્તિ કેમ ન મળે ? અર્થાત્ મળે જ.

ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીએ કહ્યું છે -

દંભજનિત અસંગતા ઈહભવ કે સુખ દેત,

દંભરહિત નિઃસંગતા, કોન દૂર સુખ દેત. - ૮૪

જો દંભપૂર્વકની અસંગતા પણ આ ભવમાં સુખ આપે છે, તો પછી દંભ વિનાની અસંગતા માટે ક્યું સુખ દૂર હોય ? અર્થાત્ દંભ વિનાની અસંગતા માટે સ્વર્ગ અને મોક્ષનાં સુખ દૂર નથી, નિકટ છે. (૮૪)

ગ્રંથકાર આચાર્યદેવ, સાચી આંતર નિઃસંગતા પ્રાપ્ત કરવા પ્રેરણા આપે છે. જે નિઃસંગતાના પરિણામે સાચો સામ્યભાવ પ્રાપ્તથાય અને તે સામ્યભાવના પરિણામે 'સમતાયોગ'ની પ્રાપ્તિ થાય. સમતાયોગમાં સ્થિર થઈ, આત્મા કર્મરહિત બને અને પરમાનંદની પ્રાપ્તિ કરે.

અનિર્વચનીય સૂત્ર કેવું હોય ? ક્યારે હોય ?

સંગાવેશાન્નિવૃત્તાનાં મા ભૂન્મોક્ષો વશંવદઃ ।

યત્કિંચન પુનઃ સૌખ્યં નિર્વક્તું તન્ન શક્યતે ॥૮૭॥ શ્લોક ૮૨ સાથે જોડો.

અર્થ : સંગના આવેશથી નિવૃત્ત થયેલા પુરુષોનો ભલે કદી મોક્ષ ન

થાય, પરંતુ તેમને જે સુખ મળે છે તે અનિર્વચનીય હોય છે.

ભાવાર્થ : સ્વસ્વરૂપમાંથી મળતાં સુખની સરખામણી પરના આશ્રયે મળતાં સુખ સાથે થઈ જ ન શકે, કારણ કે એ બન્નેની જાત જ જુદી છે. એક અવ્યાબાધ સુખ છે, જ્યારે બીજું દુઃખરૂપ છે. અજ્ઞાની પરથી મળતાં સુખને સુખ માનતો હોવાથી, અવ્યાબાધ સુખનું સ્વરૂપ તેની કલ્પનામાં પણ આવે તેવું નથી. તે એ સુખને સમજી શકે એમ પણ નથી. યોગી મહાત્માને આત્માનુભૂતિ વખતે એ સુખનો અનુભવ થયો હોય છે, પણ કેવળજ્ઞાન પહેલાં એ સુખ અખંડ રહેતું નથી. ભલે મોક્ષ મળતાં સમય લાગે, અર્થાત્ ભલે એ સુખ નિરંતર ન મળ્યું હોય, ભલે થોડા સમય માટે એનો અનુભવ થયો હોય તો પણ એ અનુભવ એટલો અદ્ભુત છે કે તે શબ્દોમાં મૂકી શકાતો નથી. એ સુખને વર્ણવવા માટે શબ્દનું સામર્થ્ય ઓછું પડે છે, અર્થાત્ એ સુખ અનિર્વચનીય છે.

: વિવેચન :

નિઃસંગ પુરુષોની મુક્તિ જલ્દી થતી હોય છે, છતાં કદાચ કોઈની મુક્તિ મોડી થાય તો પણ એમને જે આંતરસુખ હોય છે, એ સુખનું વર્ણન શબ્દોમાં કરી શકાય એવું નથી હોતું.

‘પ્રશમરતિ’ ગ્રંથમાં ભગવાન ઉમાસ્વાતીએ કહ્યું છે -

યત્ સર્વવિષયકાંક્ષોદ્ભવં સુખં પ્રાપ્યતે સરાગેણ ।

તદનન્તકોટિગુણિતં મુદ્ધૈવ લભતે વિગતરાગઃ ॥૧૨૪॥

‘સર્વ વિષયોની આકાંક્ષામાંથી પેદા થતું જે સુખ રાગી (સંગી) જીવને મળે છે, એનાથી અનંત કોટિગુણ સુખ રાગરહિત (નિસંગ) જીવને મળે છે.’

નિઃસંગ-વિરક્ત આત્માને જે સુખ મળે છે, તેનું શબ્દોમાં વર્ણન થઈ શકતું નથી. તે અનુભવગમ્ય હોય છે. એવી રીતે તીવ્ર આસક્ત-સંગાવેશવાળો જીવ જે દુઃખ પામે છે, તે દુઃખનો એક અંશ પણ નિઃસંગ વિરક્તજીવને સ્પર્શતો નથી.

નિઃસંગ અને વિરક્ત આત્માનું વર્ણન ‘પ્રશમરતિ’માં આ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું છે : જેમણે વેદ અને કષાયોને શાંત કરી દીધા છે, જેઓ હાસ્ય, રતિ, અરતિ અને શોકમાં સ્વસ્થ રહે છે, જેઓ ભય અને નિંદાથી પરાજિત થતા નથી, આવા મહાત્માઓને જે સુખ હોય છે, તેવું સુખ બીજાઓને કેવી રીતે હોય ? અને એ સુખનું શબ્દોમાં વર્ણન પણ કેવી રીતે થઈ શકે ?

નિઃસંગ, શાન્ત-ઉપશાન્ત આત્માઓ જે આંતરસુખને અનુભવે છે, તેવું સુખ, અશાન્ત અને અનુપશાન્ત એવા સમ્યગ્દષ્ટિ, જ્ઞાની, ધ્યાની અને તપસ્વીઓ પણ અનુભવતા નથી.

ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી આ વિષે કહે છે કે :

**મત હો સંગ નિવૃત્તકું, પ્રેમ પરમગતિ પાઈ,
તાકો સમતા રંગ પુનિ, કિનહી કહ્યો ન જાય. - ૮૫**

સંગથી નિવૃત્ત થયેલાંને કદાચ પરમગતિ પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષનું સુખ હજી પ્રાપ્ત થયું નથી, તો પણ તેને જે સમતાનો રંગ ચઢેલો છે, સમતાનો આનંદ પ્રગટ્યો છે, તે તો કોઈથી કહી શકાય તેમ નથી, અર્થાત્ તેનું વર્ણન વાણી દ્વારા થઈ શકે તેમ નથી, તે અનુભવથી જ સમજાય તેમ છે. (૮૫)

સંસારનું સ્વરૂપ :

સ્ફુરતૃષ્ણાલતાગ્રંથિર્વિષયાવર્તદુસ્તરઃ ।

ક્લેશકલ્લોલહેલાભિર્ભૈરવો ભવસાગરઃ ॥૮૮॥

અર્થ : આ સંસારરૂપ સમુદ્રમાં તૃષ્ણારૂપી લતાગ્રંથિઓ સ્ફુરાયમાન થાય છે, વિષયોરૂપ આવર્તોથી તે દુસ્તર છે અને ક્લેશરૂપ તરંગોની ક્રીડાથી ભયંકર છે.

ભાવાર્થ : જ્ઞાની ભગવંતોએ સંસારને સમુદ્રની ઉપમા આપી એનું જે સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે, તે જો યથાર્થ રીતે ગ્રહણ થાય તો આ અનંત, અપાર સંસારસમુદ્ર તરીકે ભવપાર થઈ શકાય. પરંતુ આ દુસ્તર, ભયંકર, ભવસાગરમાં અનંત કાળથી જીવો ડૂબી રહ્યા છે, અશાંતિની ગત્તામાં ખોવાઈ ગયા છે, કારણ કે સંસારસમુદ્રમાં તૃષ્ણારૂપી લતાઓ ખૂબ જ વિશેષ પ્રમાણમાં ફેલાયેલી હોવાથી, તેમાં તરનાર એ લતાઓમાં અટવાઈ જાય છે. વળી, વિષયોની ખતરનાક ભમરીઓથી ભરેલા આ સંસારસમુદ્રમાં તરનાર એ ભમરીઓમાં ફસાઈ જાય છે. તેમાં ક્લેશરૂપ તરંગો એટલા ઊંચા ઊઠે છે કે તરનાર એની સાથે ઊછળી, ઊછળીને પછડાઈ જાય છે.

: વિવેચન :

આ સંસાર એક મહાસાગર છે. આ મહાસાગરમાં તૃષ્ણાઓની લતાઓ ફેલાયેલી છે. એટલે તરનારાઓ એ લતાઓમાં અટવાઈ જાય છે. તેમના શરીરે એ તૃષ્ણાલતાઓ વીંટળાઈ જાય છે.

એવી રીતે આ મહાસાગરમાં ઠેર-ઠેર વિષયોના આવર્ત રહેલા છે. બહુ ખતરનાક હોય છે આ વિષયાવર્તો. જે જીવો એ વિષયાવર્તોમાં ફસાય છે, તેઓ ઊંડા પાણીમાં ડૂબી જાય છે. આ મહાસાગરમાં ક્લેશોના તરંગો નિરંતર ઉછળ્યા કરે છે. એવા ભયંકર એ તરંગો હોય છે કે જીવાત્માઓ પણ એ તરંગો સાથે ઉછળ્યા કરે છે અને પછડાયા કરે છે ! જાત-જાતના ક્લેશોમાં જીવો ઉછળ્યા કરે છે અને પછડાયા કરે છે ને !

માટે આ ભવસાગર દુસ્તર છે અને ભયંકર છે. આવા ભવસાગરમાં આપણો જીવ અનંતકાળથી ઉછળ્યા કરે છે ને પછડાયા કરે છે. જ્યારે સાગરમાં ઓટ આવે છે ત્યારે જીવો કંઈક શાન્તિ-સુખ અનુભવે છે. એટલે જીવોને થોડું ગમે છે, અને એ વખતે તરી જવા ઈચ્છતા નથી !

ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજીએ કહ્યું છે -

તિસના વિદુમ વલ્લિધન, વિષય ધુમર બહુ જોર,
ભીમ ભયંકર ખેદ જલ, ભવસાગર ચિંહુ ઓર. - ૮૬

તૃષ્ણારૂપી પરવાળાઓની ઘટાદાર વેલડીઓ જેમાં ફેલાયેલી છે, વિષયોની ધુમરીઓનું જેમાં બહુ જોર છે અને અત્યંત ભયંકર ખેદરૂપી પાણી જેમાં રહે છે, એવો આ સંસારરૂપી સાગર ચારે તરફ ફેલાયેલો છે. (૮૬)

(‘વિષય-ધુમર’ એટલે વિષયાવર્તો. ‘ભીમ ભયંકર ખેદ જલ’ એટલે ક્લેશોના ભયંકર તરંગો, ‘તિસના’ એટલે તૃષ્ણા.)

ભવસાગર તરવાનો ઉપાય - સમતા - સામ્યતા રૂપ નાવ.

વિગલદ્ બંધકર્માણમદ્ભુતાં સમતાતરીમ્ ।

આરુહ્ય તરસા યોગિન્ તસ્ય પારીણતાં શ્રય ॥૮૯॥

અર્થ : હે યોગી, જે નાવડીનાં બંધકર્મ (લંગર) તૂટી ગયાં છે, એવી સમતા (સામ્ય) રૂપ અદ્ભુત નાવડીમાં બેસી જલદી ભવસાગરને તરી જા.

ભાવાર્થ : સામ્યભાવની અદ્ભુત નાવડી તૃષ્ણા, વિષયો, ક્લેશથી ભરેલો સંસારસમુદ્ર તરવા માટે એક સમર્થ સાધન છે. આ નાવડીનાં લંગર તૂટી ગયાં છે, જેથી કશે પણ રોકાવું હોય, અટકવું હોય તો પણ તે શક્ય બનતું નથી. હે યોગીજનો, જો સંસારથી પાર ઊતરવું હોય તો એક સમયનો પણ વિલંબ કર્યા વિના આ સામ્યભાવની નાવડીમાં બેસી

જાઓ. તેમાં જો સવાર થઈ ગયા તો પરમાં રહેલી આસક્તિ છૂટી જાય છે, તેથી તૃષ્ણા પણ હેરાન કરી શકતી નથી. વિષયોમાંથી સુખબુદ્ધિ નીકળી જવાથી દુર્ગતિની પરંપરા છેદાઈ જાય છે અને સમત્વભાવમાં સ્થિતિ થતાં, ક્લેશ નાશ પામતાં દુઃખથી મુક્ત થવાય છે.

: વિવેચન :

ભવસાગર તરવો છે ? ભવસાગર જલ્દી તરવો છે ? તો સમતાની નાવડીમાં બેસીને તરી શકશો. ભલે આ ભવસાગરમાં સર્વત્ર તૃષ્ણાની લતાઓ પથરાયેલી હોય, તારે એ લતાઓનો સ્પર્શ તો નહીં જ કરવાનો, મનમાં ય એ લતાઓનું ચિંતન નહીં કરવાનું. ભલે ભવસાગરમાં અનેક વિષયાવર્તો આવે, તારે આંખો બંધ કરીને સમતાની નૈયામાં બેસી રહેવાનું. એ આકર્ષક આવર્તોમાં સ્નાન કરવાની ઈચ્છા પણ નહીં કરવાની. ભલે ભવસાગરમાં ક્લેશના તરંગો આકાશને આંબવા ઉછળતા હોય, તારે તારી સામ્યભાવની નૈયામાં દૃઢતાથી બેસી રહેવાનું ! નૈયામાંથી ઉછળી ના પડાય, એવી કાળજીથી નૈયાને સજ્જડ પકડી રાખીને બેસી રહેવાનું !

આવી રીતે ભવસાગરને ‘યોગી’ જ તરી શકે. એટલે ગ્રંથકારે આ તરવાની વાત યોગીને કરી છે. તૃષ્ણાઓ અને વિષયોથી યોગી જ અલિપ્ત રહી શકે ! ભયંકર ક્લેશોના તરંગો વચ્ચે યોગી જ નિર્ભય રહી શકે. ભવસાગર તરવાનું કામ ભોગીનું નહીં, યોગીનું જ છે.

ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજી, આ નાવડીને અઢાર હજાર શીલાંગના પાટીઆઓથી સજ્જ કરીને એમાં બેસવાનું કહે છે.

ચાહે તાકો પાર તો, સજ કર સમતાનાઉ,
શીલાંગ દ્રઢ પાટીએ સહસ હજાર બનાઉ. - ૮૭

તે સંસાર સાગરનો પાર પામવાનું ચાહતો હોય તો સમતારૂપ ભાવને

તૈયાર કર. તે સમતારૂપી નાવ અઢાર હજાર શીલાંગરૂપી પાટીયાથી બનાવેલી હોવી જોઈએ. (૮૭)

કૂઆ થંભ શુભયોગ પરી, બેઠે મામિમ જ્ઞાન,
અધ્યાત્મ સઠબલે ચલે, સંયમ પવત પ્રમાણ. - ૮૮

તે સમતારૂપી નાવના શુભયોગરૂપી કુવા સ્તંભ છે. તે નાવમાં જ્ઞાનરૂપ માલમ-સુકાની બેઠો છે અને જે નાવ આધ્યાત્મરૂપી સઠના બળથી સંયમરૂપી પવનના યોગે ચાલે છે, તે નાવને તું સજ્જ કર. (૮૮)

દૃષ્ટાંત : બે ભાઈઓ રત્નદ્વીપમાં ફસાયા. અને એક ને છુટવું. બીજાનું મૃત્યુ. જે અસંગ-સમભાવમાં રહ્યો તે બચી ગયો. બીજો માર્યો ગયો.

તપ સમતા વિના નકામું છે

શીર્ષપર્ણાશનપ્રાયૈર્યન્મુનિસ્તપ્યતે તપઃ ।

औदासीन्यं विना विद्धि, तद्भस्मनि हुतोपमम् ॥૧૦॥

અર્થ : સુકાં પાંદડાંનો આહાર કરવારૂપ જે તપ મુનિજન કરે છે, તે તપ સમતા વિના કરવામાં આવે તો તે રાખમાં હોમેલા પદાર્થ જેવો સમજો.

ભાવાર્થ : ઉપવાસ, રસત્યાગ આદિ બાહ્ય તપ કષાયોને ઉપશાંત કરવા, વિષયોથી વિરક્ત થવા, ઈન્દ્રિયોને વશ કરી વિષયવિકારો ઉપર વિજય મેળવવા, રાગ-દ્વેષને ક્ષીણ કરવા, ચિત્તવૃત્તિની શુદ્ધિ કરવા, માધ્યસ્થ્ય ભાવની પુષ્ટિ કરવા માટે કરવામાં આવે છે. પરંતું આ લક્ષ વિના, સંસારથી ઉદાસીન થયા વિના માત્ર સૂકાં પાંદડાંનું ભોજન લેવું તે તપ નથી. જેમ રાખમાં હોમેલા ઘીથી અગ્નિની પ્રાપ્તિ થતી નથી, પણ તે ઘી નકામું જાય છે; તેમ સમતાભાવ વિનાના તપ વડે આત્મશુદ્ધિ

થતી નથી. તે તપ મોક્ષાર્થે નિષ્કળ જાય છે.

: વિવેચન :

કોઈ મુનિ વૃક્ષનાં સુક્કાં પાંદડાં ખાઈને તપ કરે, કોઈ મુનિ વાયનું ભક્ષણ કરીને તપ કરે, કોઈ મુનિ અને વર્ષો સુધી આયંબિલનું તપ કરે... કોઈ મુનિ માસખમણના પારણે માસખમણ કરે... પરંતુ જો સમતા વિના, સમભાવ વિના આ તપ કરે છે તો તેનું કોઈ મૂલ્ય નથી. રાખમાં નાંખેલા ઘીની જેમ નિરર્થક છે.

ભલે તમે સમ્યગ્દષ્ટિ હો, ભલે તમે જ્ઞાની-ધ્યાની હો, કે ભલે મહાન તપસ્વી હો, તમે જો અનુપશાન્ત છો તો બધું જ વ્યર્થ છે, બધું જ નિરર્થક છે. શું અગ્નિશર્મા તાપસે લાખો માસખમણ નહોતાં કર્યાં? છતાં એ ભવસાગરને તરી ન શક્યો, કારણ તેનું લક્ષ બીજાને મારવા માટેનું હતું.

શાન્ત-ઉપશાન્ત આત્માને જે સુખ આ જન્મમાં મળે છે, તે સુખ નથી તો ચક્રવર્તીને મળતું નથી કે નથી દેવેન્દ્રને મળતું. સાધક આત્મા તો જ શાન્ત-પ્રશાન્ત-ઉપશાન્ત રહી શકે, જો એ લોકચિંતા ત્યજીને આત્મજ્ઞાનના ચિંતનમાં અભિરત રહે, રાગ-દ્વેષ અને કામવિકારો પર વિજય પ્રાપ્ત કરે તો.

ઉપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજી આ પ્રમાણે અર્થ કરે છે -

યોગી જે બહુ તપ કરે, ખાઈ જુરે તરુપાત્,

ઉદાસીનતા વિનુ ભસમ, હુતિ મેં સો ભી જાત. - ૮૯

યોગીઓ કે જે ઘણાં તપ કરે છે, વૃક્ષનાં પડી ગયેલાં સૂકાં પાંદડાંઓ ખાય છે, તેમનો તે તપ પણ ઉદાસીનતા-સમતા વિનાનો હોય તો તે ભસ્મમાં ઘીની આહુતિ સમાન છે. (૮૯)

ઉદાસીનતા-સમભાવ વિના બધી જ સાધના-આરાધના વ્યર્થ છે, એમ અંથકાર કહે છે. એ ઉદાસીનતાને સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરતા રહો.

ક્યારે તપથી મુક્ત થાય અને ક્યારે બંધનરૂપ થાય ?

येनैव तपसा प्राणी मुच्यते भवसंतते: ।

तदेव कस्यचिन्मोहाद् भवेद् बन्धनिबन्धनम् ॥૧૧॥

અર્થ : જે તપથી જીવાત્મા આ સંસારપરંપરાથી મુક્ત થાય છે, તે જ તપ મોહના કારણે કોઈ પુરુષના સંસારબંધનનું કારણ થાય છે.

ભાવાર્થ : તપનો પરમાર્થ સમજી, આત્મપ્રાપ્તિ અર્થે થતાં તપ મોક્ષમાર્ગે સહાયકારી થાય છે; પરંતુ જો તપ વડે આત્મશુદ્ધિ કરવાનો લક્ષ ન હોય તો તે તપ નિર્જરાનું કારણ બનતાં નથી. જો તપથી શુભ પરિણામ રહે તો શુભ કર્મોનો બંધ થાય છે અને જો તપ કરીને અહંકારની વૃદ્ધિ થતી હોય, માન-સત્કાર આદિની આકાંક્ષા રહેતી હોય તો તે તપથી અશુભ કર્મો બંધાય છે. ઈન્છાનિરોધ એ તપ છે, જેનાથી મલિન વૃત્તિઓનો નાશ થાય છે, ચિત્ત શાંત થાય છે, તેના બદલે લૌકિક ભાવની વૃદ્ધિ થાય તો તે સંસારવૃદ્ધિનું કારણ બને છે. આમ, મોહાધીન થઈ કરવામાં આવેલાં તપ આત્મઘાતક નીવડે છે.

: વિવેચન :

તપથી સંસારને તરી શકાય છે. તપથી સંસારમાં ડૂબી પણ શકાય છે ! જે તપ મોહનાં બંધન તોડવા માટે થાય, તે તપથી સંસારને તરી જવાય છે. જે તપ મોહથી પ્રેરિત થઈને કરાય, તે તપથી સંસારમાં ડૂબી જવાય છે.

તપ ક્રોધથી થાય, જેમ અન્ગિ શર્મા. તપ અભિમાનથી થાય, જેમ બાહુબલી. તપ માયાથી થાય, જેમ મલ્લીનાથનો પૂર્વભવ. તપ લોભથી થાય, જેમ દ્રૌપદીનો પૂર્વભવ.

બાહુબલીને તો એમની બે બહેન-સાધ્વીઓ પ્રતિબોધ કરનારી મળી હતી, એટલે એ બચી ગયા ને ભવસાગર તરી ગયા ! પરંતુ અગ્નિશર્મા ભવસાગરમાં ડૂબી ગયો. મલ્લીનાથ ભલે 'સ્ત્રી'નો અવતાર પામ્યા, પણ તીર્થંકર નામકર્મ બાંધી લીધું હતું એટલે ભવસાગર તરી ગયા.. અને દ્રૌપદીને પાંચ પતિ મળ્યા હતા છતાં એના મહાસતીત્વે એને બચાવી લીધી.

તપ માત્ર કર્મનિર્જરાની ભાવનાથી કરવાનો છે. આત્મવિશુદ્ધિ માટે કરવાનો છે. કોઈ ભૌતિક આશંસાથી તપ નથી કરવાનો. ભવ પરંપરાથી મુક્ત થવા તપ કરો, મોહથી નહીં.

ઉપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજીના શબ્દોમાં -

છૂટે ભવ કે જાલથે જીનહિ તપ કરી લોક,
સો ભી મોહે કાહે કું, દેત જનમકો શોક. - ૯૦

જે તપ કરીને લોક સંસારની જાળથી મુક્ત થાય છે, તે જ તપ પણ મોહના યોગે કોઈક જીવને જન્મ-મરણના શોકનું કારણ બને છે. (૯૦)

સંતોષનું ફળ અનિર્વચનીય આનંદ :

સંતોષઃ સંભવત્યેષ વિષયોપપ્લવં ભિના ।

તેન નિર્વિષયં કંચિદાનન્દં જનયત્યયમ્ ॥૧૨॥ શ્લોક ૮૭ સાથે લો.

અર્થ : વિષયોના ઉપદ્રવ વિના એવો સંતોષ ઉત્પન્ન થાય છે કે જેથી એ સંતોષ, વિષય વિના કોઈ અનિર્વચનીય આનંદ આપે છે.

ભાવાર્થ : મોહાધીન જીવ પોતાનાં દુઃખનું યથાર્થ કારણ સમજી શકતો નથી અને વિષયોની પ્રાપ્તિથી સુખ મળશે એ આશામાં ને આશામાં એની પાછળ દોડી, અશાંતિ-ક્લેશાદિ પામી ઉપદ્રવમાં ઘસડાઈ જાય છે, વિશેષ દુઃખી થાય છે. જ્યારે તેને સમજાય છે કે કિંચિત્ પણ ગ્રહવાથી

સુખથી વિમુખ થવાય છે, સુખી થવું હોયતો અંતર્મુખ થઈ, સ્વરૂપમાં ઠરવાનો પુરુષાર્થ કર્તવ્યરૂપ છે, ત્યારે તેની બાહ્ય દોડ અટકે છે. સંસારની આસક્તિ ઘટતાં, વિષયોની પ્રાપ્તિ થાય કે ન થાય તેને કોઈ ફરક પડતો નથી અને જે પણ પરિસ્થિતિ હોય એમાં સંતોષ રહે છે. આ સંતોષથી તેને એવું સુખ અનુભવાય છે કે જે સુખ તેણે પહેલાં ક્યારે પણ અનુભવ્યું ન હતું. તે કોઈ અનેરા આનંદમાં મસ્ત રહે છે.

: વિવેચન :

વિષયોનો ઉપદ્રવ શાન્ત થાય ત્યારે સંતોષનું સુખ મળે. એ સંતોષ, આત્માને કોઈ દિવ્ય આંતરસુખ આપે છે.

જો તમારે દિવ્ય આંતરસુખ અનુભવવું છે, તો તમારે સંતોષગુણને પ્રાપ્ત કરવો જ પડશે. એ સંતોષને મેળવવા તમારે વિષયો (પાંચ ઈન્દ્રિયોના) પ્રત્યે વિરક્ત બનવું પડશે. વિષયવિરક્તિ માટે તમારે તપશ્ચર્યાનું આલંબન લેવું પડશે.

તપશ્ચર્યા દ્વારા વિષયોનો માનસિક ઉપદ્રવ શાન્ત કરી શકાય છે. બાહ્ય તપશ્ચર્યા અને અભ્યંતર (આંતરિક) તપશ્ચર્યા કરતા રહો અને વિષયો તરફ અનાસક્ત બનતા રહો. વિષયોની અભિરૂચિથી ધીરેધીરે મુક્ત બનો.

ઉપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજીએ કહ્યું છે -

**વિષયઉપદ્રવ સબ મિટ્યો, હોવત સુખ સંતોષ,
તાતે વિષયાતીત હૈ, દેત શાન્તરસ પોષ. - ૯૧**

વિષયોના ઉપદ્રવો મટી જાય ત્યારે સંતોષનું સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી તે સુખ વિષયાતીત છે અને શાંતરસનું પોષણ આપે છે, શાંતરસની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. (૯૧)

‘મનમાંથી વિષય ઉપદ્રવ દૂર થઈ ગયો, મનમાં સુખ-સંતોષ વ્યાપ્ત થઈ ગયો.. પરમ શાન્તરસનો અનુભવ થયો !’ ‘શાન્તરસ’ની અનુભૂતિ સંતોષથી જ થઈ શકે છે. સંતોષ તો જ સ્થિર રહે, વિષય-ઉપદ્રવ મટી જાય ! વિષયોનો ઉપદ્રવ ન જોઈએ. તે તે યોગ્ય સમયે તમે વિષયોનો વિવેકપૂર્વક ઉપયોગ કરી શકો છો, પરંતુ ઉપદ્રવ ન જોઈએ. વિષયોની તીવ્ર આસક્તિ ઉપદ્રવ પેદા કરે છે, પછી સંસારી હોય કે સાધુ હોય.

વિષયાતીત આનંદ કહો, અનિર્વચનીય સુખ કહો કે શાન્તરસ કહો - આ બધાની પ્રાપ્તિ સંતોષથી થાય છે.

કણક મુનિનું દ્રષ્ટાંત : ખેતરમાંથી દાણા વીણી ભોજન લેતા. વશિષ્ઠ રામ પ્રત્યે કહેતા હતા કે : મુમુક્ષુ પ્રકરણ અને વૈરાગ્ય પ્રકરણમાંથી જોવું.

પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કેવી અને કેમ છે ? પરબ્રહ્મનું જ્ઞાન પ્રગટે છે

વશીભવન્તિ સુન્દર્યઃ પુંસા વ્યક્તમનીહયા ।

યત્પરબ્રહ્મસંવિતિર્નિરીહં શિલ્પ્યતિ સ્વયમ્ ॥૧૩॥

અર્થ : નિઃસ્પૃહ પુરુષને પરબ્રહ્મની સંવિત્તિ (જ્ઞાન) સ્વયં જ આલિંગન કરે છે. જેમ સ્પૃહારહિત મનુષ્યને સુંદર સ્ત્રીઓ સ્વયં જ વશ થાય છે એ વાત સ્પષ્ટ છે. પરમાત્મ સ્વરૂપ આવિર્ભાવ પામી જાય છે.

ભાવાર્થ : સંસારમાં જે પુરુષ સુંદર સ્ત્રીઓ પાછળ ભાગતો નથી, તેને સુંદરીઓ સ્વયં વશ થાય છે. તેમ જેને આ લોકની અલ્પ પણ સુખેચ્છા રહી નથી, તેને આત્મજ્ઞાન સામેથી આવીને મળે છે. હજી જેને સંસારમાંથી કંઈ જોઈએ છે, સંસારમાંથી સુખ મળશે એવી આશા છે, તે ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરે તો પણ તેને આત્મપ્રાપ્તિ થતી નથી, સ્વરૂપાનંદ મળતો નથી. પરંતુ જેને કોઈ સ્પૃહા નથી, જેને કંઈ પણ પ્રાપ્ત થાય કે ન થાય હર્ષ-

શોકાદિ થતા નથી, જેને કિંચિત્ માત્ર પણ ગ્રહવું નથી, તે આત્મસંપત્તિનો, આત્મિક સુખનો સ્વામી બને છે.

: વિવેચન :

આ જગતમાં એવો નિયમ છે કે જે પુરુષ, સુંદર સ્ત્રીની સ્પૃહા નથી રાખતો તેને સુંદરીઓ સ્વયં વશ થાય છે. સ્પૃહા રાખનાર પુરુષની ચતુર સ્ત્રીઓ ગરજ સમજી જાય છે. તેથી તેના તરફ અનાદર બતાવતી જાય છે. છેવટે એ આસક્ત પુરુષને વશ કરીને, પોતે સ્વતંત્ર-સ્વચ્છંદી બનતી જાય છે. પરંતુ જો પુરુષ નિઃસ્પૃહ રહે તો સુંદરી સ્વયં જ વશ થાય છે.

આ લૌકિક દ્રષ્ટાંત આપીને ગ્રંથકાર કહે છે : નિઃસ્પૃહ (વિષયોની સ્પૃહા વિનાના) પુરુષને પરબ્રહ્મની સંવિત્તિ સ્વયં જ આલિંગન આપે છે ! એને વશ થાય છે. અર્થાત્ વિષયોમાં અનાસક્ત આત્માને સ્વયં જ પરબ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય છે.

વિષયો પ્રત્યે નિઃસ્પૃહ બનો.

- યાદ રાખો : ‘પરસ્પૃહા મહાદુઃખં, નિઃસ્પૃહત્વં મહાસુખમ્ । ‘પરસ્પૃહા મહા દુઃખ છે. નિઃસ્પૃહતામાં જ મહાસુખ છે.’
- જો તમે નિઃસ્પૃહ છો તો આ જગતને તૃણ સમાન ગણો.
- જો તમે વિદ્વાન છો તો તમારા ચિત્તધરમાંથી સ્પૃહાને કાઢી મૂકો.
- જો તમે જ્ઞાની છો તો જ્ઞાનના દાતરડાથી સ્પૃહાની વિષવેલને કાપી નાંખો.
- નિઃસ્પૃહ મહાત્મા ભલે ભૂમિ પર સૂઈ જાય, ભિક્ષા લાવીને ભોજન કરે, જીર્ણ વસ્ત્રો પહેરે અને જંગલમાં રહે, છતાં એને ચકવર્તી કરતાં પણ વધારે સુખ હોય છે.

— નિઃસ્પૃહ મહાત્મા વિચારે છે : ‘હવે મારે આત્મસ્વભાવ સિવાય કંઈ જ મેળવવાનું બાકી નથી. બીજું કંઈ ન જોઈએ.’

ઉપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજી કહે છે કે -

**બિનુ લાલય બશ હોત હૈ, વસા બાત યહ સાય,
યાતે કરે નિરીહકે, આગે સમરતિ નાય. - ૯૨**

લાલય ન હોય ત્યારે વસ્તુ વશ થાય છે એ વાત સાચી છે, કારણ કે નિઃસ્પૃહપુરુષની આગળ જ સમભાવરૂપ રતિ નાય કરે છે. (૯૨)

સમતાવાન સાધક સાથે નિત્ય વૈરી પ્રાણીઓ શાંત થઈ બેસી જાય છે.

સૂતે સુમનસાં કંચિદામોદં સમતાલતા ।

યદ્વશાદાપ્નુયુઃ સઘ્ચસૌરભં નિત્યવૈરિણઃ ॥૧૪॥

અર્થ : સમતાલતા સારા મનવાળાને કોઈ સુગંધ આપે છે, જે સુગંધના કારણે નિત્ય વૈર રાખનારાં પ્રાણીઓ પણ મૈત્રીનું સૌરભ પ્રાપ્ત કરે છે.

ભાવાર્થ : જેને ઈચ્છિત પ્રાપ્ત ન થાય તે સ્વયં દુઃખી છે, તો તે બીજાને શું આપી શકે ? જેને પોતાને જ હજી કંઈ જોઈએ છે, તેની પાસે બીજાને આપવા માટે કંઈ જ હોતું નથી. વળી, હજી જેને જોઈએ છે, તેની પોતાની પાસે અશાંતિ, ક્લેશાદિ હોય છે; તેથી તે કોઈને કંઈ આપવા ઈચ્છે કે ન ઈચ્છે તો પણ જે તેની પાસે છે એ જ તે આપે, અર્થાત્ ક્લેશાદિ જ આપે. જ્યારે સમત્વભાવમાં રમણતા કરનાર જીવને એવો સંતોષ વર્તે છે કે તેઓ સદા આનંદમાં રહે છે, સદા સુખી હોય છે, એટલે તેઓ કોઈને કંઈ આપવા ઈચ્છે કે ન ઈચ્છે, તેમની પાસેથી તો શાંતિ, આનંદ જ પ્રાપ્ત થાય છે. તેઓ તો મિત્ર-શત્રુ આદિ સંબંધોથી પર થઈ ગયા છે, પણ તેમને શત્રુ માનનાર તેમની પાસે આવે તો તે

શત્રુ પણ મિત્રતાનું સૌરભ જ પ્રાપ્ત કરે છે.

: વિવેચન :

તમે સારા મનવાળા જો છો, તો સમતા તમારા મનને એવી દિવ્ય સુગંધથી ભરી દેશે કે એ સુગંધના પ્રતાપે નિત્ય વૈરી એવાં પ્રાણીઓમાં પણ મૈત્રીભાવની સૌરભ ઉત્પન્ન થશે. અર્થાત્ વૈરભાવથી ભરેલા જીવો પણ તમારી પાસે આવતાં, મૈત્રીભાવ ધારણ કરશે. એમનો વૈરભાવ દૂર થઈ જશે.

પહેલી વાત કરી છે સારા મનની ! તમારું મન સારું છે ? જો મન સારું હશે તો, સ્વચ્છ હશે તો સમતા-લતાની સુગંધ એમાં ભરી શકાશે. સમતા-લતાની સુગંધ એમાં ટકશે ! તમે સુગંધમય બની જશો. તમારા અણુ-અણુમાં સમત્વની સુવાસ પ્રસરી જશે... પછી જે કોઈ તમારા સંપર્કમાં આવશે તેના ઉપર જાદુઈ અસર થશે ! એનામાં રહેલા વૈર-વિરોધ નામશેષ બની જશે અને એ પણ મૈત્રીભાવથી છલકાઈ ઉઠશે. !

ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજી કહે છે -

દે પરિમલ સમતાલતા, વચન-અગોચર સાર,

નિત્ય વૈરી ભી જ્યાં વસે, લહત પ્રેમમહકાર. - ૯૩

સમતારૂપી વેલ વચનને અગોચર તથા સારભૂત એવી સુગંધી પ્રગટાવે છે કે જેના યોગે નિત્ય વૈરવાળાં પ્રાણીઓ પણ પરસ્પર પ્રેમ ધારણ કરીને સાથે વસે છે. (૯૩)

જે પશુઓ અને જે મનુષ્યોના મનમાં હમેશાં વૈરભાવ રહે છે, એવા જીવો પણ સમત્વભાવથી ઓતપ્રોત બનેલા મહાત્માઓના પરિચયમાં આવતાં, વૈરભાવને ભૂલી જાય છે. તેમનામાં પણ મૈત્રીભાવ પ્રગટે છે.

સામ્યભાવનો આ પ્રભાવ જાણીને, મુમુક્ષુ આત્માએ એ સામ્યભાવ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

સામ્યરૂપ બ્રહ્માસ્ત્રથી મોહ રાક્ષસ ઉપર વિજય મેળવવાનો છે.

સામ્યબ્રહ્માસ્ત્રમાદાય વિજયન્તાં મુમુક્ષવઃ ।

માયાવિનીમિમાં મોહરક્ષોરાજપતાકિનીમ્ ॥૧૫॥

અર્થ : સામ્યરૂપ બ્રહ્માસ્ત્રને લઈને મુમુક્ષુઓ, મોહરૂપ રાક્ષસરાજની આ માયાવી સેના ઉપર વિજય મેળવો.

ભાવાર્થ : મોહ સાથે અનાદિથી જીવે ગાઢ સંબંધ બાંધ્યો છે, તેથી તે એવો મૂર્ચ્છિત થઈ ગયો છે કે તે સમજી પણ શકતો નથી કે આ માયાવી રાક્ષસ તેનો સર્વનાશ કરી રહ્યો છે, જેને તે મિત્ર માને છે, એ તેનો સૌથી મોટો શત્રુ છે. તેને જ્યારે મોહનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજાય છે ત્યારે એને હરાવવાની તેને તાલાવેલી લાગે છે. પરંતુ એક તો એ માયાવી છે, શક્તિશાળી છે અને એની સેનામાં ક્રોધ આદિ ઘણા બળવાન યોદ્ધાઓ પણ છે; તેથી એના ઉપર વિજય મેળવવો સહેલો નથી. જ્ઞાની ભગવંતો તેને કહે છે કે નિરાશ થવાની જરૂર નથી. મોહ ભલે ગમે તેટલો શક્તિશાળી હોય, સામ્યરૂપ બ્રહ્માસ્ત્ર એના કરતાં અનંતગણું શક્તિશાળી છે. આ શસ્ત્ર લઈ કૂદી પડ, વિજય તારા હાથમાં છે. તું અવશ્ય વિજયી થઈશ.

: વિવેચન :

મોહ રાક્ષસરાજ છે. રાક્ષસરાજની સેના ઘણી માયાવી હોય છે. માયાવી સેના ઉપર વિજય મેળવવો ઘણો-ઘણો અઘરો હોય છે. મોહ રાક્ષસરાજ છે, અને એની સેના ભયાનક માયાવી છે.

ક્રોધ,માન, માયા, લોભ, હાસ્ય, રતિ-અરતિ, ભય, શોક, જુગુપ્સા, પુરુષ વેદ, સ્ત્રી વેદ, નપુંસક વેદ... આ બધી સેના છે મોહની. એક-એક

ઉપર વિજય મેળવવો મહામુશ્કેલ છે. આ બધા માયાવી છે, એટલે જુદાં જુદાં રૂપ કરી શકે છે, જીવાત્માને છેતરી શકે છે. એટલે આ બધાં ઉપર વિજય મેળવવો અશક્ય લાગે છે. છતાં જો મુમુક્ષુ આત્મા પાસે સામ્યભાવનું બ્રહ્માસ્ત્ર આવી જાય તો એ માયાવી સેના પર વિજય મેળવી શકે છે.

સામ્યભાવ એ બ્રહ્માસ્ત્ર છે.

બ્રહ્માસ્ત્રની આગળ માયાવી સેનાનું કંઈ ઉપજતું નથી ! બ્રહ્માસ્ત્રથી ત્રણ ભુવન પર વિજય મેળવી શકાય છે. જો તમે મુમુક્ષુ છો, મોક્ષ મેળવવાની ઈચ્છાવાળા છો, તો તમારે આ સામ્યભાવનું બ્રહ્માસ્ત્ર પાસે જ રાખવું જોઈએ.

ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજી કહે છે -

સેના રાખ મોહ કી, જીપે સુખે પ્રબુદ્ધ,

બ્રહ્મ-શસ્ત્ર કો લેઈકે, સમતા અંતર શુદ્ધ. - ૮૪

જેનું અંતર સમતા વડે શુદ્ધ થયેલું છે એવો પ્રબુદ્ધ આત્મા મોહરૂપી રાક્ષસની સેનાને સમતારૂપી એક બ્રહ્માસ્ત્ર વડે સુખપૂર્વક જીતે છે. (૮૪)

જો તમે મુમુક્ષુ હશો તો જ સામ્યભાવનું બ્રહ્માસ્ત્ર તમારી પાસે આવશે અને રહેશે. અને તો જ મોહ-રાક્ષસરાજની માયાવી સેનાને પરાજિત કરી શકશો.

મોક્ષ માટે સમતા અમૃતનું સેવન કરો.

મા મુહઃ કવિ સંકલ્પકલ્પિતામૃતલિપ્સયા ।

નિરામયપદપ્રાપ્ત્યે સેવસ્વ સમતાસુધામ્ ॥૧૬॥

અર્થ : હે આત્મજન્, કવિજનોએ મનના સંકલ્પોથી કલ્પેલા અમૃતને મેળવવાની ઈચ્છાથી મોહ ન પામ, પરંતુ મોક્ષપદની પ્રાપ્તિ માટે સમતારૂપ અમૃતનું સેવન કર.

ભાવાર્થ : કવિ એ છે કે જે પોતાની કલ્પના વડે વાસ્તવિક દુનિયાથી અલગ એવી દુનિયા રચે કે જ્યાં સુખ ન હોય ત્યાં સુખ ભાસે, જેમાં અમૃત છે જ નહીં છતાં તેમાંથી અમૃત મેળવવાની આશા જાગે. જ્ઞાનીપુરુષો જીવને ચેતવતાં કહે છે કે હે આત્મા, તું ભ્રમમાં પડ નહીં. આ કલ્પિત જગતમાંથી તને સુખ, શાંતિ, સલામતી ક્યારે પણ નહીં મળે, કારણ કે એ સુખ તો માત્ર કલ્પના છે, વાસ્તવિક નથી. જો તને શાશ્વત સુખ જોઈતું હોય તો, મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવો હોય તો સમતારૂપી અમૃતનું સેવન કર. તે અમૃતપાન કરવાથી ક્ષણ ક્ષણનાં ભાવમરણથી, ભવોભવના પરિભ્રમણથી તું મુક્ત થઈશ.

: વિવેચન :

સાહિત્યના ગ્રંથોમાં કવિઓની કલ્પનાઓ પ્રસિદ્ધ છે. કવિજનો સ્ત્રીઓના અધરમાં અમૃતની કલ્પના કરે છે. મોહમૂઢ જીવો એ કલ્પનાને સાચી માની લે છે અને એ અમૃત પીવા દોડે છે. ખરેખર, એ સ્ત્રીઓના અધરોમાં અમૃત નથી હોતું, હલાહલ ઝેર હોય છે. પરંતુ મોહમૂઢ જીવોને કોણ સમજાવે ? તેઓ એ હલાહલ ઝેરને અમૃત માનીને પીએ છે, મરે છે અને દુર્ગતિમાં ચાલ્યા જાય છે.

ગ્રંથકાર એવા કવિ-કલ્પિત અમૃત પીવાની ના પાડે છે. તેઓ તો સમતારૂપ અમૃતનું પાન કરી, અમૃતમય બનવાની પ્રેરણા આપે છે. નિરામયપદ પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપદેશ આપે છે.

તમારે મોક્ષપદ જોઈએ છે ? તમારી મુક્તિનો આનંદ જોઈએ છે ? તમારે નિરામયપદની પ્રાપ્તિ કરવી છે ? તો તમે જ્ઞાનીપુરુષોએ બતાવેલી સમતા-સુધાનું પાન કરતા રહો. પેલી કવિકૃત કલ્પનાઓના અમૃતને દૂરથી ત્યજ દો.

ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજીએ કહ્યું છે :

કવિ-મુખ-કલ્પિત અમૃત કે, રસમેં મુજત કાંડી ?

ભજો એક સમતાસુધા, રતિ ધરી શિવપદમાંડી. - ૯૫

કવિના મુખથી કલ્પિત એવા અમૃતના રસમાં, તેને મેળવવાની ઈચ્છામાં શા માટે મોહ પામો છો ? શિવપદમાં રતિ ધારણ કરીને એક સમતારૂપી અમૃતને સેવો. (૯૫)

એ સમતા-સુધાનું પાન કરવા અનિત્ય વગેરે ૧૨ ભાવનાઓ ભાવતા રહો, મૈત્રી વગેરે ચાર ભાવનાઓ ભાવતા રહો. યોગગ્રંથોનું અધ્યયન-પરિશીલન કરતા રહો.

સમતારૂપ અમૃત વડે સુખી થવાનું કહે છે.

યોગગ્રંથમહાંભોધિભવમથ્ય મનોમથા ।

સામ્યામૃતં સમાસાદ્ય સદ્યઃ પ્રાપ્નુહિ નિર્વૃતિમ્ ॥૧૭॥

અર્થ : હે આત્મન્, યોગગ્રંથરૂપ મહાસાગરનું મનરૂપ રવૈયાથી મંથન કર અને સમતારૂપ અમૃતને પ્રાપ્ત કરી તત્કાળ સુખી થા.

ભાવાર્થ : આત્મા સાથે જે જોડાણ કરાવે તે યોગગ્રંથો મહાસાગર જેટલા વિશાળ છે. જો તેનું મંથન કરવામાં આવે તો આત્મશુદ્ધિરૂપ નવનીત પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ જો તેનું ચિંતન, મનન, નિદિધ્યાસન કરવામાં આવે તો રાગ-દ્વેષ ઘટે છે, વિષય-કષાયની મંદતા થાય છે અને ઈચ્છાઓ ઘટતાં બાહ્ય દોડ મટે છે. આ રીતે ચિત્ત નિર્મળ થતાં આત્મવિચાર માટે અવકાશ પ્રાપ્ત થાય છે. વળી, સત્સંગ-સ્વાધ્યાય આદિનું સેવન થતાં આત્મતત્ત્વનો નિર્ણય થાય છે, સ્વરૂપની રૂચિ પ્રગટે છે, વૈરાગ્ય-ઉપશમ આદિ ગુણો ખીલે છે. આમ, અનેક પ્રકારે

આત્મલાભ થતાં સુખ અને આનંદમાં રમણતા થાય છે.

: વિવેચન :

તત્કાલ માનસિક સુખ જોઈએ છે ? તત્કાલ મનના ક્લેશોથી મુક્ત થવું છે ? તો યોગના ગ્રંથો, યોગના શાસ્ત્રોનું અધ્યયન, મનન, ચિંતન કરી, મનના રવૈયાથી મંથન કરી, સમતામૃતને પ્રાપ્ત કર અને એ સમતામૃતનું પાન કર.

યોગના ગ્રંથો મહાસાગર જેવા છે ! મહાસાગરનું મનના મેરૂથી મંથન કરો, તો સમતામૃતની પ્રાપ્તિ થશે, અને એ સમતામૃતનું પાન કરી તમે પરમસુખનો અનુભવ કરશો.

આ ગ્રંથની રચના કરનાર આચાર્યદેવે, અનેક યોગગ્રંથોનું અધ્યયન-મનન-મંથન કરીને આ ગ્રંથની રચના કરી છે. એટલે આપણને તો તૈયાર જ અમૃત-પ્યાલો મળી ગયો છે ! બસ, એ અમૃતનું આપણે પાન કરીએ, પાન કરતા રહીએ, એ જ જરૂરી છે.

ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજીએ કહ્યું છે :

યોગગ્રંથ જલનિધિ મથો, કરી મન કો મંથાન,

સમતા અમૃત પાઈ કે અનુભવ રસ કો જાન. - ૯૬

મનરૂપી મેરૂનો રવૈયો કરી યોગગ્રંથોરૂપ સમુદ્રનું મંથન કરીને સમતારૂપી અમૃતને પ્રાપ્ત કરીને અનુભવરૂપી રસના જાણકાર બની જાઓ. (૯૬)

જ્યારે જ્યારે મન અશાન્ત થાય, બેચેન થાય, ઉદ્વિગ્ન થાય, ત્યારે આ 'સામ્યશતક'ને હાથમાં લો અને એના ગમે તે ચાર-પાંચ શ્લોકનું એકાગ્રતાથી વાંચન-મનન કરો. તમને તત્કાળ શાન્તિ-સમતા મળશે. તમે સ્વસ્થ બનશો.

મૈત્રી આદિ ભાવનાઓથી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે

મૈત્ર્યાદિવાસનામોદસુરમીકૃતદિઙ્મુખમ્ ।

પુમાંસં ધ્રુવમાયાન્તિ, સિદ્ધિભૃંગાંગનાઃ સ્વયમ્ ॥૧૮॥

અર્થ : મૈત્રી વગેરેની વાસનારૂપ સુગંધથી જેણે દિશાઓનાં મુખ સુવાસિત કરેલાં છે, એવા પુરુષની પાસે સિદ્ધિરૂપ ભ્રમરીઓ સ્વયં અવશ્ય આવે છે.

ભાવાર્થ : મૈત્રી, પ્રમોદ, કરૂણા અને માધ્યસ્થ ભાવનાઓ નિત્ય નિરંતર ભાવતાં તે વાસનારૂપ બની જાય છે, એટલે તેના સંસ્કાર દૃઢ થાય છે. મૈત્રી આદિ ભાવનાઓથી વાસિત થયેલું મન દરેક સંગ-પ્રસંગે પોતાની સુવાસ ફેલાવે છે. જે એમાં રમમાણ રહે છે તેના જીવનમાં, તેની વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિમાં એનો પ્રભાવ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તે તો એનાથી સુખી થાય છે, સાથે સાથે બીજાને પણ આનંદ-સુખનું કારણ બને છે. વળી, રિદ્ધિ-સિદ્ધિરૂપ સાંસારિક ઐશ્વર્ય પણ તેને સામેથી આવીને મળે છે. વળી, જેનું જીવન મૈત્રી આદિ ભાવનાઓથી મધમધતું હોય તેનો મનુષ્યભવ સાર્થક થાય છે. તેનો સંસાર સાંત થાય છે અને તેને મોક્ષસુંદરી સામે ચાલીને વરે છે.

: વિવેચન :

મૈત્રી, પ્રમોદ, કરૂણા અને માધ્યસ્થ - આ ચાર ભાવનાઓ ભાવતાં ભાવતાં જ્યારે એ વાસનારૂપ બની જાય છે ત્યારે એની દિવ્ય સુવાસથી દિશાઓ સુવાસિત થઈ જાય છે. એ યોગીપુરુષની આસપાસની દુનિયા સુવાસિત થઈ જાય છે.

આવા મૈત્રી આદિ ભાવનાઓથી સત્તર યોગીપુરુષોની પાસે સિદ્ધિઓ સ્વયં આવે છે. તેઓને સિદ્ધિઓ મેળવવા સાધના કરવી પડતી નથી.

જેવી રીતે પુષ્પોની સુવાસથી આકર્ષિત થઈને ભ્રમરીઓ એ પુષ્પો પાસે આવે છે. ગુંજારવ કરે છે, તેવી રીતે મૈત્ર્યાદિ ભાવનાઓથી સુવાસિત મહાત્માઓના ચરણે અનેક સિદ્ધિઓ સ્વયં આવી રહે છે.

સામ્યભાવની સાધના એટલે આ ચાર ભાવનાઓ ! આ મૈત્રી વગેરે ચાર ભાવનાઓથી તમે ભાવિત થયા એટલે સામ્યભાવ સિદ્ધ થયો સમજો. એટલે જો તમારે સામ્યભાવ સિદ્ધ કરવો છે તો આ ચાર ભાવનાઓ ભાવતા રહો.

સહુ જીવોનું હિત થાઓ, કલ્યાણ થાઓ. સહુ જીવોનું સુખ જોઈને હું રાજી છું. સહુ જીવોનાં દુઃખો નાશ પામો. સહુ જીવોના દોષો-પાપો દૂર થાઓ.

પ્રતિદિન ત્રિકાળ આ ભાવનાઓ ભાવો. સર્વ જીવો પ્રત્યે તમારા ભાવ નિર્મળ બનશે. 'આત્મવત્ સર્વભૂતેષુ'ની ભાવના ચરિતાર્થ બનશે.

ઉદાસીનતા પ્રગટતા કર્મો ત્વરાથી ચાલ્યા જાય છે.

औदासीन्योल्लसन्मैत्रीपवित्रं वीतसंभ्रमम् ।

कोपादिव विमुंचन्ति स्वयं कर्माणि पुरुषम् ॥૧૧॥

અર્થ : ઉદાસીનતાથી ઉલ્લાસ પામતા, મૈત્રી ગુણથી પવિત્ર થયેલા, સંભ્રમથી રહિત એવા પુરુષને કર્મો સ્વયં જ જાણે રોષથી છોડી દે છે !

ભાવાર્થ : સર્વ પરદ્રવ્ય અને પરભાવથી ઉદાસીન થનારને કોઈ દુઃખી કરી શકતું નથી, તેમને ક્યારે પણ હર્ષ-શોકાદિ થતા નથી અને તેથી તેઓ સદા આનંદિત રહે છે, સદા ઉલ્લાસમાં જીવે છે. વળી, મૈત્રી આદિ ભાવનાઓ જેમના ચિત્તમાં વસેલી છે, તેમનું ચિત્ત એટલું પવિત્ર બને છે કે ત્યાં ઈર્ષ્યા, દ્વેષ કલહ આદિ મલિન વાસનાઓ જીવી શકતી

નથી. જેઓ મોહ-અજ્ઞાન રહિત થયા છે, જાગૃત થયા છે, તેઓ રાગ-દ્વેષાદિનું સેવન કરતા નથી. આમ, શુદ્ધ થયેલા ચિત્તમાં કર્મબંધનું કોઈ કારણ વિદ્યમાન રહેતું નથી, તેથી કર્મો સ્વયં તેમને છોડીને જતા રહે છે, અર્થાત્ કર્મોથી તેઓ સદા માટે મુક્ત થાય છે.

: વિવેચન :

ઉદાસીનતા એટલે સામ્યતા. સામ્યતાને અને મૈત્રીભાવને ગાઢ સંબંધ છે.

કર્મોને આ સામ્યતા-મૈત્રીની યુતિ પ્રત્યે ઘોર દુશ્મની છે ! એટલે જે આત્મા આ યુતિને પોતાનામાં પ્રતિષ્ઠિત કરે છે, કર્મો એ આત્માનો ત્યાગ કરી દે છે ! કર્મોની સ્થિતિ-અનુભાગ ઘટાડવા માટે ઉદાસીનતા-સમતા જ ઉપયોગી છે. તેનાથી આ બન્ને ઘટે છે.

તમારે તમારામાં અનાદિકાળથી રહેલાં કર્મોને હાંકી કાઢવા છે ? તો બીજી કોઈ ધમાલ ન કરો. એક જ કામ કરો. સામ્યતા અને મૈત્રીની યુતિને તમારા હૃદયમાં સ્થાપિત કરી દો ! કર્મોને આ યુતિ દીઠી નથી ગમતી.

ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજી કહે છે કે :

ઉદાસીન મતિ પુરુષ જો સમતા નિધિ શુભ વેષ,
છોરત તાકું કોધ કી ધું, આપ કર્મ અશેષ'.- ૯૭

જે પુરુષ (સાધક) ઉદાસીનતાવાળો છે, સમતાનો ભંડાર છે. શુભ વેષવાળો છે, તેને સર્વ કર્મો પોતાની મેળે જ જાણે સમતા ઉપર કોધ કરીને આપમેળે ચાલ્યા જાય છે. (૯૭)

જ્યારે સામ્યતા અને મૈત્રી તમારામાં પ્રતિષ્ઠિત થશે ત્યારે તમારામાંથી ખેદ, ઉદ્વેગ, ક્ષેપ, ઉત્થાન અને ભ્રાન્તિ - આ દોષો ભાગી જશે. અદ્વેષ, જિજ્ઞાસા, શુશ્રૂષા, તત્ત્વશ્રવણ અને સૂક્ષ્મબોધ - આ ગુણો પ્રગટ થશે.

સૌમ્યતા-પ્રશમગુણ આવે એટલે મૈત્રીભાવ આવે જ. સર્વે જીવો પ્રત્યે, સમગ્ર જીવસૃષ્ટિ તરફ મૈત્રીભાવ વ્યાપક બને છે. આ જીવસૃષ્ટિમાં એકાદ જીવ પ્રત્યે પણ શત્રુતા નથી રહેતી. ‘આ વિશ્વમાં મારો કોઈપણ જીવ શત્રુ નથી. સર્વે જીવો મારા મિત્ર છે.. સર્વે જીવોનું હિત થાઓ. સર્વે જીવો સુખી થાઓ.’ આ ભાવનાથી સૌમ્ય આત્મા સભર બનેલો હોય છે. આવા આત્માઓ જલ્દીથી કર્મમુક્ત બને છે. કર્મનાં બંધનો સ્વતઃ તૂટી પડે છે. આત્મા શુદ્ધ-બુદ્ધ-મુક્ત બને છે.

આઠ દૃષ્ટિની સજ્જાયમાં પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિના દોષો નાશ પામે છે અને તેની સામેના ગુણો પ્રગટ થાય છે. આવી સ્થિતિ જેણે પ્રગટ કરી તેની સાધના આગળના ભવમાં સાથે જાય છે અને આગળ વધવામાં મદદરૂપ થાય છે.

ચાર દોષો - ખેદ, ઉદ્વેગ, ક્ષેપ, ઉત્થાન. તેની સામેના ચાર ગુણો - અદ્વેષ, જિજ્ઞાસા, શુશ્રુષા, તત્ત્વશ્રવણ.

કોણ ભ્રષ્ટ્ર કહેવાય ?

યોગશ્રદ્ધાલવો યે તુ નિત્યકર્મણ્યુદાસતે ।

પ્રથમે મુગ્ધબુદ્ધીનામુભયભ્રંશિનો હિ તે ॥૧૦૦॥

અર્થ : જે પુરુષો માત્ર ‘યોગ’ ઉપર શ્રદ્ધા રાખીને બીજાં આવશ્યક ધર્મકૃત્યો તરફ ઉદાસ રહે છે, તેઓ મૂર્ખશિરોમણિ છે. તેઓ ઉભય ભ્રષ્ટ્ર થાય છે.

ભાવાર્થ : નિર્વિકલ્પ સમાધિ ઘટતાં આત્માનુભૂતિ થાય છે અને આ સમાધિ અર્થે અષ્ટાંગ યોગની સાધના દર્શાવવામાં આવી છે. પરંતુ જ્યાં અશુભ યોગ મુખ્યપણે પ્રવર્તતા હોય ત્યાં સીધી નિર્વિકલ્પ સમાધિ પ્રાપ્ત

થઈ શકતી નથી. તે અર્થે છ આવશ્યકરૂપ ધર્મક્રિયાઓ પણ દર્શાવવામાં આવી છે કે જેથી જીવ શુભ યોગમાં સ્વરૂપલક્ષે પ્રવર્તન કરી, યોગસાધના દ્વારા શુદ્ધ ભાવ સુધી પહોંચી શકે. પરંતુ જે જીવ હજી વિશેષપણે અશુભ યોગમાં પ્રવર્તતો હોય, છતાં પણ જો તે યોગસાધનાને, ધ્યાનાભ્યાસને મુખ્ય કરી માત્ર તેમાં રત રહે અને ધર્મક્રિયાઓ છોડી દે તો તે શુદ્ધ ભાવ - આત્મસમાધિ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી, પણ મોક્ષમાર્ગથી ભ્રષ્ટ્ર થાય છે. તેને અશુભ ભાવોની હાજરીથી સુખ-શાંતિ મળતાં નથી અને મોક્ષમાર્ગથી પતન થતાં રત્નચિંતામણિ જેવો આ મનુષ્યભવ નિરર્થક જાય છે તથા તેનું ભવભ્રમણ વધી જાય છે.

: વિવેચન :

સાવધાન રહો ! ‘માત્ર યોગસાધનાના વિશ્વાસે રહી, સામાયિક, પ્રતિક્રમણ, પૌષ્ઠ, પરમાત્મપૂજન આદિ આવશ્યક ધર્મકૃત્યોનો ત્યાગ ન કરી દેશો. નહીંતર તમે મૂર્ખ બનશો. અધ્યાત્મમાર્ગે છેતરાઈ જશો... આ ભવ અને પરભવમાં ભ્રષ્ટ્ર થશો.’ થોડીક ઉપર છલ્લી યોગ ક્રિયાઓ કરીને યોગી બની જવાતું નથી કે થોડીક ધ્યાન પ્રક્રિયાઓ શીખીને ધ્યાની નથી બની જવાતું.

ગ્રંથકારે શતાબ્દિઓ પૂર્વે આ સાવધાની આપી છે ! આજે વર્તમાનકાળે, અપાત્ર અને અયોગ્ય જીવો જ્યારે એકાદ-બે ધ્યાન ક્રિયાઓ શીખી લે છે, એક -બે કલાક એક આસને બેસી યૌગિક ક્રિયાઓ કરી લે છે, તેઓ લગભગ આવશ્યક ધર્મક્રિયાઓ છોડી દે છે ! એ ક્રિયાઓ કરનારાઓ તરફ નફરતભરી દૃષ્ટિથી જુએ છે. ધ્યાનાભિમાન અને યોગાભિમાનથી ઉન્મત્ત બની, અધ્યાત્મમાર્ગને દૂષિત કરે છે. આ અભિમાન એમનું શતમુખી પતન કરે છે.

આવશ્યક ક્રિયાઓ પ્રતિદિન કરવી જોઈએ, ભાવપૂર્વક કરવી જોઈએ, ઉપયોગપૂર્વક કરવી જોઈએ. ‘ધ્યાન’ અને ‘યોગ’ એ ધર્મક્રિયાઓમાં પૂરક બનવાં જોઈએ, બાધક નહીં.!!

ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજીએ કહ્યું છે :

શુદ્ધ યોગશ્રદ્ધા કરી, નિત્ય કરમ કો ત્યાગ,

પ્રથમ કરે જો મૂઠ સો, ઉભય ભ્રષ્ટ નિર્ભાગ. - ૯૮

ક્રિયા મૂઠ જૂઠી ક્રિયા, કરે ન થાપે જ્ઞાન,

ક્રિયભ્રષ્ટ એક જ્ઞાન મતિ, છેદે ક્રિયા અજ્ઞાન. - ૯૯

જે પુરુષો માત્ર ‘યોગ’ ઉપર શ્રદ્ધા રાખીને બીજી આવશ્યક ક્રિયાઓ કે અનુષ્ઠાન કરતાં નથી તેઓ મૂર્ખ શિરોમણિ કહેવાય છે જેઓ ઊભય ભ્રષ્ટ થાય છે. અર્થાત્ વ્યવહાર (અપવાદ ભાવસેવા) અને નિશ્ચય (ઉત્સર્ગ ભાવ સેવા) એ સાચો ક્રમ છે. (૯૮)

જે પુરુષ જ્ઞાનને આત્મામાં સ્થાપતો નથી અને જ્ઞાનથી નિરપેક્ષ કેવળ ક્રિયાની પાછળ મૂઠ બનેલો છે, તેની ક્રિયા નિષ્ફળ છે. વળી જે એક જ્ઞાનને જ માને છે અને ક્રિયાનો ઉચ્છેદ કરે છે. તેને અજ્ઞાની-એકાંતવાદી માનવો-જાણવો. (૯૯)

નિવૃત્તિથી મોક્ષલક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ થાય છે.

પ્રાતિહાર્યમિયં ધતે નિવૃત્તિર્નિવૃત્તિશ્રિયઃ ।

ય એવ રોચતેઽમુષ્ઠૈ તાં સ એવ હિ પશ્યતિ ॥૧૦૧॥

અર્થ : આ નિવૃત્તિ (ઉપરતિ) મોક્ષલક્ષ્મીની પ્રતિહારીનું કામ કરે છે. તેથી જે પુરુષ એ નિવૃત્તિને ગમે છે, તે પુરુષ મોક્ષલક્ષ્મીનું દર્શન કરી શકે છે.

ભાવાર્થ : જેમ રાજાનું દર્શન કરવા ઈચ્છનારને જો દ્વારપાળ અટકાવે તો તે રાજાનાં દર્શન કરી શકતો નથી; તેમ નિવૃત્તિ મોક્ષલક્ષ્મીની દ્વારપાળ હોવાથી, મોક્ષલક્ષ્મીનું દર્શન કરવા ઈચ્છનાર જો નિવૃત્તિને ઉપાસે નહીં તો તે મોક્ષલક્ષ્મીનાં દર્શન કરી શકતો નથી. સર્વ પરભાવથી સર્વ પ્રકારે જ્યાં સુધી નિવૃત્ત ન થવાય ત્યાં સુધી મોક્ષ થતો નથી. અંશમાત્ર પરભાવ મોક્ષને અટકાવતો હોવાથી તેના સંપૂર્ણ નાશ માટે અભ્યંતર નિવૃત્તિ સેવવાયોગ્ય છે. અભ્યંતર નિવૃત્તિમાં બાહ્ય નિવૃત્તિ સહાયભૂત થાય છે, પણ માત્ર બાહ્ય નિવૃત્તિથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થતી નથી; તેથી તેના અવલંબને અભ્યંતર નિવૃત્તિ સાધવાની છે - એ લક્ષ સહિત બાહ્યથી નિવૃત્ત થઈ આત્મસાધના કરતાં મોક્ષલક્ષ્મીનાં દર્શન થાય છે.

: વિવેચન :

મોક્ષલક્ષ્મીનાં દર્શન કરવાં છે ? શિવસુંદરીનાં દર્શન કરવાં છે ? તો એની પ્રતિહારી (દ્વારપાલ) ને સાધવી પડશે. એ પ્રતિહારીને તમે ખુશ કરી શકો, એ તમારા પર રીઝી જાય તો તમને મોક્ષલક્ષ્મીનાં, શિવસુંદરીનાં દર્શન કરાવી દે ! એ પ્રતિહારી છે નિવૃત્તિ ! ઉદાસીનતા ! સૌમ્યતા !

તમે નિવૃત્ત બનો, ઉદાસીન બનો, સૌમ્ય બનો, શાન્ત-ઉપશાન્ત બનો, તો તમને મોક્ષપ્રાપ્તિ થતાં વાર નહીં લાગે. તમને મુક્ત થતાં વાર નહીં લાગે.

ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજીએ કહ્યું છે :

તે દોનું તે દૂરિ શિવ, જે નિજ બલ અનુસાર,

યોગ રુચિ મારગ ગહે, સો શિવ સાધન હાર. - ૧૦૦

નિવૃત્તિ લલના કું સહજ, અચારે જકારી કોઉ,

જો નર યાકું રુચત હૈ યાકું દેખે સોઉ. - ૧૦૧

આવા બન્ને પ્રકારના આત્માથી મોક્ષ દૂર છે, પણ જે પોતાની ભૂમિકા અનુસાર ઉચિત માર્ગનો ભંગ કર્યા વિના, શક્તિ અનુસારે માર્ગમાં રૂચિ રાખી શુદ્ધ માર્ગમાં રહે છે, તે જ મોક્ષને સાધનારો છે. (૧૦૦)

નિવૃત્તિરૂપ સ્ત્રીનો સ્વભાવ સહજ સ્થિતિમાં રહેવાનો છે, જે ઘણાંને આશ્ચર્યકારી લાગે છે. જે પુરુષને તે રૂચે છે, તે જ શિવપદને જોઈ શકે છે, મેળવે છે. (૧૦૧)

પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયોની આસક્તિથી નિવૃત્ત બનવું પડશે. સંસારવાસ પ્રત્યે ઉદાસીન બનવું પડશે. કષાયોને શાન્ત કરી, ઉપશમરસમાં લીન બનવું પડશે. કષાયોને શાન્ત કરી, ઉપશમરસમાં લીન બનવું પડશે. એ માટે આ દુનિયાના તમામ સંબંધોના વળગણોથી વેગળા બની જવું પડશે !

બસ, પછી કંઈ જ કરવાનું, સાધવાનું, આરાધવાનું બાકી નહીં રહે. કૃતકૃત્ય-કૃતાર્થ બની જઈશું. પરમ સુખમય, પરમાનંદમય બની જવાશે.

નિવૃત્તિના 'પ્રિયતમ' બની જાઓ ! પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયોથી નિવૃત્ત બનવું, સંસારભાવ પ્રત્યે ઉદાસીન થવું તે નિવૃત્તિ. આ નિવૃત્તિ એટલે ઉદાસીનભાવ અસંગતા પ્રગટ કરવી તેથી મોક્ષલક્ષ્મી પ્રગટ થઈ જશે.

સામ્યભાવનો વધારો આત્મરમણતા તરફ લઈ જાય છે.

अहो, वणिक्कला कापि मनसोऽस्य महीयसी ।

निवृत्तितुलया येन, तुलितं दीयते सुखम् ॥૧૦૨॥

અર્થ : અહો ! મનની આ વણિકકળા કેવી મોટી છે કે જે મન નિવૃત્તિરૂપ ત્રાજવાથી તોળીને જેટલું જોઈએ તેટલું સુખ આપે છે !

ભાવાર્થ : મન બંધ અને મોક્ષનું કારણ છે. તે જો સંસારમાં ભટક્યું

તો દુઃખનું કારણ બને છે અને જો પરદ્રવ્ય-ભાવથી નિવૃત્ત થાય તો સુખ જ સુખ છે. જેટલા પ્રમાણમાં તે નિવૃત્ત થાય, તેટલા પ્રમાણમાં સુખી થવાય. સર્વભાવથી સંપૂર્ણ નિવૃત્ત થતાં અનંત મોક્ષસુખ પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે ગ્રંથકારે મનને વાણિયાની ઉપમા આપતાં કહ્યું કે મન નિવૃત્તિના પ્રમાણમાં સુખ આપે છે. જેમ જેમ સામ્યભાવ પુષ્ટ થાય તેમ તેમ અભ્યંતર નિવૃત્તિની વૃદ્ધિ થાય અને તેટલા પ્રમાણમાં આત્મસુખમાં રમણતા થાય. આત્મસુખની પ્રાપ્તિ આંતર નિવૃત્તિ વિના થતી નથી, એટલે અભ્યંતર નિવૃત્તિ લેવા ઉપર લક્ષ હોવો ઘટે છે.

: વિવેચન :

મન, નિવૃત્તિના ત્રાજવે સુખને તોલે છે ! જેમ વેપારી ત્રાજવે તોલીને વસ્તુ આપે છે તેમ !

ખરેખર આંતરસુખ જોઈએ તો એ સુખ તમારું મન આપશે. નિવૃત્તિના ત્રાજવે તોલીને આપશે ! કેટલા નિવૃત્ત છો, ઉદાસીન છો, પ્રશાન્ત છે... સૌમ્ય છો, એના પ્રમાણમાં આંતર આત્મસુખ મળશે.

બહારની દુનિયામાં સુખ શોધવાનું છોડો. દુનિયાના વૈષયિક સુખો શોધવાથી નથી મળતાં, એ સુખો તો પુણ્યકર્મને આધીન છે. પુણ્યકર્મના ઉદય મુજબ એ સુખો આવી મળશે. જ્યારે આંતર આત્મસુખ સૌમ્યભાવથી-ઉદાસીન ભાવથી જ મળશે. સૌમ્યભાવને આત્મસાત કરી લેવાનો છે. પળેપળની આત્મજાગૃતિથી સૌમ્યભાવ ટકી શકે છે. કષાયો ને નો-કષાયોના હુમલા જીવનમાં આવ્યા જ કરે છે. એની સામે સૌમ્યભાવ ટકી રહેવા જોઈએ. વિષયોનાં આકર્ષણોની સામે સૌમ્યભાવ ટકી રહેવો જોઈએ. તો જ સહજ આત્મસુખનો અનુભવ થાય.

ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજીએ કહ્યું છે :

**મન પારદ મુર્છિત ભયો, સમતા ઔષધિ આઈ,
સહજ વેદ રસ પરમ ગુન, સોવન સિદ્ધિ કમાઈ. - ૧૦૨**

સમતારૂપ ઔષધિ જ્યારે અંતરમાં ઊતરી ત્યારે મનરૂપી પારો મૂર્છિત થઈ ગયો અને સહજ સચ્ચિદાનંદ (સહજાનંદી હરહાલતમાં જડથી જુદો) એવો પરમ રસ પ્રગટ થયો. જેના પરિણામે પરમ ગુણકારી એવા સુવર્ણ સમાન એવા આત્માની સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ થઈ, કલ્યાણની પ્રાપ્તિ થઈ. (૧૦૨)

**ભાવત જાકું તત્ત્વ મન, હો સમતા રસલીન,
જ્યું પ્રગટે તુજ સહજ સુખ, અનુભવગમ્ય અહીન. - ૧૦૪**

જેને મનમાં તત્ત્વ (સમતા) ગમે છે. તે સમતા રસમાં લીન થઈ જાય છે. જેથી આત્મા સહજ એવા આત્મસુખને પ્રાપ્ત થાય છે અને જે અનુભવગમ્ય રહેલું છે તેમજ જે ક્યારેય પણ હીન ન થાય-નાશ ન પામે એવું આત્મસુખ સમતાને અંતરમાં સ્થિર કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૦૪)

મનની આ વણિકકલા છે કે એ આંતરસુખ, નિવૃત્તિના ત્રાજવે તોલીને જ આપે છે ! ઓછું-વત્તું નહીં. માટે મનમાં નિવૃત્તિને, ઉદાસીનતાને કાયમ રાખો.

સામ્યભાવ મનને વશ કરીને કલ્યાણ તરફ લઈ જાય છે.

સામ્યદિવ્યૌષધિસ્થેમમહિમ્ના નિહતક્રિયમ્ ।

કલ્યાણમયતાં ધત્તે, મનો હિ બહુ પારદમ્ ॥૧૦૩॥

અર્થ : પારાના જેવું અતિ ચંચળ મન, સામ્યગુણરૂપ દિવ્ય ઔષધિના સ્થિરપણાના મહિમાથી ક્રિયારહિત થઈ કલ્યાણપણું ધારણ કરે છે.

ભાવાર્થ : જેમ પારાને પકડવાનો ગમે તેટલો યત્ન કરવામાં આવે તો પણ તે હાથમાંથી સરી પડે છે, તેમ મન પણ અતિ ચંચળ છે, તેને વશ કરવું અતિ દુર્ઘટ છે, પણ સામ્યગુણરૂપ ઔષધિ વડે તેને બાંધી શકાય છે. પરદ્રવ્ય-ભાવથી ઉદાસીન થતાં મનને ભટકવા માટે ક્ષેત્ર મળતાં નથી. વિષય-કષાય ન મળતાં નવરૂં થયેલું મન આત્મા તરફ વળે છે, અર્થાત્ તે આત્મા સંબંધી ચિંતન-મનનમાં તેમજ ધર્મક્રિયામાં જોડાય છે. સામ્યભાવમાં રમણતારૂપ આંતરિક સાધના સાથે મન-કાયા જોડાતાં આત્મસ્થિરતા સહજતાથી આવે છે. જેમ જેમ આત્મસ્થિરતા આવતી જાય છે, તેમ તેમ મન વિલીન થતું જાય છે અને જીવ આત્મહિત સાધે છે. વળી, તે કલ્યાણમૂર્તિ બીજા જીવોને પણ તેમનું કલ્યાણ સાધવામાં સહાયભૂત થાય છે.

: વિવેચન :

મન ‘પારા’ જેવું ચંચળ છે. પારાને બાંધવો, સ્થિર કરવો, હજુ સહેલો છે પણ મનને બાંધવું, સ્થિર કરવું ઘણું દુષ્કર છે. છતાં એને બાંધી શકાય છે. ‘સામ્યગુણ’ ની દિવ્ય ઔષધિથી મનને બાંધી શકાય છે. શમ-પ્રશમથી જ્યારે મનને બાંધી લેવામાં આવે છે ત્યારે આત્મસ્વરૂપના ચિંતનમાં લીનતા પ્રાપ્ત થાય છે. “તત્ત્વપ્રતિપત્તિ” પ્રાપ્ત થાય છે.

યોગી બનેલો આત્મા વાસનાઓ ઉપર વિજય મેળવે છે. વિવેક અને પ્રશમભાવથી સભર બને છે. કષાયો પર વિજય મેળવે છે. રોગાદિકમાં વિચલિત થતો નથી. ભવના ભોગોને તુચ્છ સમજે છે. ઈચ્છાઓ નાશ પામે છે. એટલે ક્રિયારહિત બને છે અને પૂર્ણ કલ્યાણની પ્રાપ્તિ કરે છે.

ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજીએ કહ્યું છે કે : (સમતા અધિકાર અ.સાર)

सर्वि परवशं दुःखं, सर्वमात्मवशं सुखम् ।

एतदुक्तं समासेन लक्षणं सुख-दुःखयोः ॥

જે બધું પરવશ છે તે દુઃખ છે, અને જે આત્મવશ છે તે સુખ છે.’ આ સાચી સમજણ આવી જાય છે એટલે શમ-પ્રશમભાવ દૃઢ રહે છે. તેથી આત્મા સ્થિરતાને અનુભવે છે. આવો આત્મા કિયારહિત બની, પૂર્વકલ્યાણને પ્રાપ્ત કરે છે, અર્થાત્ નિર્વાણ પામે છે.

‘સામ્ય’ભાવથી અધ્યાત્મગ્રંથોનો સાર અંતરમાં પ્રગટી જાય છે.

भूयांसि यानि शास्त्राणि, यानि सन्ति महात्मनाम् ।

इदं साम्यशतं किञ्चित्तेषामंचलमंचतु ॥૧૦૪॥

અર્થ : મહાત્માઓનાં રચેલાં જે જે ઘણાં શાસ્ત્રો છે, તે તે શાસ્ત્રોના એક-એક પ્રદેશને આ સામ્યશતક પ્રાપ્ત થાઓ.

ભાવાર્થ : સામ્યભાવ વડે ઉપશાંત થયેલો જીવ, જ્ઞાની ભગવંતોએ આત્મહિતાર્થે રચેલાં શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરે તો તેમાં ઘુપાયેલાં રહસ્યોનો તે જ્ઞાતા થાય અને તેને આત્મકલ્યાણની ભાવના જાગે. સ્વાધ્યાય કરતાં પોતાના દોષ પ્રત્યે જાગૃત થવાય અને દોષનિવારણ માટેનો પુરુષાર્થ ઊપડે. તેથી ગ્રંથકાર આશિષ આપતાં કહે છે કે આ લઘુ ગ્રંથ સર્વને અધ્યાત્મનું પ્રવેશદ્વાર બનો અને સર્વ જીવો આત્મહિત સાધી સુખી થાઓ.

: વિવેચન :

ગ્રંથકાર કહે છે : ‘આ શામ્યશતક કોઈ મોટો યોગગ્રંથ નથી, કોઈ ધ્યાનગ્રંથ નથી. આ તો એક નાનકડો ગ્રંથ છે, લઘુગ્રંથ છે. પરંતુ જો આ ‘શામ્યશતક’નું એકાગ્રતાથી અધ્યયન, મનન, ચિંતન કરવામાં આવશે તો એ મોટા યોગગ્રંથોની, અધ્યાત્મગ્રંથોની ગરજ સારશે !

જેઓને મોટાગ્રંથોનું અધ્યયન કરવાની અનુકૂળતા નથી. મોટા ગ્રંથોનું ગહન-ગંભીર ગ્રંથોનું અધ્યયન કરવાની પ્રજ્ઞા નથી, તેમના માટે આ લઘુગ્રંથ ઘણો ઉપયોગી સિદ્ધ થશે. જે વાતો, જે તત્ત્વો, મોટા ગ્રંથોમાં વિસ્તારથી કહેવામાં આવ્યા છે, એ જ તત્ત્વો આ ‘શામ્યશતક’ માં સંક્ષેપથી કહેવામાં આવ્યા છે.

ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજીએ કહ્યું છે :

બહુત ગ્રંથ નય દેખ કે મહાપુરુષ કૃત સાર,

વિજયસિંહ સૂરિ કિયો, સમતા-શતકો હાર ! - ૧૦૩

મહાપુરુષો દ્વારા રચવામાં આવેલાં ઘણા ગ્રંથો જોઈને તેના સારભૂત ઉદાર શામ્ય શતક શ્રી વિજયસિંહસૂરિએ (સંસ્કૃતભાષામાં) રચ્યું છે. (૧૦૩)

‘આ શામ્યશતકના રચયિતા આચાર્યદેવશ્રી વિજયસિંહસૂરિજીએ અનેક ગ્રંથોનો સાર લઈને, આ ગ્રંથની રચના કરી છે !’ આ વાત જ્યારે ન્યાયાચાર્ય, ન્યાયવિશારદ ઉપાધ્યાયજી કહે છે, ત્યારે આ ‘શામ્યશતક’ની મહત્તા ઘણી વધી જાય છે. ઉપાધ્યાયજીએ તો આ સંસ્કૃત-ગ્રંથનો અનુવાદ, પોતાના એક શિષ્ય માટે કર્યો છે ! એટલે તો હજારગણી મહત્તા વધી જાય છે.

સામ્યભાવરૂપ સિદ્ધરસ આનંદને જીવાડવાનું કાર્ય કરે છે.

क्लेशावेशमपास्य निर्भरतरं ध्यातोऽपि यश्चेतसा,

सत्कल्याणमयत्वमाशु तनुते योगीन्द्रमुद्राभृताम् ।

સોડ્યં સિદ્ધરસઃ સ્ફુટં સમરસો ભાવો મયા વ્યાકૃતઃ,

શ્રીમાનદ્ભુતવૈભવઃ સુમનસામાનન્દ જીવાતવે ॥૧૦૫॥

અર્થ : ક્લેશાવેશનો ત્યાગ કરીને, સામ્યભાવનું માત્ર પૂર્ણ રીતે ધ્યાન કર્યું હોય તો પણ યોગીન્દ્રની મુદ્રાને ધારણ કરનારા પુરુષોને શુભ કલ્યાણપણું આપે છે, એવો આ સામ્યભાવરૂપ સિદ્ધરસ કે જે

મોક્ષલક્ષ્મીવાળો અને અદ્ભુત વૈભવવાળો છે, તેને વિદ્વાનોના આનંદને જિવાડવા માટે મેં કહ્યો છે.

ભાવાર્થ : ક્લેશના આવેશથી રહિત થઈને, શાંત થઈને જો સામ્યભાવની ઉપાસના કરવામાં આવે તો આ સામ્યભાવ યોગીજનોને પણ વિશેષ કલ્યાણનું નિમિત્ત બને છે, આત્મહિત સાધવામાં ઉપકારી બને છે. આવો સામ્યભાવ સિદ્ધરસ છે, અર્થાત્ જેમ સિદ્ધરસ વડે લોખંડ સુવર્ણ બની જાય છે, તેમ મોહાંધ જીવને સમ્યક્ દષ્ટિ મળે છે, અજ્ઞાની જીવ જ્ઞાની બને છે. વળી, તે મોક્ષલક્ષ્મી સાથે લગ્ન કરાવી આપે છે, અર્થાત્ જીવ સિદ્ધપદને પ્રાપ્ત કરે છે. સામ્યભાવ આવો અદ્ભુત વૈભવવાળો હોવાથી તેને ગ્રંથબદ્ધ કર્યો કે જેથી વિદ્વાનો પણ આનંદદિત થઈ, તે ભાવમાં જોડાઈ આત્મકલ્યાણ સાધી શકે.

: વિવેચન :

સામ્યભાવ સિદ્ધરસ છે ! તે મોક્ષલક્ષ્મીદાયક છે ! એવા આ સામ્યભાવનું ધ્યાન કરવા માત્રથી યોગીન્દ્રોનું કલ્યાણ થાય છે અને વિદ્વાનોને અપૂર્વ આનંદ થાય છે.

માત્ર એક સાવધાની રાખવાની છે : ક્લેશોનો ત્યાગ કરીને સામ્યભાવનું ધ્યાન કરજો. મનમાંથી ક્લેશોને વાળી-ઝૂડી સાફ કરી નાંખજો ! સિદ્ધરસ છે આ સામ્યભાવ ! સિદ્ધરસથી લોહ જેમ સુવર્ણ બની જાય છે, તેમ સામ્યભાવના ધ્યાનથી આત્મા મહાત્મા બની પરમાત્મસ્વરૂપ બની જાય છે.

સામ્યભાવનો સિદ્ધરસ અદ્ભુત છે, અમૃતમય છે ! તે પવિત્ર મનવાળા વિદ્વાનોને આનંદથી ભરી દે છે ! દેવો માટે પણ આનંદપ્રદ બને છે.

આચાર્યદેવ વિજયસિંહસૂરિજીએ આ 'શામ્યશતક'ની રચના કરી.

વિદ્વાનો પર, યોગીજનો પર, મહાન્ ઉપકાર કર્યો છે. વર્ષો-શતાબ્દો વીતી ગયા પછી પણ એ ગ્રંથ એટલો જ આજે ઉપાદેય છે. કલ્યાણકારી છે. સહુ મુમુક્ષુ આત્માઓ આ ગ્રંથનું અવશ્ય અધ્યયન-મનન કરી આંતર આનંદ પ્રાપ્ત કરો.

**શ્રીમચ્ચંદ્રકુલાંબુજૈકતરણોઃ ષટ્તર્ક વિદ્યાટવી,
સિંહસ્યાભયદેવસૂરિસુગુરોરધ્યાત્મસંવિજ્જુષઃ**

**શિષ્યાંશેન કિમપ્યકારિ વિજયપ્રાજ્યેન સિંહેન ય-
ત્રવ્યં સામ્યશતં તદસ્તુ સહદામુજ્જાગરુકં હૃદિ ॥**

અર્થ : શ્રીમાન ચંદ્રકુળરૂપી કમળમાં સૂર્ય સમાન, છ તર્ક (દર્શન) વિદ્યારૂપી અરણ્યમાં સિંહ સમાન, અધ્યાત્મજ્ઞાનનું સેવન કરનારા ગુરુદેવશ્રી અભયદેવસૂરિના એક નાનકડા શિષ્ય વિજયસિંહે આ નવીન સામ્યશતક રચેલું છે. તે સહદય પુરુષોનાં હૃદયમાં બોધની જાગૃતિ આપનાર થાઓ.

**કવિ જશવિજય સુશિખએ, આપ આપકું દેત,
સામ્યશતક ઉદ્ધાર કરી, હેમવિજયમુનિ હેત. - ૧૦૫**

કવિ જશવિજય-ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજી મહારાજ સુંદર શિખામણરૂપે પોતે પોતાને જ કહે છે એટલે કે 'સમતા શતક'ને પોતાના અંતરમાં જે અવધારસે અને સમતાને પ્રગટ કરશે તે આત્મા પોતાની સહજ સ્થિતિમાં આવી જશે.

શ્રી વિજયસિંહસૂરિ દ્વારા રચવામાં આવેલ (સંસ્કૃત)માં શામ્યશતકનું ગુજરાતી ભાષામાં ઉદ્ધરણ કરી શ્રી હેમવિજયમુનિ માટે ઉપાધ્યાયજી મ.સા. કરેલ છે. (૧૦૫)

